

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2006

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2006

Recenzenti: doc. PhDr. Vladimír Jochmann
PhDr. Miroslav Dopita, Ph.D.

1. vydání

Editor © Dan Ryšavý, 2006

ISBN 80-244-1377-9

Obsah

Editorial	7
 Studie	
<i>Gerlinda Šmausová</i> Epistemologická situace poznání pohlaví a genderu	11
<i>Helena Kubátová</i> Čtyři obrazy moderní společnosti a čtyři podoby moderního individualismu v sociologických teoriích	23
<i>František Znebežánek</i> Teorie a metoda Herberta Blumera	41
<i>Daniel Topinka</i> Integrace ve světle strategií žadatelů o azyl	57
<i>Hana Bartoňková</i> Andragogika jako věda induktivní, interdisciplinární a transdisciplinární	77
<i>Dušan Šimek</i> Metodologická východiska integrální andragogiky	97
<i>Ivana Loučková</i> Problémové situace zkoumání seniorů optikou metodologických přístupů	103
<i>Dan Ryšavý</i> Mikroregiony jako dobrovolné svazky obcí vs. model společenství obcí?	129

Studenti píší

Ondřej Valenta

Andragogika podle Knowlese 149

Miroslava Dvořáková

Vzdělávání dospělých ve Slovinsku 157

Petra Kowaliková

Distribuce kulturních potřeb v sociálním prostoru
aneb Řekni mi, čím se živiš a já ti povím, co čteš 167

Miloslav Delín

Proces institucionalizace socio-ekonomie 175

Recenze

Kandert, J.: Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých
až osmdesátých letech 20. století. Praha: Karolinum, 2004 (Helena Kubátová) ...193

Howard, Marc Morjé: The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe.
Cambridge: Cambridge University Press, 2003 (Čeněk Kras)199

Zprávy a informace

Zpráva z konference „AEDUCA 2005“ (Vladimíra Šmidová) 205

Studentky katedry sociologie a andragogiky publikují (Helena Kubátová)..... 209

Má zkušenost ze studijního pobytu na Technické Univerzitě v Drážďanech
(Pavel Zahrádka) 211

Studijní pobyt v Leuven (Klára Vomastková) 215

Dva semestry v Grazu (Lenka Holubcová) 217

Jak se studovalo... ve Francii (Tereza Vrbová) 219

Editorial

Pro sborník, který právě držíte v ruce, není snadné najít svorník. Přirozeně za něj může být považována katedra sociologie a andragogiky jako domácí adresa všech přispěvatelů. Rozmanitá témata publikovaných prací však nesjednotí ani staletí pamatující zdi budovy na Wurmově ulici. Letošní sborník lze sotva nazvat jinak než *varia* či *miscelanea*. Monotematický sborník by byl průraznější, předkládaný svazek je však věrnějším odrazem reality našeho společného olomouckého pracoviště. Po zvážení různých pro a proti bylo odmítnuto i rozlišení prací sociologických a andragogických, jak je navrhl jeden z recenzentů. Některé texty se brání jednoznačnému zařazení a hledané pojítka by se mohlo stát i nechtěným dělítkem.

Univerzita Palackého slaví 60. výročí obnovení své činnosti. O renesanci výuky sociologie na UP se do značné míry a opakovaně zasloužil doc. PhDr. Ferdinand Koudelka, CSc., který 14. února 2006 zemřel. Jeho pedagogická a vědecko-výzkumná činnost byla s Univerzitou Palackého po mnoho let svázána. Nejprve v 60. letech a podruhé, když se po nucené přestávce ve své akademické dráze vrátil na Univerzitu v letech devadesátých. V roce 2004 doc. Koudelka publikoval stať v Sociologickém časopise (s. 623–630) věnovanou historii olomoucké sociologie. I když sám zůstává v textu skromně „v pozadí“, přesto si my, čtenáři, uvědomíme, že právě on se do ní významně zapsal.

Čtenáře sborníku Sociologica – Andragogica 2006 bych rád upozornil na několik novinek. Předně neopadalo ještě mnoho omítky ze zdí „Wurmovky“ od vydání předcházejícího čísla akt, po sbornících z let 1992, 2002 a 2005 jsme se konečně dostali k žádoucímu ročnímu rozestupu. Další novinkou je širší prostor, který v tomto sborníku dostali (nejen) doktorandští studenti. Akta řady Sociologica–Andragogica neměla v minulosti ustálené rubriky, což dovolilo vřadit většinu prací mladších kolegů pod nadpis „Studenti píší“. Do rubriky zpráv přispěli převážně studenti magisterského studia, kteří z různých pohledů referují o svých zkušenostech ze stáží na zahraničních univerzitách. Mohlo by se zdát, že pro studentské práce nezbyl prostor pro kmenové členy katedry, z nichž řada ve sborníku zastoupena není. Pro plastičtější obraz publikačních aktivit katedry je však třeba alespoň výčtem připomenout nebývalou knižní žeň posledních dvou let.

Zdeněk Pospíšil vydal v loňském roce svou habilitační práci *Sociosémiotika umělecké komunikace* společným úsilím nakladatelství Albert a Muzea Prostějovska. O rok dříve vyšla péčí pražské Katedry andragogiky a personálního řízení FF UK v nakladatelství MJF disertační práce Hany Bartoňkové nazvaná *Foucaultovo andragogické kyvadlo. Úvod do sociologie pohlaví a sexuality* Martina Fafejty z nakladatelství Jana Piszkiwicze nese

také v roce 2004. Podobně dvě publikace nakladatelství Grada, ve kterém jako autorka a editorka takřka „zdomácněla“ Naděžda Špatenková. Ve sbornících *Krize, Psychologický a sociologický fenomén* a *Krizová intervence pro praxi* nalezneme mj. i příspěvky dalších členů katedry, Dany Sýkorové a Pavla Veselského, i jednoho z recenzentů tohoto sborníku, Mirka Dopity. Konečně Sociologické nakladatelství (SLON) ohlásilo blížící se vydání publikace *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie* Dany Sýkorové a kol.

Velký dík patří oběma recenzentům za práci, jíž přispěli ke kvalitě celého sborníku. Patřili mezi první čtenáře, těm dalším nezbývá než popřát dobré čtení.

Dan Ryšavý

Studie

Epistemologická situace poznání pohlaví a genderu

Gerlinda Šmausová

1 Úvod

Stav vědeckého diskurzu genderové problematiky lze označit jako současnost nesoučasného. Pomineme-li obsahové rozdílnosti v nazírání na gender v jednotlivých vědeckých disciplínách,¹ lze za nejzávažnější problém označit koexistenci dvou teoreticky nesmiřitelných paradigmat – esencialistického² a konstruktivistického chápání genderu. V esencialistickém pojetí, které je většinou spojené s pozitivistickým výzkumem a s tzv. korespondenční teorií pravdy, jsou základní genderové vlastnosti určené pohlavím v podstatě neměnné³, a to i při uznání, že se na nich podílí výchova. Označení *gender* tak vlastně s biologickým pojmem *pohlaví* splývá, a je proto redundantní. Konstruktivistické pojetí naopak zdůrazňuje, že i gender, stejně jako všechny ostatní společenské jevy, je historicky proměnným produktem konstruktivní činnosti členů společnosti.⁴ Gender je sociálně

¹ Přírodní vědy se zabývají přírodní, či přirozenou stránkou pohlavního dimorfismu. Velmi často ovšem dochází k tomu, že interpretují společensky podmíněné vlastnosti, jakým může být i „mohutnost“ těla, jako přírodní, což pak vede k esencialistickému názoru, že pohlaví determinuje gender. Duchovní vědy, zvláště filozofie, se zabývají etickými, politickými a epistemologickými otázkami vztahu genderových kategorií, přičemž vychází z protikladných apriorních pozic buďto stejnosti, nebo difference mužského a ženského genderu. V moci společenských věd je otázku „nature vs. nurture“ skutečně řešit.

² Gender se dodnes zachycuje v typologických druzích: muž je nezávislý, individualista, aktivní, silný, racionální, bojovný; žena je závislá, slabá, nakloněná k podřízenosti, citlivá, má schopnosti intuice a vcítování se do druhých. I podle posledních výzkumů mínění studujících vysokých škol jsou muži kompetentní, neemocionální, logičtí, dominantní, nezávislí, agresivní, orientovaní na výkon; ženy srdečné, šarmantní, smyslové, emocionální, starostlivé, měkké, pasivní, intuitivní, závislé, podřízené. V době pokročilé diferenciacie vědních oborů je zarážející heterogenita těchto přívlastků – jedná se dílem o psychické, morální, „charakterologické“, common-sensuální pojmy, jakož i slova, která se bez bližšího určení vztahují jak na stavy, tak výkony. Ani jeden přívlastek nepatří bezprostředně do „jazykové sociologické hry“ (Šmausová, 2002).

³ Kriticky k tomu srov. např. Rhode (1990); Lorber (1999).

⁴ Podle konstruktivismu se vědění vztahuje na způsob, jakým organizujeme náš zkušenostní svět (srov. Piaget, 1937, s. 311). Svět sice existuje nezávisle na kognizujících subjektech, ale jsou to tyto subjekty, které do souvislého, před lidskou zkušeností nediferencovaného světa vnáší prostřednictvím jazyka a jiných symbolů struktury a vybavují jeho jevy smyslem. Všechny spory o vědecky pravdivý popis reality se odehrávají výhradně v jazyce, čímž byla vyvrácena tzv. korespondenční teorie pravdy, tj. jedinečná souvislost mezi faktem a jeho popisem (srov. Habermasovu kritiku Popperových „bazálních vět“, 1982, s. 32). Konstruktivismus

interpretované pohlaví.⁵ Přes povrchní zdání, že se jedná o pouhý spor dvou více či méně empiricky podložených argumentů, z hlediska teorie vědění – epistemologie – se ukazuje, že otázka faktů se nedá rozhodnout bez vstupu do základního teoretického sociologického diskurzu, ve kterém po tzv. jazykovém zvratu⁶ jednoznačně převažují argumenty konstruktivismu. Nicméně, přes logickou nevyvratitelnost argumentu o konstruovanosti lidmi obývaného světa, ve vědecké praxi, včetně genderového diskurzu, stále ještě převládá esencialismus. Není divu, radikální konstruktivistická téze o volném vztahu mezi genderem a rozdílné anatomii orgánů sloužících rozmnožování (Butler, 1990), skutečně zcela protičeší „normální“ intuici. Členové společnosti a mnozí sociologové jen stěží akceptují fakt, že mužské a ženské identity, tak jak jsou v současnosti formulované, se ve skutečnosti neodvozují od tělesného pohlaví, že nejsou ani celistvé ani homogenní, a že individua hrají podle situačních nároků obě genderové role. Akceptance hiatusu mezi tělem a hranými genderovými rolami vyžaduje nemalého intelektuálního úsilí, které začíná uvědoměním si dosavadní výhradně androcentrické povahy vědy. Konstrukce genderu totiž nejsou neutrálním produktem „lidstva“ ani sama sebe udržující tradicí, ale „stranickou“ mužskou konstrukcí.

Jeden z přístupů k dekonstrukci genderu, kterého se musí odvážit každá nová kohorta studujících, nabídla feministická epistemoložka Sandra Hardingová. Na rozdíl od předchozích jakoby neutrálních analýz a kritik vědy ze strany mužských vědců, jejichž předmětem byla zvláště otázka vědecké objektivity podle platných kritérií, se Hardingová tímto problémem zabývá z otevřeně angažovaného genderového hlediska. Zajímá ji, zda a do jaké míry jsou vědecké poznatky poznamenány tím, že jsou téměř výhradně mužskými produkty. Tato nová epistemologická otázka vyvstala v kontextu formování se feministické vědy. Hardingová se ovšem nezabývá jen kritikou androcentrické vědy, ale pohotově reflektuje i postuláty feministické epistemologie. Při řešení *science question in feminism* (1991a, 1991b) na základě své „kritické“ metody⁷ přesvědčivě dokazuje nutnost

postuluje namísto pravdivosti poznání jeho *viabilitu*, tedy ověření si adekvátnosti teorie v praktickém jednání. Srov. von Glasersfeld (1997).

⁵ Butlerová „radikálně“ prokázala, že i samotné „přirozené“ pohlaví nelze interpretovat jinak než prostřednictvím jazyka, který je již genderovaný. Všechny jakoby neutrální, přírodovědecké popisy pohlaví jsou poznamenány hierarchizací tzv. mužských a ženských biologických vlastností. Proto se přesně vzato, v radikálním konstruktivismu stává redundantním pojem pohlaví, existuje jen gender.

⁶ Označení „jazykový zvrat“ (*linguistic turn*, srov. Rorty, 1967) úzce souvisí s konstruktivismem v důrazu na jazyk. Jeden z jeho směrů zdůrazňuje, že jazyk není neutrálním médiem popisu skutečnosti – zde skutečná židle, zde její etiketa „židle“ – nýbrž médiem, které skutečnost „formuje“. Porozumění prostřednictvím jazyka je ale možné jen proto, že se členové společnosti zúčastňují určitých, pravidly řízených „jazykových her“ (srov. Wittgenstein, 1955). Nebýt praktické dohody, že funkci, smysl určitého předmětu budeme označovat jako židli, – a ne jako stůl – nemohli bychom ani tuto jednoduchou identifikaci provést. Do společenských věd byl jazykový zvrat zaveden autorkami a autory, kteří jsou si vědomi toho, že neexistuje jiná než diskursivní skutečnost. Proto může Butlerová tvrdit, že i „pohlaví“ je výsledkem diskurzu.

⁷ Hardingová svůj kritický přístup neupřesňuje a neoznačuje ho jako námi preferovaný konstruktivismus. Nejedná se ovšem o Popperův kritický racionalismus, ale spíše o metodu kritické teorie, tzv. kritiku ideologií (Ideologiekritik).

změny paradigmatu ve vědeckém zkoumání genderu. Její texty se následně samy staly předmětem kontroverzního diskurzu, který zde není možné ani částečně popsat. Řekněme jen, že v jeho průběhu byly některé původně jasně rozlišené kategorie „rozostřeny“ a jednoznačně formulované teze opět oslabeny. Proto se v příspěvku vracíme k přínosu Hardingové s úmyslem podpořit „zdroj“.

2 Feministická epistemologie

Feministická epistemologie sama sebe definuje jako kritiku androcentrické vědy. Po svém vzniku záhy odhalila, že zdánlivě objektivní, všelidská věda ztotožňuje člověka s mužem. Sektor společenské dělby práce zvaný věda je obsazen téměř výhradně muži, kteří vnímají svět převážně z mužské perspektivy a interpretují ho k vlastnímu prospěchu. Hardingová nechápe androcentrismus vědy jako výraz biologicky daných mužských vlastností, ale jako *expresivní formu společensky konstruovaných identit, potřeb a forem praxe mužů* (Harding, 1991a, s. 143).⁸ Androcentrismus je produktem jak genderově-skupinových konfliktů ve společenské dělbě práce, tak i prosazování individuálních mužských zájmů. Zvláštní směr feministické teorie vědění analyzoval vědu metodami, kterých používají literární a historické vědy i psychoanalýza, a „četl“ vědu jako text. To mu umožnilo odkrytí skrytý symbolický a strukturální význam sociálního pohlaví – tj. genderu. Pro „normální“, androcentrickou vědu je typické, že na první pohled gender jakoby přehlíží, ve skutečnosti ovšem definuje sebe, své pole působnosti, cíle, přístupy a metody v souladu s tím, jak je společensky definováno mužství. Moderní, androcentrická věda se dokonce v nemalé míře zasloužila o to, aby se dualismus mužského a ženského principu vyhranil a „zkameněl“ (Harding, 1991a, s. 21).

Science as usual dichotomizuje objektivitu a subjektivitu, aktivní poznávací subjekt a pasivní objekt poznání, rozum a emoci, ducha a hmotu či ducha a tělo, přičemž první z každé dvojice chápe jako mužské, druhé pak jako ženské atributy. Z nich vytvořená adjektiva „objektivní“ a „subjektivní“, „pasivní“ a „aktivní“ atd. ovšem neleží v jedné rovině, nýbrž tvoří „hierarchickou“ opozici – tzv. mužské vlastnosti jsou tzv. ženským vlastnostem nadřazeny, a to i přes to, že jsou oboje chápány jako nutná, komplementární vybavenost lidského rodu. „Mužské“ vlastnosti jsou navíc posuzovány jako pokrokové, zatímco „ženské“ setrvávají v přirozené imanenci (Harding, 1991a, s. 131). Tyto dnes již jen implicitní předpoklady kdysi patřily k manifestním zásadám moderní osvícené vědy, tak jak se konstituovala v protikladu ke středověké: Hume a Kant zavedli závazné odlišení *racionálního ducha od předracionálního těla či iracionálních pocitů a hodnot*. Rozdílnost mužského a ženského principu stvrdili v nejabstraktnějším protikladu *kultury a přírody*.

Dnešní organizace vědy navíc odlišuje kontext *odkrývání poznatků* od kontextu jejich *zdůvodňování* a hlavně jejich *praktického využití*, kde je vědec zbaven odpovědnosti za své objevy a vynálezy (např. jaderné zbraně). S posledním podle Hardingové souvisí oddělení

⁸ Pro dočasnou nedostupnost originálu zde citujeme z německého vydání v r. 1991a.

rozumu a citu, které je nebezpečné hlavně proto, že se stává vzorem pro další sektory společenské dělby práce – např. pro lékařství, školství atd. Důležitým bodem kritiky je, že moderní vědecký provoz tají svůj *vztah k moci*, přestože se zabývá hlavně záležitostmi, které jsou užitečné pro panství (ibidem, s. 130 an.). Tyto androcentrické orientace měly *science as usual* usnadnit „hledání transparence, pravdy a jistoty“, o čemž ovšem feministická věda právem pochybuje.

Tato kritika neznámá, že by feministická epistemologie vědu zcela zavrhovala. Podle názoru jedněch lze některé body kritiky překonat „pouhým“ doplněním obrazu: *science as usual* vychází z existence jednotné společnosti pro muže a ženy, přestože neexistují jevy, stavy či jednání, které by neměly genderovou konotaci. Věda již nemůže nadále tento stav přehlížet, zvláště proto, že se za explicitním ignorováním genderové kategorie skrývají snahy o výlučný prospěch mužského rodu, což odporuje kritériu neutrality. Tak se např. moderní věda koncentrovala na prestižní oblasti veřejného života, které jsou obsazeny hlavně muži a zanedbávala situace, které označuje jako „neoficiální, soukromé“ prostory, což znamená životní prostor žen. Tento stav se změnil teprve před nedávnem, když se těchto témat ujala feministická věda, která k nim oblastem přistupuje se zájmem o gender. Doplnění bílých míst na mapě vědy *hic sunt feminae* v kontextu *odkrývání poznatků*, o který se zasazuje feministický empirismus, jakkoliv je záslužné, samo o sobě k reformě androcentrické vědy nestačí. Nedostatků v dalších kontextech vyžadují radikálnější zvraty. V tomto úsilí se podle Hardingové vyvinuly další dva přístupy žen vědkyň k *science as usual*: teorie pozičního přístupu (*standpoint theory*) a feministický postmodernismus.

2.1 Feministický empirismus

Feministický empirismus se vyznačuje tím, že chápe androcentrismus a sexismus *science as usual* jako společensky způsobená pokřivení, která lze napravit tím, že se striktně uplatní uznávané poznatky a metodologická pravidla vědeckého výzkumu. Není třeba zavrhnout celou dosavadní vědu, stačí jen upravit androcentrické úchylinky. K tomuto účelu se přešetřují teorie, které se zdánlivě vztahují k lidstvu, ve skutečnosti ale jen k mužům, a doplňují se poznatky o ženách (Harding, 1991a, s. 22; Harding, 1991b, s. 111 an.).

Tento přístup lze ilustrovat na osudu „obecných“ teorií o příčinách kriminality, které se ve skutečnosti zabývaly jen kriminalitou mužů. Pohled na etiologii kriminality žen např. odhalil, že pro ně neplatí, že by příčinou krádeží – stejně jako u mužů – byl jejich marginální vztah k pracovnímu trhu. Krádeže ze strany žen jsou chápány jako zástupné; jejich „příčinou“ je, že muž, zpravidla se „špatným vztahem“ k pracovnímu trhu, neplní svou „vyživovací povinnost“⁹ (Šmausová, 1992). Korektury nevědění tudíž mohou vést nejen k doplnění teorie, ale i k jejím částečnému popření. Metodologie vědy např. dlouho přehlížela, že „pravdivost“ objevu je výsledkem *empatické* komunikativní dohody ve vě-

⁹ Uvozovky mají naznačit, že tato běžně používaná slova jsou náročnými historickými konstrukcemi.

decké komunitě, která v solipsistickém modelu osamělého vědce uplatňujícího výhradně přísná formální a analytická kritéria nemá vůbec místo (Knorr-Cetina, 1988).

S jednoduchostí takto popsaného empirismu, který nevede k žádnému paradigmatickému zvratu, zřejmě souvisí jeho rozšířenost. Většina dosavadních prací k genderovým otázkám se zabývá empirickým doplňováním vědění o ženách, přičemž teoreticky právě problém gender zůstává stranou: existence „různorodých“ mužů a žen se prostě předpokládá. Tento axiom je také základem politiky diference.

2.2 Teorie pozičního přístupu (*stand point feminism*)

Přístup *stand point* feminismu k vědeckým problémům podle Hardingové vychází z Hegelovy dialektiky pána a raba a jejich rozpracování v marxistických teoriích vědění. Pán a rab předpokládají vertikální odstup, a zatímco se *science as usual* (stejně jako pán) domnívá, že její pohled „shora“ vede k pravdivým poznatkům, ví rab, který na věc nahlíží „zdola“, že se pán mylí, přinejmenším ale, že pán neví všechno – rabové vědí o svých pánech víc, než oni o rabech. V androcentrické společnosti obecně a v androcentrické vědě zvláště, ženy zaujímají pozice rabů, a jsou to ony, které jsou schopny prohlédnout filtrem, který mužům brání vidět důsledky své vědecké činnosti, totiž utiskování subalterních vrstev společnosti. Na základě své podřízené pozice jsou ženy schopné vyprodukovat méně zkreslené vědění a úplnější představy o světě. Tato zvláštní schopnost není ani podložena přírodou, ani přijímána nekriticky jako v empirismu, *stand point* feministky ji chápou výhradně jako produkt rozdílného rozdělování společenských statků a zvláště moci. Jejich kritika je jen prodloužením kritiky společenské praxe, tak jak ji formulují ženská a feministická hnutí. Požadavky těchto hnutí dodávají genderově uvědomělým ženám vědkyním morální a interpretativní strukturu pro posuzování zkoumaných přírodních a zvláště společenských jevů.

Schopnost žen produkovat ze své perspektivy adekvátnější vědění než *science as usual* se kromě „rabské“ perspektivy vysvětluje dalšími argumenty: Rose (1983) uvádí, že ženy ve vědě jsou dosud odkázány na řemeslné přístupy bez velkých a drahých aparatur. To jim dovoluje nebo je to dokonce nutí k tomu, aby překonávaly strukturu vědeckých výzkumů jako je např. rozdělení mezi vedením a prováděním práce, mezi abstraktním a konkrétním, mezi tělem a duchem, které vedou k nepravdám a nespravedlnostem vůči ženám a podřízenému lidstvu. Hartsock (1983) se odvolává na univerzálně chápanou ženskou zkušenost. Ženy jsou, na rozdíl od mužů, socializovány jak pro „ženskou“, tak pro „mužskou“ roli; jsou angažovány jak v oblasti přirozené, tak materiální reprodukce, což už samo o sobě znamená rozšíření perspektivy na obě genderované oblasti. Kromě toho existuje vědění, které je vůbec možné jen z „ženské“ či feministické pozice, např. z pozice aktivních členek hnutí, jež se angažují v zlepšení situace různě postižených, např. týraných žen. Vědkyně se od postižených dovídají, co mužskou *science as usual* dosud vůbec nezajímalo, např. že oproti trestně-právnímu zákazu násilí existuje androcentricky tolerované týrání. *Stand point* feministky tyto poznatky vnášejí jednak do vědy, jednak je

rozšiřují na veřejnosti, a na rozdíl od typických empirických výzkumů, které končí v závěrečných zprávách, dávají své elaborované vědění k dispozici postiženým. V tomto úsilí překonávají typické rozdělení mezi subjekty a objekty výzkumu a přejímají zodpovědnost za společenské využití vědeckého výzkumu v *kontextu uplatnění*. Feministky s pozičním přístupem se nesnaží *science as usual* jenom „neutrálně“ doplnit, ale navíc překonat její formální povahu. Správně rozeznávají, že se za formalismem často skrývá stranickost ve prospěch hegemoniálních mužů. *Stand point* teorie se chce stát nástupcem dosavadní vědy, *successor science*, která by v sobě nakonec skutečně neutrálně sjednotila mužskou i ženskou perspektivu (Harding, 1991a, s. 24, Harding, 1991b, s. 119 an. 1991a, s. 151 an.). Pro diferenciaci „pozic“ ale vede spíše k politice difference, a to mezi ženami, které diferencii k mužům odsouvají do pozadí.

2.3 Feministický postmodernismus

Feministický postmodernismus usiluje o překonání jak empiristického, tak pozičního feminismu. Podle Hardingové postmodernismus souvisí s rozšířením hlubokého skepticismu vůči univerzálním či univerzalizujícím tvrzením o existenci, bytostnosti apod. v *science as usual*. Autorka se odvolává na vědeckou tradici Nietzscheho, Derridy, Foucaulta, Lacana či na směry jako je semiotika, dekonstruktivismus, psychoanalýza, strukturalismus, archeologie-genealogie humanitních věd. Zatímco recepce těchto autorů a směrů vedla u velké části vědecké komunity k postmodernímu zpochybnění pravdy a možnosti společenské rezistence, Hardingová v nich vidí stavební součásti pro novou, obsažnější a „objektivnější“ vědu z univerzální pozice utiskovaných. Na rozdíl od postmoderní kritiky velkých vyprávění (*master-narrative*) za jejich zdánlivou všeobsažnost autorka připomíná, že ani jedno z nich se nezabývalo zevrubně hierarchickými a jinými represivními strukturami. *Science as usual* je nejen androcentrická, ale i rasistická a „západo“centrická v tom, jak vyzdvihuje jediný kulturní model. To platí i pro třídní teorie, které přehlížejí nerovnost založenou na existenci různých etnik a genderové struktury. Nová univerzální teorie má vycházet ze sjednocené perspektivy utlačovaných, svět je adekvátně popsán jen tehdy, když vysvětlí pozici *chudé - černé - ženy* (Harding, 1991a, s. 25 an., Harding, 1991b, s. 212 an).

Ne všechny „postmoderní“ feministky tento požadavek sdílejí. Jsou totiž toho názoru, že po selhání *master-narratives* se má i feministická věda zabývat již jen teoriemi malého rozsahu. Jednota kategorie „ženy“ se zdůrazňováním rozdílnosti žen vytrácí a spolu s ní i její zásadní odlišnost vůči kategorii „muži“. Ta z feministického stanoviska spočívá v *ceteris paribus*¹⁰ nerovném rozdělení ressource a moci, které Hardingová popisuje jako represivní strukturu.

¹⁰ Toto logické pravidlo vyjadřuje, že při rozdělení znaků A, B, a; A, B, b; o diferencii rozhoduje znak na třetím místě. Za A dosadíme rodinný původ, za B dosažené vzdělání, a, b nechť označují gender, které „zdůvodňuje“ hierarchickou diferencii. Srov. dále poznámku 11.

3 Kritika feministických přístupů

Nejzávažnější kritika dosavadních feministických přístupů ze strany Hardingové se týká faktu, že se ani ony příliš nezabývaly společenskou konstrukcí a vědeckou dekonstrukcí svých centrálních pojmů pohlaví a gender. Dosavadní kritika *science as usual* se týkala jen mylného nebo nedostatečného vědění o ženách, a tím i o mužích, přičemž ale existenci těchto genderových kategorií pojednávaly téměř jako přírodní fakt. Biologie ale neposkytuje žádné objektivní poznatky, od kterých by se mohla feministická sociologie „odrážet“, ale naopak, je na sociologii, aby ukázala, jak se společenská genderová struktura projikuje i na přírodu. Navíc, všechny směry feministické vědy obsahují dílem neslučitelné postuláty a spočívají na paradoxních předpokladech. Tyto lze s Hardingovou nejlépe ozřejmit ve vztahu ke shora uvedenému členění vědy na odhalovací, ospravedlňovací a uplatňovací kontext.

3.1 Kritika feministického empirismu

Feministický empirismus je indiferentní k vlastnímu *odhalovacímu* přístupu: pohlaví vědce prohlašuje sice za irelevantní – rozhodující je jen „správné“ užití teorii a metod – současně se ale ženy považují za schopnější vědce. Feministické empiristky se domnívají, že jejich nové objevy bude možné bez potíží zařadit do existujícího vědeckého zásobníku, protože jsou ve *zdůvodňovacím kontextu* verifikovány testy uznávanými i *science as usual*. Hardingová ale upozorňuje na to, že tyto testy mají výrazně androcentrickou povahu, stejně tak jako již předchozí dohoda v *odhalovacím kontextu* o tom, které problémy jsou vlastně hodné zkoumání. Obsahová, metodologická a formální selektivita *science as usual* nemá náhodnou, ale systematickou povahu a je, jak již bylo naznačeno, směřována zájmy mužů. Lze proto očekávat, že vědecké poznatky produkované ženami nedojdou v oficiální, androcentrické vědě uznání (Harding, 1990, s. 109 an).

Autorčina předpověď se v praxi např. potvrzuje v tom, že genderová studia, přestože se týkají struktury, která je bazálnější než sociální struktura, jsou dalekosáhle chápána jako „pouhá“ záležitost žen. Ženy vědkyně si výzkumem genderu otevřely nové pole působnosti, ale toto je zatím uzavřeno v tentokrát již poměrně rozsáhlé nice. *Normální sociologie* se totiž dosud zdráhá uznat gender jako základní analytickou kategorii.¹¹ Pro empirismus z toho vyplývá nutnost reflexivně, tj. epistemologicky nahlédnout i na podmíněnost vlastní genderované pozice ve vědě. Konkretismu „mužů“ a „žen“ není dostupná závažná okolnost, že nejen *osobám, ale i institucím a pracovnímu trhu* se připisuje gender (Harding, 1991a, s. 14). Věda je „mužsky“ definovaný kontext a toto „nastavení“ již samo

¹¹ V tomto procesu zapírání významu gender se uplatňuje zdánlivě neutrální strukturalistické rozdělení na askriptivní a získané znaky. Askriptivní znaky, pod které se zahrnuje etnikum, stáří, jiné tělesné znaky a gender, údajně pocházejí od přírody. Ve skutečnosti jsou jejich praktická a teoretická pojetí zjevnými, historicky proměnlivými konstrukcemi, ve kterých se (beztak již předinterpretovaná) „příroda“ vybavuje společenskými významy.

o sobě upřednostňuje androcentricky definovaná kritéria jak vědecké činnosti, tak výběru vědeckého personálu.

3.2 Kritika stand point feminismu

Stand point feminismus podle Hardingové správně poukazuje na to, že vědění je *nutně* spojené s pozicí toho, kdo o něj usiluje. Na rozdíl od dosavadních teorií vědy toto „poziční“ ovlivnění považuje za pozitivní přínos. Postulát pozitivistické vědy, zdržovat se hodnocení, totiž není uskutečnitelný a přehlížení tohoto faktu často vede na jedné straně k jednostranným výhodám, na druhé k prakticky nepoužitelným výsledkům. Oproti tomu angažmá v sociálních hnutích, emancipační snahy, boj proti autoritářství a elitářství vedou k vědění, které je již samo o sobě vybaveno velkou plauzibilitou. *Stand point* feminismus se tedy koncentruje na *odhalovací* kontext, a nestará se o způsob, jakým by se mohly výsledky integrovat v uznávaném, generalizovaném zásobníku vědy. Jinými slovy, *stand point* feminismus je indiferentní k *zdůvodňovacímu* kontextu vědy. Příspěvky psané z určitých pozic často mají jen partikulární povahu, zkušenosti vědkyň, získané angažovaností v konkrétních hnutích, zůstává omezeno na hnutí samé. Nerespektováním pravidel důkazů se autorky samy staví mimo kontext toho oboru, který chtěly v kladném smyslu překonat.

V doslovu k této angažované pozici je třeba se zmínit o časté námitce, že žádná jednotná ženská identita neexistuje. Vůči těmto pokusům o rozklad až rozpad nejprve ženské identity, a po té kategorie genderu jako takové, lze argumentovat tím, že feministické pozorovací stanoviště představuje reálnou abstrakci – lze je chápat jako archimedickou koordinátu, ve které se prolíná shora uvedená společná vlastnost všech žen, že jsou – *ceteris paribus* – znevýhodněny vůči mužům. Poziční přístup pak znamená, že kdykoliv a kdekoliv lze formulovat výzkumné otázky, které – *ceteris paribus* – tematizují zájmy žen oproti dosavadnímu zvýhodnění mužů.

Opomenutí diferenciací žen je přitom zanedbatelná kritika ve srovnání s tím, že bez vztahu k existujícím sociálním strukturám, které jsou explicitně přístupné jen prostřednictvím *master-narratives* např. strukturalismu, nejsou autorky pozičního feminismu schopné svoji pozici teoreticky popsat. Metafora pána a raba, nebo údaj typu „feministka angažující se v boji proti pornografii, proti násilí atd.“ nepřesahuje svou přesností *common-sense*, čímž se autorky dopouštějí chyby tzv. *mislplaced concreteness*. Největším paradoxem pozičního feminismu skutečně je, že právě k „pozici“ zůstává úplně indiferentní.

3.3 Kritika postmoderního feminismu

Na postmoderním feminismu Hardingová kritizuje, že autorky přestaly usilovat o jednotnou teorii ve prospěch všech utiskovaných jako nutnou protiváhu k *science as usual*, která své teorie zavrhlá, namísto, aby je kriticky překonávala. Za jejím postmoderním agnosticismem se skrývají neutuchající produkce univerzalizujícího vědění, které afirmuje

sexistické, rasistické, imperialistické a třídní zájmy. Určité, jak bychom řekli, *mega master narrative*, je potřebné již z toho důvodu, že onen zdánlivě na mikrosvěty rozpadlý svět je v rámci globalizace sjednocován praktikami hegemoniálních mužů, kterým jen vyhovuje, když ovládnání neprohlédnou jimi udržované struktury a zůstanou v zajetí svých lokálních žabích perspektiv. Otázkou ovšem je, do jaké míry lze dostat nejnáročnějšímu vědeckému nároku sjednotit tři linie utiskování, totiž třídní, etnickou a genderovou strukturu (srov. chudá, černá, žena).

4 Současnost nesoučasného ve výzkumu gender

Porovnejme nárok a kritiku vyjmenovaných feministických pozic se skutečností. Pro SRN se dá konstatovat, že se „čistě“ teoretickými otázkami genderové struktury zabývají jen členky zvláštní sociologické sekce. Epistemologické otázky při tom zůstávají jen na pokraji, většinou v souvislosti s postavením žen ve vědě. Pro oborové sociologie je příznačné, že se zabývají doplňováním vědění o výzkum žen. Zdá se jim samozřejmé, že se „ženskou“ problematikou budou zabývat především ženy vědkyně. Při tom esencialisticky vycházejí z diference mužů a žen, a zpravidla přecházejí pojmy gender a existenci rodové struktury. Příspěvky tohoto druhu si v podstatě ani nezasluhují názu „feministické“, pro jim vlastní konkretismus by se spíše měly nazývat „vědění žen o ženách.“ Obdobná situace panuje i v České republice. Nicméně tento směr splňuje důležitý úkol. Vzhledem k tomu, že se zájem o gender v každé nové vědecké kohortě zpravidla odvíjí od zájmu o ženy, o kterých *science as usual* dodnes málo ví, je „vědění žen o ženách“ nezastupitelným stupněm k dalšímu teoretickému vývoji. Bylo by proto záhodno, aby každý nový empiristický projekt v sobě nesl i zárodek svého teoretického překonání. Empiricistická indiference vůči centrální výzkumné kategorii gender totiž potvrzuje esencialismus *common sensu i androcentrické vědy*, a proto je empirismus z hlediska již dosaženého stavu teorie genderu nutně hodnotit jako závažný *cultural-theoretical lag*. Nestačí jen rozšířit pole výzkumu o „ženy“ a klást si kritické otázky k neoprávněnosti jejich podřízeného statusu, je třeba uplatnit i nový epistemologický přístup – konstruktivismus, jedno v jakém „ražení“.¹²

Dosavadní přehlížení konstruktivistické teorie není podmíněno jen tím, že je intelektuálně náročná, ale i tím, že mnohé ženy jsou indiferentní vůči své vlastní vědecké pozici. Příspěvky psané z angažované perspektivy pozičního feminismu zpravidla nejsou *science as usual* uznávány a dostalo se jim přízviska literatury osobních doznání či zpovědi. Jestliže texty chtějí být zařazeny do vědeckého žánru, pak musejí zohlednit jeho platná kritéria. Je třeba přiznat, že ojedinelé poziční přístupy, které postrádají sjednocující teoretickou

¹² V poznámce 4 jsme se věnovali konstruktivistickému směru, který je označován jako „sociální konstruktivismus“. Ve feministické vědě se ale zatím více uplatňuje tzv. etnometodologický konstruktivismus, který se zabývá otázkou, jak se gender konstruuje v každodenní praxi, např. Kessler, McKenna (1978). K „druhům“ konstruktivismu srov. Knorr-Cetina (1989) a novou diskuzi problematiky u Wartenpfehl (2000).

perspektivu, nemohou vytvářet ani sjednocující motiv pro praktické změny. Aby se *stand point feminism* stal součástí vědy, je třeba, aby se „poziční“ feministické angažmá „zazá-vorkovalo“ v Habermasově předvýzkumném kontextu „Erkenntnisinteresse“ (poznávací zájem), a výzkum se v dalších kontextech odhalování a zdůvodňování řídil uznávanými pravidly. Ani toto přizpůsobení se požadavkům *science as usual* ovšem nemůže zcela zabránit tomu, aby hegemoniální muži nadále uplatňovali svoji definiční moc ve vědě, která pak pro svou androcentrickou intransparenci ponese označení *bad science*.

Jak nelze ani jinak očekávat, teoreticky nejnáročnější směry postmoderních feminismů vyvolávají nejzávažnější kritiku. Směry, které se analogicky k *main stream postmodernismu* vzdávají nároku na *master narrative*, podle Hardingové nesplňují ani „neutrálne“ vědecký, ani feministický nárok. Její vlastní chápání nové postmoderní teorie, která by měla překonat prázdnu abstrakci *master narratives* a skloubit znaky „třída (nebo vrstva), etnikum, a gender“, zatím selhává na náročnosti tohoto úkolu – konkrétně *chudá, černá, žena* ještě čeká na své pozdvižení do jednotné abstraktní kategorie. Řešení problému spatřujeme v uvědomění si významu zdánlivě askriptivních, kvalitativních znaků *etnikum a gender*. Jejich význam se odvozuje od jejich pozice ve vertikální struktuře: mít tmavou kůži a být ženou znamená mít nižší sociální status¹³. U *černé, ženy*, se sociální znevýhodnění kumuluje ve vlastnosti *nejchudší společenská vrstva*, přinejmenším v USA. *Bílá, žena vědkyně*, která ji popisuje, zaujímá ve střední vrstvě *ceteris paribus* nižší pozici než *bílý muž vědec*. Přesněji řečeno, význam etnika a genderu se vyjadřují v kvantitativních pojmech vertikální struktury a podchytit toto v jedné univerzální teorii znamená předčít dosavadní *master-narratives* několikanásobně. Na druhou stranu se ale ukazuje, že feministická teorie se bez *master-narratives* nemůže obejít, ať se jedná o strukturně-funkcionální či konfliktní teorii, protože ony narýsovaly koordináty, ve kterých je zatím jediné možné *sociální význam* pohlaví a genderu popsat a vysvětlit. Především ale jde o to, vůbec si otázku významu sociální konstrukce položit, což předpokládá znalost dalšího velkého sociologického vyprávění, totiž interpretativní sociologie, od hermeneutiky, etnometodologie až ke konstruktivismu. Bez znalosti těchto teorií se neobejde vůbec žádný feministický přístup. Empiricistický ne, protože operuje bez přihlídnutí ke *strukturnímu významu či smyslu* genderu. *Stand point feminismus*, jak jsme uvedli, nedokáže popsat svoji aktuální pozici a již vůbec ne společnou pozici všech žen.

Při kritické analýze nároku feministických přístupů jsme zjistili/y, že se feministická věda nemůže zcela postavit mimo *science as usual*, může kritizovat vždy jen jeden z jejích kontextů. Úplné překonání androcentrismu vědy by bylo možné až po překonání androcentrismu společnosti, který je často označován jako patriarchy. Pokud totiž věda

¹³ Dosavadní výzkum chápe znaky vrstva, etnikum, pohlaví jako disparátní veličiny, které jednu po druhé zvlášť popisuje. Třídní příslušnost znamená pozici ve vertikální struktuře společnosti a lze ji vyjádřit kvantitativně (množstvím zdrojů) v penězích. U etnika a genderu se naproti tomu jedná o kvalitativní znaky, které lze popsat jen výběrem určitých vlastností z nekonečného souboru. Přitom je ale i common sensu jasné, že např. mít hnědou pigmentaci kůže a být mužem v Čechách znamená nacházet se (*ceteris paribus*) na „dně“ vertikální struktury, pod sebou mít již jen hnědé ženy a děti.

je součástí patriarchální společnosti a adekvátně ji popisuje, pak je samozřejmé, že si zachovává i s ní homologickou strukturu. Feministickým směrům nezbyvá nic jiného než kritizovat vědu i společnost zevnitř, přičemž se shora naznačené paradoxy nemohou řešit stacionárně, ale vždy jen dílem překonávat v procesu. Velkým pokrokem vědy již je, když se podaří „... předložit teorie, ve kterých se činnost žen objeví jako společenská činnost a genderová struktura společnosti jako reálný, tzn. výkladově důležitý prvek lidských dějin“ (Harding, 1991a, s. 147).

LITERATURA

- BUTLER, Judith: *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York u.a., Routledge 1990.
- GLASERFELD, Ernst von: *Radikaler Konstruktivismus Ideen, Ergebnisse, Probleme*. Frankfurt/Main, Suhrkamp 1997.
- HABERMAS, Jürgen: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. 5. vyd. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag 1982.
- HARDING, Sandra: *The Science Question in Feminism*. Ithaca, New York, ad.: Cornell University Press 1991.
- HARDING, Sandra: *Feministische Wissenschaftstheorie. Zum Verhältnis zwischen Wissenschaft und Geschlecht*. Hamburg, Argument 1991a.
- HARDING, Sandra: *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Living*. Ithaca, New York, Cornell University Press 1991b.
- HARTSOCK, Nancy: The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism. In: *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*. Red. Sandra HARDING, Merril HINTIKKA. Dordrecht: D. Reidel 1983.
- KESSLER, Suzanne, McKENNA, Wendy: *Gender. An Ethnometodological Approach*. Chicago, University of Chicago Press 1978.
- KNORR-CETINA, Karin: Das naturwissenschaftliche Labor als Ort der „Verdichtung“ von Gesellschaft. *Zeitschrift für Soziologie*, 17, 1988, č. 2, s. 85–101.
- KNORR-CETINA, Karin: Spielarten des Konstruktivismus. *Soziale Welt*, 40, 1989, č. 1/2, s. 86–96.
- LORBER, Judith: *Genderparadoxien*. Opladen, Leske und Budrich 1999.
- PIAGET, Jean: *La construction du réel chez enfant*. Neuchatel, Delachaux et Niestlé 1937.
- RHODE, Deborah L. (red.): *Theoretical Perspectives on Sexual Difference*. New Haven, London 1990, Yale University Press.
- ROSE, Hilary: Hand, Brain and Heart, A Feminist Epistemology for the Natural Sciences. *Signs: Journal of Women and Culture in Society* 9, 1983, č. 1, s. 73–90.
- RORTY, Richard: *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*. Chicago, University of Chicago Press 1967.
- ŠMAUSOVÁ, Gerlinda: Trestní právo a kriminalita žen. *Právník*, 1992, č. 3/4, s. 264–280.
- ŠMAUSOVÁ Gerlinda.: Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví. *Sociální studia* 7, 2002, s. 15–27.
- WARTENPFUHL, Birgit: *Dekonstruktion von Geschlechteridentität - Transversale Differenzen*. Opladen, Leske und Budrich 2000.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. London, Routledge & Kegan Paul 1955.

SUMMARY

The contemporary epistemological situation within the study of gender is characterised by the coexistence of two logically incompatible theoretical stances: the essentialist one describes gender as given by the natural bodily sex, the constructionist one considers gender as a social construction which is independent from sex. To facilitate the comprehension of the second “radical” approach, the article pays attention to an early work of Sandra Harding in which she criticises the androcentric “science as usual”, the very guardian of essentialism. Moreover she deals with strong and weak points of three feminist approaches to gender: feminist empirism, stand point-feminism and feminist postmodernism.

KEY WORDS

Sandra Harding, epistemology, feminist empirism, stand point-feminism, feminist postmodernism

Prof. Dr. Phil. Gerlinda Šmausová
Katedra sociologie a andragogiky
Filozofické fakulty UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
smausova@fss.muni.cz

Petersbergstr. 57
66 119 Saarbruecken
g.smaus@mx.uni-saarland.de

Čtyři obrazy moderní společnosti a čtyři podoby moderního individualismu v sociologických teoriích

Helena Kubátová

*Neboť když není nad tebou nic vyššího, nemůže se ti ničeho dostat.
Můžeš brát leda od sebe. Co ti však může dát prázdné zrcadlo?
Antoine de Saint-Exupéry, Citadela*

Úvod

Cílem stati je ukázat čtyři obrazy moderní společnosti a čtyři způsoby řešení problému sociální vazby a individuální autonomie. Popsané čtyři podoby individualismu zdaleka nevyčerpávají všechny možnosti, jak teoreticky spojit moderního člověka s moderní společností.

Problém sociální vazby v moderní společnosti je jedním z klíčových problémů sociologie. Proto se všechny sociologické teorie tímto problémem zabývají, a to bez ohledu na svá paradigmatická východiska.

Problém sociální vazby a individuální autonomie je problémem teoretickým, problémem politickým, ale také problémem psychickým. To vede k tomu, že i samotný pojem individualismus je mnohoznačný: je pojímán jako teoretický konstrukt, na druhé straně bývá analyzován z hlediska svých normativních důsledků, a to jak pro sociální jednání moderního člověka, tak pro jeho sebepojetí a identitu.

To rozhodně není na škodu věci. Je však třeba mít na paměti, že individualismus v moderní společnosti je analyzován z různých teoretických východisek, která se odrážejí v různých způsobech řešení.

Čtyři obrazy společnosti a čtyři podoby individualismu jsem ve stati označila jako 1. systémově strukturovaná společnost a institucionalizovaný individualismus, 2. masová společnost a hédonický individualismus, 3. vyděšená společnost a rizikový individualismus, 4. nahodilá společnost a ironický individualismus.

1 Systémově strukturovaná společnost a institucionalizovaný individualismus: T. Parsons, S. M. Lipset, P. L. Berger

Parsons a Lipset mluví o individualismu jako o institucionalizovaném individualismu; oba se při tom odvolávají na morální, symbolický řád, ze kterého vyrůstá základní hodnotový vzorec společnosti.

Existenci základního hodnotového vzorce americké společnosti oba autoři odvozují z faktu provázanosti jednotlivých subsystémů sociálního jednání (AGIL). Podle Parsonse se jedná o provázanost obstarávání zdrojů a jejich distribuce (A), efektivního dosahování cílů (G), řádu interakce (I) a symbolického řádu (L).

Hodnotový kulturní vzorec integruje sociální jednání a současně zachovává a umožňuje cílovou diferenciaci společnosti. Z hlediska problému individualismu je nutné zdůraznit, že podle Parsonse je nezbytnou podmínkou integrace systému shoda zájmů jednotlivce se zájmy společnosti.

Parsons vychází z toho, že individualismus je v moderní společnosti institucionalizovaný skrze hodnotový vzorec. Hodnotový vzorec formuluje na obecné úrovni jako vzorec hodnot instrumentálního výkonového aktivismu (Parsons, 1968, s. 46).

Parsons zdůrazňuje, že přestože se tento vzorec často označuje jako individualistický, jedná se o *individualismus institucionalizovaný*, to znamená *normativně kontrolovaný*: snahy jednotlivce jsou kontrolovány normou spravedlnosti, která definuje různé přínosy jednotlivců pro společnost a různé vztahy mezi těmito přínosy (Parsons, 1968, s. 48).

Aktivismus pro Parsonse znamená, že jednatel se nepřizpůsobuje podmínkám pasivně, nýbrž aktivně. Výkon je chápán jako prostředek k dosažení cíle. Individualismus je pojímán jako *morální ctnost*, a výkonový aktivismus je zaměřen na úspěch v podnikání.

Funkčně diferencovaná moderní společnost není charakterizována jediným dominantním cílem, ale je cílově diferencovaná. Celek sociálního systému je tak zaštiťován pouze obecně definovanými hodnotami, jako je např. svoboda, demokracie, spravedlnost. Tyto obecné hodnoty však nemohou poskytovat konkrétní pravidla a návody k jednání ve smyslu norem. Jednatel je tak vystaven značné odpovědnosti za svou interpretaci významu institucionalizovaného normativního řádu a svých závazků v něm a vůči němu (Parsons, 1968, s. 50).

Také Lipset uvažuje o odpovědnosti členů společnosti interpretovat normativní řád. Přestože o základních hodnotách, jako je svoboda, rovnost či individualismus, navenek panuje shoda, lidé musí diskutovat o způsobech jejich dosahování (Lipset, 2003, s. 26).

V institucionalizovaném pojetí je tedy individualismus chápán jako hodnota, doslova jako morální ctnost. Individualismus totiž není povahový rys konkrétního jedince, nýbrž je to mravní standard, s nímž je poměřován život celého společenství i jeho instituce (Lipset, 2003, s. 69).

Podle Lipseta tak nemusí být individualismus, založený na myšlence osobního zájmu, stavěn do kontrastu s ideou normativní komunity. Individualismus nepůsobí na mravní svazky rušivě, naopak, je nedílnou součástí základních hodnot společnosti.

Hodnoty společnosti však vyžadují odpovědné samostatné promyšlení a porovnávání. V moderním prostředí individuální odpovědnosti a společenského pluralismu není možné dosáhnout stability tradičních společností. *Jednotlivci v moderní společnosti si tedy musí uchovat své ideologické (morální) vazby i v situaci, kdy se okolní svět proměňuje.* Morálka zakotvená ve vědomí individuální odpovědnosti se proto musí neustále přizpůsobovat společenským změnám (Lipset, 2003, s. 287–288).

Berger (1993) souhlasí s Lipsetovou myšlenkou, že jestliže se individuální morální vědomí odpovědnosti aktivně přizpůsobuje společenským změnám, individualismus nemusí stát v ostrém kontrastu k normativní komunitě.

Podle Bergera totiž individualismus není pouze ideou, teoretickým konstruktem. Individualismus se týká se zejména *procesů probíhajících ve společnosti*, lidského jednání a také utváření lidského vědomí. Individualismus má tedy jak ideový (kognitivní), tak i normativní aspekt. V ideovém smyslu má vypovídat o podstatě člověka. V tomto případě individualismus znamená, že lidé jsou individui, a to nezávisle na jakékoliv skupinové identifikaci. V normativním smyslu má individualismus morální důsledky. V tomto případě individualismus znamená, že lidé mají práva jako individua nejen vně své členské skupiny, ale dokonce (obzvláště) proti členské skupině (Berger, 1993, s. 116–139).

Podle Bergera je specifickým přínosem západní modernity, že oba tyto aspekty individualismu jsou univerzálně chápány jako zaručené. Ve většině tradičních společnostech totiž převažoval přístup, podle něž individuální lidská existence byla dána svou identifikací se skupinou (Berger, 1993).

Podle Pechara existuje identifikace se skupinou i v moderní společnosti. Důležité však podle něj je, že tato identifikace je v liberální moderní společnosti výsledkem osobní volby. Nejedná se o jednoduchou identifikaci např. s národem, jde o vědomé začlenění se do složité historické souvislosti národa (Pechar, 1995, s. 13).

Protože je obecný pojem individualismus často chápán pouze jako idea (tedy ve svém kognitivním aspektu) a zapomíná se na jeho normativně morální aspekt, navrhuje Berger (1993), aby se pojem individualismus nahradil termínem individuální autonomie. Individuální autonomie a z ní vyplývající osobní svobody se podle něj týkají reality na třech úrovních: na úrovni idejí, identit a institucí.

Individuální autonomie tak podle Bergera (1993) může být chápána jako idea o podstatě člověka a o etických východiscích lidské podstaty. Individuální autonomie se týká také prožívané identity člověka, tedy jeho psychické reality. Moderní lidé prožívají svůj život jako autonomní individua a na základě této zkušenosti spontánně kladou své morální požadavky. Individuální autonomie však předpokládá existenci takových společenských institucí, které umožňují její dosažení. Jsou to právní a politické instituce a rodina, která vychovává děti jako autonomní individua.

Individuální autonomie a osobní svobody jsou podle Bergera (1993) specificky spjaty s moderním kapitalismem. Někteří autoři (např. A. Smith) poukazují na sepětí kapitalismu s individuální svobodou. Kapitalismus podle nich umožňuje a podporuje svobodný projev osobnosti individua. Jiní autoři (např. K. Marx) obviňují kapitalismus z nekontrolovatelného individualismu, ze sobectví, egoistické zřetelnosti a z dezintegrace společnosti.

Marx podle Bergera vycházel z toho, že člověk je kolektivní (rodovou) bytostí, proto svoboda člověka může být realizována pouze v kolektivu. Kapitalismus se svým důrazem na individualismus neumožňuje tzv. skok do svobody.

Také Berger soudí, že moderní kapitalismus je spojen se specifickými moderními verzemi individuální autonomie. Podle něj však západní individuální autonomii nelze zjednodušeně vysvětlovat jako produkt moderního kapitalismu. Počátky individuální autonomie západní kultury totiž předcházejí vzniku moderního kapitalismu. Individualismus existoval už před vznikem moderní společnosti. Tento předmoderní individualismus západní kultury dal vznik zvláštnímu modernímu individualismu spjatému s kapitalismem (Berger, 1993).

Individuální autonomie je podle Bergera v moderní společnosti založena na specifické liberalizující třídě kultuře buržoazie. Berger však nesouhlasí s marxistickým přímým odvozením třídě kultury z třídě zájmů. Vidí pouze nepřímé spojení třídě kultury s třídě zájmy. Životní způsob, který třída utváří, se stává ukazatelem třídě příslušnosti. Stává se tak podstatnou částí souboru symbolů, jimiž se mohou členové třídy navzájem poznat a přesně rozeznat, kdo k nim patří a kdo ne. Z hlediska třídě zájmů je tak třídě kultura funkční, protože k třídě kultuře patří právě tyto mechanismy rozlišování hranice mezi členy a nečleny (Berger, 1993).

Buržoazní třídě kultura se vyvíjela v ostrém protikladu ke kultuře aristokracie. Buržoazie vyzdvihovala racionalitu a disciplínu oproti aristokratickému spoléhání se na instinkt a spontánnost. Buržoazie věděla, že její způsob života je záležitostí sebekultivace, proto si vážila vzdělání. Aristokrat vždy věřil, že jeho životní způsob je výsledkem genetické dědičnosti nebo rodové příslušnosti. Buržoazie věřila v hodnotu práce oproti aristokratické idealizaci volného času. Zdůrazňovala osobní odpovědnost (svědomí), zatímco aristokrat spoléhal na moc titulu, což je mnohem kolektivističtější přístup. Buržoazie vytvořila kulturu svědomí v protikladu k aristokratické kultuře cti. Okázalé vystavování bohatství je spíše znakem aristokracie než buržoazie. Buržoazie vyznávala prostý život, ať už se to týkalo způsobu řeči, oblékání, zvyků, osobní hygieny nebo vzhledu domova (Berger, 1993).

Buržoazní kultura se podle Bergera postupně rozšířila jak směrem dolů, do dělnické třídy, tak směrem nahoru, mezi aristokracii. Buržoazní kultura nakonec vytvořila *typ osobnosti*, který se vyznačuje individuální autonomií jako hodnotou i jako psychickou realitou. To znamená, že lidé s tímto typem osobnosti nejen věří v individuální autonomii jako určitý ideál, ale skutečně se považují za jedince, kteří *mají vlastnosti autonomního individua*. Moderní individuální autonomie je tak spjata s buržoazní kulturou a jako taková je jedním ze dvou základních aspektů subjektivace. Druhým základním aspektem je pluralizace životních světů. Oba aspekty subjektivace mohou vést k jevu, který bývá popisován jako *extrémní individualismus* (Berger, 1993).

Berger vysvětluje tento jev ambivalentností buržoazní kultury. Buržoazní kultura na jedné straně individuum osvobozovala od omezujícího vlivu dědičnosti a statusu, na nichž byl založen předešlý aristokratický pořádek, a také od determinujícího vlivu příslušnosti k nižší třídě. Na druhé straně však individuum utlačovala, tlačila jej k tomu, aby ho přiměla právě k autonomní roli. To byl represivní nebo dokonce přímo tyranský aspekt bur-

žoazní kultury. Dvojznačnost buržoazní kultury je reflektována dvojím způsobem. První reakcí je obrácení do minulosti: nová individuální autonomie je kriticky srovnávána se starší, často idealizovanou tradiční kulturou, v níž byl jedinec bezpečněji zakotven v komunitní vzájemnosti různého typu. Druhá reakce má formu extrémního individualismu, tzv. hyperindividualismu: buržoazní kultura je zde chápána jako utlačující zvláště krutým způsobem. Cílem je osvobození od všech jejích součástí. Ideálem je jedinec osvobozený od nátlaku společnosti. Od začátku 19. století byl hyperindividualismus charakteristický pro tzv. bohémská hnutí umělců a intelektuálů (Berger, 1993).

Podle Bergera ne každý prvek buržoazní kultury může být přímo vztažen ke kapitalismu. Můžeme však oddělit ty prvky buržoazní kultury, které byly přímo spjaty se západním kapitalistickým vývojem. Tak by mělo být možné postihnout souhrnné charakteristiky typu západního podnikatele.

Osoby, které jsou individuálně autonomní, jsou osvobozené od silných skupinových pout, jsou podřízené internalizovanému svědomí. To jim v případě nezbytnosti dodává psychickou podporu, se kterou mohou čelit nejen těm, kteří nepatří k vlastní členské skupině, ale také členům vlastní skupiny. Individuální autonomie tak umožňuje lidem vyhledávat nové příležitosti a zkoušet nové způsoby jednání bez omezujícího nátlaku kolektivních tradic a zvyků.

Osoby s individuální autonomií si v procesu socializace osvojují silný smysl pro osobní odpovědnost. Stávají se z nich osobnosti, na něž ostatní mohou spoléhat; jsou disciplinovaní. Jedinec s individuální autonomií se vyznačuje také vysokým stupněm funkční racionality, strízlivým, smysluplným a rozhodným postojem k životu. Je to „kalkulující“ jedinec: ne že by chápal všechny vztahy z hlediska ekonomického prospěchu, ale k určité oblasti života (k oblasti ekonomické aktivity) přistupuje formou racionální kalkulace a plánování. Je ctížádostivý, má potřebu úspěchu. Cílů ctížádosti má být dosaženo soutěží a výkonem. Má tendenci brát všechno z lepší stránky jenom proto, že je to nové (Berger, 1993).

Podle Bergera tak individuum v kapitalistické společnosti může překračovat hranice svého předurčení, ovšem cena za to je vysoká: odcizení (v Marxově slova smyslu) nebo anómie (v Durkheimově slova smyslu). V obou případech se podle Bergera jedná o formování jedinců uvolněných od sociálních pout ponechaných sobě samým, interagujících s dalšími stejně izolovanými a mobilními individui. Proto Berger soudí, že jestliže individuální autonomie není nijak limitována, vzniká *hyperindividualismus*, který je považován za patologii současných západních společností (Berger, 1993).

Berger se přiklání k Durkheimově myšlence, že hlavním institucionálním průvodním jevem je přenesení smluvního práva z ekonomické oblasti na všechny další lidské vztahy. „Smluvní společnost“ je hyperbolou tržního individualismu. Podle Bergera rozšiřování státu sociálního blahobytu tento proces silně posílilo. Stále se snižuje význam starších, méně přesných a rozptýlených práv a povinností. Stále méně práv a povinností je mlčky předpokládáno, většina práv a povinností je smluvně upravena. Základními plody kapitalismu tak jsou jednak hyperindividualismus, jednak společnost smluv. Oba tyto plody mohou podkopávat kapitalismus.

Individuální podnikání dle Bergerova mínění požaduje inovaci a mobilitu spolu s uvolněním od kolektivních pout. Systém oprávnění však vytváří nová pouta pomocí smluv a zákonů. Systém oprávnění tak stojí v protikladu vůči svobodě podnikání, a v konečném důsledku působí protikapitalisticky. Vynořuje se mnoho dalších omezení pocházejících z neustále rostoucího počtu různých oprávnění: nároky založené na rase a původu, ochrana zákazníků, ochrana životního prostředí, manželská smlouva, práva dětí atd. Berger si klade otázku, zda by zrovna tohle mohlo vytvářet svobodnou společnost (Berger, 1993).

Podle Bergera je ovšem empirická realita taková, že v západních společnostech existují vyrovnávací síly, které jsou založeny institucionálně. Tyto vyrovnávací instituce poskytují individuovi bezpečný základ podnikání stejně jako dělají prostředníka mezi soukromým světem pospolitosti a veřejným světem, v němž dominují smluvní vztahy. Vyrovnávacími institucemi jsou zejména buržoazní rodina a náboženství. Buržoazní rodina byla ve všech západních společnostech legitimizována a podporována náboženskými hodnotami. Buržoazní rodina a náboženství byly ve svých vyrovnávacích a zprostředkujících funkcích ještě podporovány, zvláště v anglosaských zemích a v Americe, řadou dobrovolných sdružení, která jedinci umožňovala dohled nad oblastí svobod a současně poskytovala sociální základnu, z níž může vyrážet do rušného světa kapitalistického podnikání (Berger, 1993).

Podle Bergera je svět vytvořený kapitalismem skutečně chladný. Může být dosaženo jakékoliv svobody, ale jedinec se vždy bude pohybovat v nekonečném množství mezilidských vztahů, které jsou založeny na kalkulující racionalitě, jsou povrchní a nevyhnutelně přechodné. *K vyrovnání toho chladu proto vzniká naléhavá potřeba vroucnosti.* Rodina, církve, přátelství a svobodně vytvářená sdružení poskytovala takové vyrovnání po celou dobu trvání buržoazní kultury. Podle Bergera to platí i dnes. Kapitalismus podle něj potřebuje instituce, které zajišťují rovnováhu mezi anonymními aspekty individuální autonomie a solidaritou lidských společenství.

Osvobození a odcizení jsou opačnými stranami stejné kapitalistické mince. Podle Bergera *musí být svoboda individua obsažena ve společenských strukturách.* Kapitalismus je závislý na rovnováze mezi svobodou jednotlivce a společenskou strukturou. Otázkou ovšem zůstává, zda tuto rovnováhu mohou uvedené instituce skutečně zabezpečit. Berger si sice myslí, že ano, ovšem tuto myšlenku už dále nerozvádí (Berger, 1993).

2 Masová společnost a hédonický individualismus: D. Bell a G. Lipovetsky

D. Bell (1999, s. 100 an.) se domnívá, že americký kapitalismus ztratil svou legitimitu, která spočívala v morálním systému odměn, jenž byl zakotven v protestantském pojetí posvátnosti práce. Na místě morálního systému hodnot teď stojí *hédonismus, který podlamuje protestantskou etiku.*

Bell vymezuje *hédonismus jako způsob života propagovaný marketingovým systémem ekonomiky.* Hédonismus pro něj představuje kulturní rozpor kapitalismu, který spočívá

v disjunkci mezi kulturou a společenskou strukturou. Tento rozpor vytváří napětí, které společnost i jednotlivci obtížně zvládají.

Na rozdíl od Bergera se Bell věnuje vztahu mezi jedincem a společností podrobně. V této souvislosti uvádí čtyři prvky, které formují způsob, jakým se jednotlivci v masové moderní společnosti vztahují ke světu (Bell, 1999, s. 106 an.).

Prvními dvěma prvky jsou kvantita a interakce. Kvantita a interakce jsou vlastnosti sociálního prostředí, které nevědomě ovlivňují naše reakce, jsou zodpovědné za zesílenou moderní vnímavost vůči bezprostřednosti, okamžitosti, smyslovosti a simultánnosti.

Kvantita se týká nárůstu populace a v důsledku toho velkého počtu lidí, které každý z nás zná jak osobně, tak zprostředkovaně. Interakce se týká stále širší a intenzivnější interakce fyzické i psychické: k důsledkům patří nejen diferenciaci sociální, ale také diferenciaci psychická. Psychická diferenciaci se projevuje v touze po změně a novinkách, ve vyhledávání vzrušení a v kulturním synkretismu (Bell, 1999, s. 104).

Druhými dvěma prvky jsou sebe-vědomí a vědomí času. Sebe-vědomí se týká identity. Zdrojem identity již není tradice, autorita, zjevená pravda či rozum, nýbrž prožitky, zkušenost. Podle Bella dochází ke ztrátě významu významných druhých, kteří potvrzovali, co je skutečné. Sociální skutečnost – ve smyslu sociální pozice a identity – je problematizována tím, že lidé přestali následovat zděděné postupy a jsou neustále znovu a znovu stavěni před nutnost volby. Zároveň však nemají k dispozici žádné závazné normy či hodnotící autority, které by je vedly.

Vědomí času (časová orientace) se týká orientace masové společnosti na budoucnost. Společnost již přestává fungovat na principu spontánního vývoje, nýbrž se mobilizuje pro určité konkrétní cíle, které jsou modalitami zkušenosti. Nástup sebe-vědomí („kultu prožívání“) a tlaky „mobilizované“ společnosti, zvláště tam, kde společenské mechanismy nestačí řešit problémy, které provázejí inovaci a adaptaci, vedou k revoltě, pocitu odcizení, úniku do soukromí, apatii či konformitě. Uvedené způsoby prožívání se odrážejí v radikálním rozštěpení mezi sociální strukturou (technickoekonomickým řádem) a kulturou.

Sociální struktura je řízena ekonomickým principem efektivnosti a racionality. Jedná se o organizaci výroby na základě racionálního řízení věcí včetně lidí pojmávaných jako věci.

Kultura naproti tomu je rozmařilá, neuspořádaná, ovládaná antiracionálním duchem. Nejvyšším kritériem kulturního soudu je individuální Já a účinek na toto Já je měřítkem estetické hodnoty uměleckého zážitku.

Struktura osobnosti, která pochází z 19. století a zdůrazňuje sebekázeň, uměřenost a odklad uspokojování osobních přání, nadále sice odpovídá požadavkům technickoekonomické struktury, dostává se však do ostrého střetu s kulturou, v níž byly tyto buržoazní hodnoty zcela zavrženy.

Bell soudí, že sociologie je postavena na předpokladu, že rozdíly v chování lidí lze vztáhnout k jejich pozici v sociální struktuře. To znamená, že různě společensky situovaní jednotlivci se budou systematicky lišit ve svých zájmech, postojích a chování v závislosti na jasně stanovených atributech jako je věk, pohlaví, typ zaměstnání, vyznání, velikost

místa bydliště apod. Tyto atributy jsou vzájemně závislé, což vede k tomu, že z jednoho atributu můžeme odvodit i ostatní (Bell, 1999).

Tento vztah mezi sociálním postavením a kulturním stylem však podle Bella dnes již u významné části populace stanovit nelze. Dochází k výrazné *nivelizaci vzorců výchovy dětí*, které byly dosud jedním z hlavních kritérií třídní příslušnosti.

Na úkor významu strukturálních sociálních atributů pro utváření životního stylu neustále *stoupá význam jedinečných aspektů osobní zkušenosti a životní historie* jako jsou osobnostní rysy, tělesná konstituce, vztahy k rodičům, vztahy k vrstevníkům. S postupným rozpadem tradiční třídní struktury společnosti se jednotlivci stále častěji snaží identifikovat nikoliv na základě povolání, ale na základě svého kulturního vkusu a životního stylu (Bell, 1999, s. 60 an.).

Podle Bella se moderní západní společnost ubírala v ekonomice cestou sledování individuálního ziskového zájmu a v kultuře cestou rozvíjení individuálního Já.

Co se týká individuálního ziskového zájmu, Bell soudí, že se v současné moderní společnosti odehrává zásadní změna v chápání práv: o naplnění soukromých tužeb i nápravu společenských nerovností se neusiluje individuálně prostřednictvím trhu, ale politicky, v rámci skupiny, kterou Bell nazývá veřejnou domácností.

Moderní přístup se snaží skrze veřejnou domácnost zvýhodňovat některé jednotlivce na úkor jiných a zároveň prospívat všem. Ovšem veřejná domácnost již není pospolitostí, ale arénou, ve které neexistují normativní pravidla, podle kterých by bylo možno dospět k definici obecného dobra a rozsoudit konfliktní nároky na základě práv.

Z toho Bellovi vyplývají čtyři základní otázky: 1. Jaké jsou relevantní jednotky veřejné domácnosti (zájmové skupiny)? 2. Jaká napětí vznikají mezi rovností a svobodou? 3. Jakou rovnováhu je třeba nastolit mezi spravedlností a efektivitou? 4. Kudy má vést hranice mezi veřejnou a soukromou sférou? (Bell, 1999, s. 245–246)

Výsledkem Bellových úvah nad těmito čtyřmi dilematy je odmítnutí buržoazního hédonismu s jeho utilitaristickou orientací na ekonomickou libovůli a zároveň zachování politického liberalismu respektujícího lidskou svobodu a rozdíly mezi jednotlivci. „Můžeme odmítnout buržoazní koncepci neomezeného naplňování soukromých tužeb jako ze společenského hlediska morálně neospravedlnitelnou a trvat na potřebnosti veřejných statků. Potřebujeme však politický liberalismus, který bude chránit jednotlivce před mocenskou zvlášť a v příslušných mezích i zajišťovat odměnu za individuální úsilí. Konečným arbitrem přitom nesmí být trh – na něj je třeba pohlížet jako na pouhý mechanismus, a nikoli jako na princip spravedlnosti – nýbrž veřejná domácnost“ (Bell, 1999, s. 264).

Skrze pojem veřejná domácnost se Bell dostává k novému promyšlení otázky, co je ve společnosti legitimní. Zatímco buržoazní společnost oddělovala ekonomické jednání od politického, veřejná domácnost je opět spojuje v zájmu nutné koordinace důsledků. Neexistuje žádné právo, které by mělo oprávněnou přednost přede všemi ostatními, protože neexistuje žádné obecné přesvědčení. To by mohlo existovat pouze v homogenní společnosti.

Liberalismus podle Bella přijímá napětí mezi soukromých a veřejným (mezi rolí soukromé osoby a rolí občana) i mezi individuální a skupinovou identitou. Ptá se, jak nalézat

společné cíle a přitom zachovat individuální povahu prostředků k jejich dosažení, jak definovat individuální a skupinové potřeby a nacházet společné cesty k jejich naplnění. Ptá se také, zda lze na tyto otázky najít odpověď ve společnosti, v níž skutečně platí jen zájmy (Bell, 1999, s. 266).

V moderní společnosti je jedinec chápán jako individuální Já. Jednotlivec začíná být chápán jako jedinečná bytost s jedinečnými aspiracemi. Ochrana jednotlivého života se stala hodnotou sama o sobě. Jádrem povahy moderního člověka je snaha přesáhnout sebe sama.

Podle Bella tak modernismus převrací tisíciletou hierarchii racionální–neracionální, rozum–vůle, rozum–instinkt. Modernismus je vítězstvím ducha, vůle. Estetický prožitek ospravedlňuje život, morálka pak už nemá smysl a lidská žádostivost ztrácí vnější zábrany. Zůstává pouze Já, zkoumající svůj vztah k vnímavosti a v tomto zkoumání je vše dovoleno.

Modernismus klade důraz na přítomnost nebo na budoucnost, nikdy však ne na minulost. Těžiště zájmu modernismu se přesouvá z oblasti umění do oblasti psychologie, od tvorby k tvůrci, od objektu k duši.

V 60. letech se objevil silný proud postmodernismu, který dovedl modernistickou logiku až na nejzazší mez. Postmoderní postoj má několik aspektů. Estetickou legitimizaci života nahrazuje legitimizací instinktem. Pouze puzení a slast jsou skutečné a životodárné, vše ostatní je jen neuróza a smrt. Cestou k poznání je realizace v praxi, nikoliv rozumové rozlišování. *Postmodernismus je psychologický útok na hodnoty a motivační vzorce běžného chování ve jménu osvobození, erotismu, volnosti pudu apod.* V něm spočívá hlavní význam postmodernismu a z něj vyplývá nová bezprostřední krize středostavovských hodnot.

V americké společnosti se prosadily nové spotřebitelské návyky (vysokospotřební ekonomika) a došlo k erozi protestantské etiky a puritánské mentality, dvou norem, o které se opíral tradiční hodnotový systém americké buržoazní společnosti (Bell, 1999, s. 70–75).

Rozpad tradičních amerických hodnot se odehrával na dvou úrovních. V oblasti kultury a idejí začal drtivou kritikou maloměstského života jako banálního a omezujícího. V sociální struktuře se měnila podoba odměn a motivací poskytovaných ekonomickým systémem. Práce a akumulace přestávaly být cílem o sobě, staly se prostředkem k luxusu a okázalé spotřebě. Status a jeho příznaky, nikoliv práce a vyvolení Bohem, se staly znamením úspěchu (Bell, 1999, 90–91).

Tyto Bellovy úvahy otevírají problém legitimizace hodnot, zájmů a norem. Problém legitimizace hodnot a norem podle mého soudu spočívá v napětí mezi abstraktností hodnot a norem a jejich konkretizací jednak v konkrétních kulturních kontextech, jednak v konkrétních hodnotových orientacích a zájmech jednotlivců. Konkretizace (specifikace) vždy vedou k tomu, že jsou hodnoty a normy naplňovány obsahem. Na základě čeho a jak však má být hodnota specifikována? A existuje v současné moderní diferencované a pluralitní společnosti místo, kde by lidé mohli utvářet vědomí vázanosti svých závazků ke společnosti se svými zájmy a potřebami?

D. Bell se domnívá, že morální řád americké společnosti ztratil svou legitimitu tím, že se rozpadla provázanost mezi jednotlivými subsystemy společenského systému, teore-

ticky vyjádřená Parsonsovým AGIL modelem. Jestliže Bell identifikuje disjunkci mezi ekonomickým a kulturním (morálním) systémem společnosti, morální řád již nemůže být legitimizující. Ve Spojených státech na místo protestantských ctností *nastoupil hédonismus spojený s masovou spotřebou*.

Jak jsme viděli, disjunkci mezi ekonomickým a kulturním systémem společnosti identifikoval také P. L. Berger. Ten ovšem podle mého soudu stále vidí šanci ve vyrovnávacích institucích moderní společnosti (rodina, náboženství), čímž se přiklání k mínění Parsonse a Lipseta.

G. Lipovetsky (1998) se naopak stejně jako D. Bell domnívá, že hédonismus se stal obecným chováním s nástupem masové spotřeby v moderní společnosti. Mezi hédonistické hodnoty řadí utrácení, užívání si života, podřizování se vlastním rozmarům. Lipovetsky tak souhlasí s Bellem, že protestantskou etiku podryl kapitalismus, zejména možnost úvěru: dříve lidé museli šetřit, dnes mohou svá přání uspokojit ihned (Lipovetsky, 1998, s. 102).

Lipovetsky se shoduje s Bellem v názoru, že se masová moderní společnost roztěpila; není už homogenní tak, jako byla stará moderní společnost. Ekonomická, politická a kulturní sféra se od sebe oddělily. Každá z nich podléhá odlišným, dokonce protikladným, normám a hodnotám. Jejich nesoulad způsobuje rozpory ve společnosti. Kulturní sféra podléhá normě hédonismu. Ekonomická sféra (Lipovetsky ji nazývá technicko-organizačním řádem a sociální strukturou) je postavena na normě funkční racionality (účinnost, užitečnost, záslužnost, produktivita). Politická sféra (sféra moci a sociální spravedlnosti) je postavena na normě rovnosti, která se neustále rozšiřuje (např. o rovnost šancí týkajících se vzdělání, zdravotnictví, ekonomického zabezpečení, o rovnost výsledků – ty se týkají zvláštních práv menšin).

Důsledkem těchto tří protichůdných hodnot (hédonismus, účinnost a rovnost) je, že se uvedené tři sféry společnosti navzájem rozcházejí a vzniká mezi nimi strukturální napětí. Lipovetsky tak souhlasí s Bellem: hodnoty spotřeby a hédonismu, na kterých dnes stojí moderní společnosti, strukturálně přivedly krizi jednoty buržoazní společnosti (Lipovetsky, 1998, s. 127).

Lipovetsky na tomto pozadí ukazuje, co vlastně znamená *současný postmoderní individualismus*. Je charakterizován důrazem na seberealizaci jako nejvyšší hodnotu a cíl sám o sobě, nikoliv jako prostředek k dosahování jiných cílů.

Současný úspěch orientálních náboženství, šamanů, esoterismu, kabaly, alchymie apod. neznamená návrat k náboženství. Lipovetsky si myslí, že lidé jsou věřící podle vlastního výběru: míchají dohromady různé náboženské tradice. Podle něj to souvisí se ztrátou podstaty člověka, s pružným jedincem, který hledá sama sebe bez orientačních bodů a jistot (Lipovetsky, 1998, s. 140).

Současný postmoderní individualismus je založen na personalizaci. Personalizace vede jednak k všeobecnému nezájmu o společenské hodnoty, jednak ke kultu seberealizace. Personalizace tak způsobuje nejen odklon od veřejného života, ale i odklon od života soukromého. Odklon od soukromého života se projevuje ztrátou vitality, spontánnosti, umlčením emocionality a narcistickým pohroužením do sebe (Lipovetsky, 1998, s. 174).

Postmoderní společnost je charakteristická *masovou lhostejností*. Postmoderní společnost nemá idoly ani tabu, ale nemá ani historické projekty, které by ji mobilizovaly. Podle Lipovetského se nás *zmocňuje prázdnota, ta však v sobě nemá nic tragického* ani apokalyptického (Lipovetsky, 1998, s. 13–14).

3 Vyděšená společnost a rizikový individualismus: U. Beck

Ulrich Beck (2004) vychází z toho, že v pokročilé moderně se mění logika rozdělení bohatství a rizika, která se odráží v přechodu k jinému paradigmatu sociální nerovnosti.

Stará industriální třídní společnost byla založena na osvobození od tlaků tradice a byla zaměřena na zužitkování přírody. Problémem byla nerovnost v rozdělování bohatství. Pokročilá moderna, kterou Beck označuje jako rizikovou společnost, už nemusí primárně řešit problém bohatství, protože se jí postupně podařilo snížit a sociálně vyloučit skutečnou materiální nouzi. Je charakteristická exponenciálním růstem výrobních sil, který souvisí s celkovým procesem modernizace. Riziková společnost primárně čelí problému, jak zabránit rizikům v pokročilém procesu modernizace, jak se vyrovnat s problémy, které vyplývají ze samotného technicko-ekonomického vývoje.

Podle Becka se proces modernizace stává reflexivním, to znamená, že společnost je ohrožována vedlejšími důsledky modernizačního procesu. Tyto vedlejší důsledky jsou nezamýšlené a vyvolávají často neviditelná poškození. Vyjevují se jedině ve vědění o nich; poškození jsou tedy otevřena procesům sociálního definování (nejčastěji skrze média). Nová rizika, ve kterých se společnost ocitá vlivem nezamýšlených důsledků modernizace, jsou civilizační a současně globální. Rizika v rizikové společnosti ohrožují všechny, protože mají bumerangový efekt: dopadají i na ty, kdo je produkují nebo kdo z nich těží. Bumerangový efekt tak rozbíjí třídní schéma a třídní situaci. Lidé vystavovaní důsledkům modernizace se ocitají v situaci ohrožení. Situace ohrožení je dána věděním o ní, tedy vědomím, zatímco třídní situace byla dána bytím (Beck, 2004).

Podle mého soudu je zřejmé, že Beck v rizikové společnosti identifikuje změnu ve vztahu mezi bytím a vědomím. Nyní je to vědomí, nikoliv bytí, co určuje situaci, ve které se člověk nachází. *Rizikové společnosti už nejsou třídní společnosti*. V rizikových společnostech převládají situace ohrožení nad třídními situacemi. Situace ohrožení nevyvolávají třídní konflikt. Protože rizikové situace už nejsou třídními situacemi, neupevňují sociální identity. Proti třídě postižených riziky nestojí žádná třída nepostižených.

To má podle Becka důsledek pro solidaritu ve společnosti. Beck totiž soudí, že ve srovnání s třídní společností dochází v rizikové společnosti k prosazování naprosto odlišných hodnotových systémů. Třídní společnost byla založena na formální rovnosti šancí, na hodnotě něčeho dosáhnout a na solidaritě v nouzi. Riziková společnost je založena na potřebě bezpečnosti, místo imperativu něčeho dosáhnout má za cíl něčemu zabránit. Riziková společnost tak ztrácí hodnotu solidarity založené na solidaritě v nouzi. *V rizikové společnosti solidarita vzniká výlučně ze strachu*. Otázka, kterou si Beck klade, je naléhavá: je možné, aby společenská vazba byla založena pouze na strachu? (Beck, 2004, s. 23–65.)

Beck vysvětluje zvláštní podobu civilizačních (ekologických) rizik tak, že jejich objektivní příčinou je sice osobní selhání, konkrétní pachatel, ovšem za příčinu je označen systém jako jakýsi „zobecněný druhý“, který samozřejmě nemůže být povolán k zodpovědnosti.

Kromě civilizačních rizik Beck identifikuje *rizika sociální*. Podstata sociálních rizik tkví v tom, že lidé jsou vytrženi ze sociálních tříd a vrženi na trh, který individualizuje. Příčinou sociálních rizik je podle Becka objektivně systém, ovšem za příčinu je označeno osobní selhání jednotlivce.

Modernizační rizika tak mají důsledky i pro sociální strukturu moderní společnosti. V této souvislosti mluví Beck o „beztrídnosti“ sociální nerovnosti: *sociální krize se jeví jako krize individuální*. Vztahy nerovnosti nejenže zůstaly zachovány, ale navíc lidé ztratili oporu v solidaritě nouze, která pramenila z jejich třídního zakotvení. Lidé jsou vytrženi z tříd, jsou odkázáni sami na sebe a na své individualizované osudy na trhu práce.

Sociální nerovnost ztratila sociální ostří, protože se změnily životní podmínky obyvatelstva. Pokročilé moderně se podařilo snížit a sociálně vyloučit skutečnou materiální nouzi, celá společnost se, co se týká ekonomických podmínek, ocitla o patro výš: to Beck nazývá eskalátorovým efektem. Eskalátorový efekt má důsledky pro proces individualizace a diverzifikace životních situací a životních stylů, protože prolamuje hierarchický model sociálních tříd a vrstev. V důsledku eskalátorového efektu se prodloužila očekávaná délka života, zkrátila pracovní doba a zvýšily se pracovní příjmy. To vedlo v oblasti kulturního vývoje životních forem k masové spotřebě a ke vzniku konzumních stylů, které zde stojí místo sociálních tříd. Konzumní styly nemají atributy třídní kultury (Beck, 2004, s. 115–151).

Podle Becka tak je proces individualizace produktem modernizace, v jejímž rámci sociální stát blahobytu zbavuje tradice ty životní formy, které byly tradičně vlastní industriální společnosti. Tradicemi myslí Beck sociální třídy a vrstvy, nukleární rodiny a do nich vepsané normální biografie mužů a žen, standardizace práce v povolání apod.

Riziková společnost je společností pracovního trhu. Pracovní trh rozkládá jak sociální základy třídní společnosti, tak i základy nukleární rodiny. Lidé zažívají šok, protože selhávají tradiční formy překonávání úzkosti a nejistoty v rodinách, v manželství, v mužských a ženských rolích. Riziková společnost nutí své členy k tomu, aby své úzkosti, nejistoty, strach a pochybnosti překonávali individuálně. To podle Becka brzy povede k novým požadavkům na společenské instituce vzdělávání, poradenství, terapie a politiky (Beck, 2004, s. 253–254).

Sociální nerovnosti se v rizikové společnosti nejenom nezmenšily, ale ještě se prohloubily v důsledku krizí na trhu práce, které způsobují masovou nezaměstnanost. Prostřednictvím trhu práce sociální stát vytvořil polarizovanou společnost rozdělenou na ty, kdo mají práci a na ty, kdo ji nemají. Ti, co mají práci, se oddávají masovému konzumu, ti, co ji nemají, jsou součástí masy nezaměstnaných (Beck, 2004).

Individualizace sociálních nerovností tak vedla k rozpadu třídní struktury a ke vzniku masy atomizovaných individuí.

4 Nahodilá společnost a ironický individualismus: R. Rorty

Podle Grenze (1997) Rorty považuje „Já“ za neustále se měnící síť názorů a tužeb bez jakéhokoli středu. Názory a tužby vedou k určitému jednání. Rorty nás povzbuzuje, abychom si sami pro sebe ušili koherentní osobní identitu, která bude moci sloužit jako základ pro naše vlastní chování. Tento úkol se urychlí, když se na své životy díváme jako na epizody v rámci rozsáhlejších historických příběhů. Rorty staví kategoricky jednotlivce do společenského kontextu. Způsob, jakým uvažujeme a jednáme, je zcela zasazen v našem dobovém a kulturním kontextu: člověk nemůže překračovat procesy ospravedlnění běžné v jeho vlastní společnosti. Vše, co lze říci o pravdě či rozumnosti, je zakotveno v chápání a představách, které jsou typické pro společnost, v níž člověk žije. Náš vlastní kontext je dočasný, protože je nahodilý. Nemůžeme se postavit nad lidská společenství (Grenz, 1997, s. 152 an.).

Podle Grenze Rorty soudil, že pokud se vzdáme naděje stát se naprogramovaným strojem, ztratíme sice „metafyzické pohodlí“, ale možná získáme obnovený cit pro společenství. Naše ztotožnění s naším společenstvím bude mít větší cenu, když společenství budeme chápat jako své, a nikoli jako přirozené, jako utvářené, a nikoli jako založené, a jako jedno z mnoha, která lidé vytvořili. Konec konců záleží na naší věrnosti vůči druhým lidem, kteří drží pospolu proti temnotě, a nikoli na naší naději, že něco správně pochopíme (Grenz, 1997, s. 153).

Nahodilost je pro Rortyho klíčovým pojmem. Týká se jak nahodilosti jazyka, tak nahodilosti lidského já a stejně tak nahodilosti politické pospolitosti, kterou definuje jako liberální společnost s neporušenou solidaritou (Rorty, 1996).

Liberální společnost je podle Rortyho založena na přísném oddělení veřejného a soukromého, na oddělení rovnocenných, avšak nesouměřitelných požadavků solidarity a sebevytváření. V teorii pak proti sobě stojí neslučitelně dva slovníky. Slovník vlastního sebevytváření člověka a slovník solidarity, spravedlnosti a svobody. Největší šance dostat požadavkům solidarity a vlastního sebevytváření dává Rorty typu liberálního ironika. Liberál je člověk, pro něhož je krutost tím nejhorším, co můžeme dělat. Ironik je člověk, který svá ústřední přesvědčení, potřeby a naděje chápe jako nahodilé a nezakládá je na nějakém metadiskurzu (Rorty, 1996).

V Rortyho liberální kultuře, která si je vědoma své historické nahodilosti, je *soukromá individuální svoboda kombinována s veřejným projektem solidarity*, která je vyvolána schopností vcítovat se. Jedná se o schopnost vcítovat se do jednotlivých bolestí a ponižování jiných lidí. Tato schopnost podporuje *schopnost vidět utrpení bližních*. Je závislá na přesnosti popisu těchto cizích lidí v etnografii, v novinách, v komiksech, ve filmu a v televizi, ale především v románu, takže individuum může nově vytvořit svůj soukromý slovník. *Detailní empirický popis tu přebírá funkci rozumu* (v Kantově a Habermasově slova smyslu).

Podle Rortyho s sebou všichni lidé nosí soubor slov, který používají k ospravedlnění svého jednání, přesvědčení a životů. Tomuto slovníku Rorty říká poslední slovník člověka. Je poslední v tom smyslu, že pokud se zpochybní jeho hodnota, nemá jeho uživatel žádné nekruhové argumentativní odvolání.

Rorty soudí, že abychom o někom mohli prohlásit, že je ironik, musí být splněny tři podmínky. Za prvé má ironik neustálé a radikální pochybnosti o posledním slovníku, který v současnosti používá, protože je ovlivněn jinými slovníky, které za poslední pokládají lidé nebo knihy, s nimiž se střetl. Za druhé si uvědomuje si, že argument vyjádřený jeho současným slovníkem nemůže takové pochyby ani podpořit, ani odstranit. Za třetí, pokud o své situaci filozofuje, potom si nemyslí, že jeho slovník je blíž skutečnosti než jiné slovníky, že je ve styku s mocí, kterou není on sám. Dá se tedy říci, že ironici nikdy nejsou schopni brát se docela vážně, protože jsou si vědomi, že termíny, jimiž se popisují, podléhají změně. Neustále si uvědomují nahodilost a křehkost svých posledních slovníků, a tedy i svých já (Rorty, 1996).

Co pro Rortyho znamená ironie lépe pochopíme, když si povšimneme, jak Rorty definuje zdravý rozum. Zdravý rozum je podle Rortyho (1996) v přímém protikladu k ironii. Mít zdravý rozum znamená pokládat za samozřejmé, že výroky formulované v posledním slovníku postačují k popisu a posuzování přesvědčení, jednání a životů těch, kteří používají alternativní poslední slovníky. Ironik je však nominalista a historista. Ironik si myslí, že nic nemá vnitřní přirozenost a trápí se tím, že proces socializace mu mohl dát nesprávný jazyk, a tak z něho udělat špatného člověka. Nemůže však uvést měřítko špatnosti. Metafyzik, na rozdíl od ironika, se domnívá, že slovník, který zdědil (zdravý rozum) mu zajišťuje obraz poznání ve smyslu vztahu mezi lidmi a „skutečností“. Metafyzik věří, že ve světě existují skutečné esence, které objevit je naší povinností a které jsou připraveny nám při svém objevování pomáhat. Ironici naopak hledání posledního slovníku nechápu jako cestu k porozumění ničemu jinému, než je tento slovník. Ironik o posledních slovnících uvažuje spíše jako o poetických výkonech než jako o plodech pilného zkoumání podle předem formulovaných kritérií. Ironikovou metodou je spíše nový popis než dedukce. Protože za slovníky není nic, co by posloužilo jako kritérium volby mezi nimi, je kritika záležitostí pozorování toho i onoho obrazu, ale nikoli věci srovnávání obou obrazů s originálem (Rorty, 1996).

Rorty soudí, že metafyzici (včetně Habermase) se domnívají, že liberální politické svobody vyžadují určitou shodu o tom, co je obecně lidské. Ale podle Rortyho ti ironici, kteří jsou současně také liberálové, si myslí, že liberální svobody nevyžadují žádnou takovou shodu: pravdivým nebo dobrým nazývají všechno, co je výsledkem svobodné diskuse. Ironičtí liberálové si myslí, že pokud se postaráme o politickou svobodu, pravda a dobro se už o sebe postarají.

Rorty pomocí výše uvedených konceptů definuje společenskou vazbu tak, že smyslem organizace společnosti je ponechat každému šanci na sebeutváření podle jeho nejlepších schopností. Rorty si uvědomuje, že pro praktický život není tato vazba dost pevná. Ovšem je utopista; domnívá se, že společenské naděje, která charakterizuje moderní liberální společnost, nemůže nic ublížit. Jde o naději, že život nakonec bude svobodnější, méně krutý, bohatší na zboží i zkušenosti nejen pro naše potomky, ale i pro potomky všech ostatních. To, *co společnost drží pohromadě, jsou společné slovníky a naděje*. K udržení společenské naděje je zapotřebí, aby si členové takové společnosti byli schopni vyprávět

příběh o tom, jak by se věci mohly zlepšit, a neviděli žádné nepřekonatelné překážky uskutečnění tohoto příběhu (Rorty, 1996).

Rorty si také uvědomuje, že být liberálním ironikem, to znamená někým, pro koho je krutost tím nejhorším, čeho se dopouštíme, a nemít žádné metafyzické přesvědčení o tom, co mají všichni lidé společného, je psychologicky nemožné. Tedy že rozštěpení mezi veřejným a soukromým nefunguje a že se nikdo nemůže rozdělit na soukromého sebetvůrce a veřejného liberála. Rorty se ptá sám sebe: *je ironie slučitelná s vědomím lidské solidarity?* (Rorty, 1996)

Rorty je přesvědčen, že liberální ironik prostě chce, aby se novým popisem rozšířily naše šance být přátelštější a vyhnout se ponižování druhých. Myslí si, že vnímavost k ponižování je jediným pojítkem, které je zapotřebí. Ironikovo vědomí lidské solidarity je založeno na vědomí společného nebezpečí a nikoli na společném vlastnictví nebo sdílené moci. Proto liberální ironik potřebuje tolik imaginativní obeznamenosti s alternativními posledními slovníky, kolik je jen možné. Nejenom pro své poučení, ale také proto, aby porozuměl skutečnému a možnému ponížení lidí, kteří takové alternativní poslední slovníky užívají.

Podle liberálního ironika není lidská solidarita založena na společné pravdě nebo společném cíli, ale na společné sobecké naději, že jeho svět, věci kolem, které vetkal do svého posledního slovníku, nebude zničen. Liberálnímu ironikovi nejde o to, aby našel důvod, proč se starat o utrpení, stačí mu, že si je jist, že si všimne utrpení, když k němu dojde.

Podle Rortyho je třeba budovat solidaritu z malých kousků; nelze ji totiž objevit, jak již čeká v podobě nějakého hotového jazyka, který všichni poznáme, jakmile ho uslyšíme (Rorty, 1996, s. 81–105).

Závěr

Máme tak vedle sebe *čtyři obrazy společnosti spojené se čtyřmi podobami moderního individualismu*.

Obraz systémově strukturované společnosti je spojen s institucionalizovaným individualismem. Reprezentují jej T. Parsons, S. M. Lipset a P. L. Berger. Tito autoři jsou přesvědčeni o tom, že moderní společnosti jsou stále integrovány skrze hodnotový kulturní vzorec. Mezi sociální strukturou a kulturou sice existuje napětí, ale to je řešeno vyrovnávacími strukturami a institucemi. Individualismus založený na myšlence osobního zájmu ještě nemusí být stavěn do kontrastu s ideou normativní komunity. Nejdůležitější je, že se morálka individuální odpovědnosti musí přizpůsobovat společenské změně.

Individualismus je v této podobě chápán jako morální ctnost a mravní standard komunity. *Společenská vazba má povahu normativního řádu* spojeného s individuální odpovědností a přijímáním závazků uvnitř celku a vůči celku.

Obraz masové společnosti je spojen s hédonickým individualismem. Reprezentují jej G. Lipovetsky a D. Bell. Tito autoři jsou přesvědčeni o tom, že všechny moderní společ-

nosti jsou pod vlivem masové spotřeby a hodnot hédonismu. Společnosti jsou heterogenní co se týká morálky, mezi jednotlivými sférami života společnosti existují výrazné rozpory. To vše ústí do krize kapitalistických buržoazních společností.

Místo individualismu zde stojí hédonismus. Nivelizace výchovných vzorců znamená konec individualismu. Kulturní rozdíly převažují nad strukturálními. *Společenská vazba tvořená vědomím závazků ke společnosti se rozpadla*. Morální řád ztratil svou legitimitu. Místo normativních pravidel nastoupila politika.

Lipovetsky se s Bellem rozchází v hodnocení důsledků krize buržoazních společností. Podle Lipovetského je postmoderní společnost společností masové lhohostejnosti, prázdnotou bez tragičnosti. Je to lehce klouzající společnost bez konfliktů.

Obraz vyděšené společnosti je spojen s rizikovým individualismem. Tento názor vychází z marxismu a v mém příspěvku jej reprezentuje U. Beck. V současné pokročile moderní společnosti Beck identifikuje modernizační rizika, která mají důsledky jak pro přírodní prostředí, tak pro sociální strukturu moderní společnosti. Beck mluví o „beztřídnosti“ sociální nerovnosti: sociální krize se jeví jako krize individuální.

Vztahy nerovnosti nejenže zůstaly zachovány, ale navíc lidé ztratili oporu v solidaritě nouze, která pramenila z jejich třídního zakotvení. Lidé jsou vytrženi z tříd, jsou odkázáni sami na sebe a na své individualizované osudy na trhu práce. Zažívají šok ze selhávání tradičních forem překonávání úzkosti a nejistoty v rodinách, v manželství, v mužských a ženských rolích. Riziková společnost nutí své členy k tomu, aby své úzkosti, nejistoty, strach a pochybnosti překonávali individuálně.

Společenská vazba má podobu strachu. Solidarita nevyrůstá z potřeby napřít se k cíli a pomáhat si v nouzi, ale z potřeby bezpečí. Individualismus je lidem vnucený trhem práce. Namísto třídní solidarity a tradice nastoupil atomizovaný individualismus.

Obraz nahodilé společnosti je spojen s ironickým individualismem. Tento názor reprezentuje R. Rorty. Jeho východisko je založeno na liberální ironii, se kterou přistupujeme k sobě i ke světu. Liberál je člověk, pro něhož je krutost tím nejhorším, co můžeme dělat. Ironik je člověk, který svá ústřední přesvědčení, potřeby a naděje chápe jako nahodilé a nezakládá je na nějakém metadiskurzu ani na zdravém rozumu. Ironicky formulovaný individualismus vychází z toho, že ironici nikdy nejsou schopni brát se docela vážně, protože jsou si vědomi, že termíny, jimiž se popisují, podléhají změně. Neustále si uvědomují nahodilost a křehkost svých posledních slovníků, a tedy i svých já.

Individualismus je zde chápán jako nahodilá a tvárná osobní identita umístěná v konkrétním historicko společenském kontextu. *Společenská vazba je utvářena citem pro společenství, vnímavostí k ponižování druhých*. Individualismus znamená soukromou individuální svobodu; je spojen s veřejným projektem solidarity, který je založen na svobodě a společné sobecké naději. Smyslem společnosti je nechat lidem šanci, aby se utvářeli podle svých schopností.

LITERATURA

- BECK, U.: *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha, SLON 2004.
- BELL, D.: *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha, SLON 1999.
- BERGER, P., L.: *Kapitalistická revoluce. Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava, Archa 1993.
- GRENZ, S., J.: *Úvod do postmodernismu*. Praha, Návrat domů 1997.
- LIPOVETSKY, G.: *Éra prázdnoty. Úvahy o současném individualismu*. Praha, Prostor 1998.
- LIPSET, S., M.: *Dvoušedná zbraň. Rub a líc americké výjimečnosti*. Praha, Prostor 2003.
- PARSONS, T.: Mládež v moderních společnostech. Mládež ve struktuře moderní společnosti. In: *Překlady z prací západoevropských sociologů k problematice sociologie mládeže*. Red. E. FREIOVÁ, J. ŠIKLOVÁ. Praha, Socialistická akademie 1968, s. 41-82.
- PECHAR, J.: *Být sám sebou*. Praha, Hynek 1995.
- RORTY, R.: *Ironie, nahodilost a solidarita*. Praha, Pedagogická fakulta UK 1996.

SUMMARY

Four Images of Modern Society and Four Forms of Modern Individualism in Sociological Theories

The objective of this paper is to show four images of modern society and four solutions of the problem of social bonds and individual autonomy. The image of systemically structured society is connected to the institutionalised individualism. It is based on the assumption that the integrity of modern societies is achieved by means of cultural value pattern. Individualism is understood as a moral virtue and as a moral standard of community. The image of mass society is related to hedonistic individualism. The assumption is that modern societies are under the impact of mass consumption and of the values of hedonism. There are considerable contradictions between various spheres of life of the society. Individualism is replaced by hedonism. The image of the fearful society is connected with the risky individualism. The origin of this phenomenon springs from the risks of modernization, which effect both the natural environment and the social structure of the modern society. The social bonds takes the form of fear. Class solidarity is replaced by an atomised individualism. The image of incidental society is connected to ironic individualism. It draws on the liberal irony with which we approach ourselves and the world. Ironically formulated individualism assumes that ironists are unable to take themselves quite seriously because they keep realising the accidental nature and fragility of their last dictionaries and of their own selves. The social bond is shaped by the feeling for community, empathy to the humiliation of the others. Individualism means a private individual freedom. The goal of the society is to give people a chance to fashion themselves according to their own abilities.

KEY WORDS

Social bonds, individual autonomy, cultural value pattern, hedonism, liberal irony, “last” dictionaries

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

Katedra sociologie a andragogiky FF UP

Wurmova 7

Olomouc

kubatova@ffnw.upol.cz

Teorie a metoda Herberta Blumera

František Znebežánek

Jen zřídka věnují sociologové tolik pozornosti vztahu mezi pohledem na společnost a metodou jejího zkoumání, jako je tomu v případě Herberta Blumera. Blumer je pokračovatelem pragmatické tradice v amerických společenských vědách založené především Jamesovou a Deweyovou filozofií. Co se společenské vědy týče, Blumer se sám považuje za pokračovatele v Meadově díle. Zdá se mi však, že tento obraz nevyjadřuje přiměřeně Blumerův přínos sociologické teorii, neboť Meada překračuje akcentem na aktivní I ve vztahu k Me, kterým překonává jeho sociální behaviorismus, dále pak vysvětlením charakteru společnosti¹⁴ a také vypracováním metody symbolického interakcionismu.

Patrně navždy zůstane otázkou názoru, nakolik tento americký sociální psycholog a sociolog koncipoval naprosto novou perspektivu pohledu na společnost a nakolik pouze domýšlel program Georga Meada. Myslím si ale, že je přinejmenším možno jej považovat za zakladatele jedné z verzí symbolického interakcionismu.¹⁵

Blumer nepatří k všeobecně přijímaným klasikům sociologické teorie.¹⁶ Není však ignorován. Maines, Wellman a Tucker a další se pokusili jeho teorii rekonstruovat a doplnit ji větším důrazem na sociální strukturu a makrosociální témata (Ritzer, 1990). V metodologii sociologického a sociálně psychologického výzkumu Blumer významně ovlivnil vývoj její kvalitativní orientace (Hammersley, 1989).

V této stati hodlám poukázat na Blumerovu snahu o vypracování metody odpovídající teoretickým postulátům symbolického interakcionismu.

1 Pojetí reality

Systematický výklad Blumerovy teorie a metody je vhodné začít pojetím reality. Blumer tento problém otevírá tvrzením, že lidé se chovají k věcem na základě významů, které pro ně tyto věci mají (Blumer, 1969, s. 2). Z uvedené premisy vyplývá Blumerova víra ve

¹⁴ Blumer v této souvislosti píše, že Mead problematiku charakteru společnosti rozpracoval nedostatečně (Blumer, 1969, s. 61). Tato poznámka je snad jediným kritickým stanoviskem, které Blumer vůči Meadovi zaujal.

¹⁵ K diskusi o historii a struktuře symbolického interakcionismu viz Meltzer, Petras, Reynolds (1975).

¹⁶ Blumer ve svých textech vystupuje někdy jako sociolog, jindy jako sociální psycholog.

vnější, objektivní svět věcí, který ovšem není světem lidí. Podobně jako pro Meada také pro Blumera totiž lidé žijí ve světě objektů, tj. věcí, kterým přisoudili nějaký význam. Tyto objekty kategorizuje na fyzické, sociální a abstraktní (Blumer, 1969, s. 10).

Objekt je lidskou konstrukcí. Je to sociální produkt v tom smyslu, že je vytvářen a přetvářen v definičním procesu, který se odehrává v interakcích. Objekt není entitou vnitřně obsahující podstatu. Jeho podstata je určena významem, který individuum přisuzuje věci, jíž věnuje pozornost. Pro individuum se může stát objektem všechno, co jim může být označeno nebo zmíněno. Objekty pak vytvářejí empirickou realitu.

Jaké má však tato realita vlastnosti? Její významnou vlastností je neustálá proměnlivost. To vyplývá z další premisy symbolického interakcionismu, která říká, že význam věci se odvozuje nebo vyrůstá ze sociální interakce (Blumer, 1969, s. 2).

Jinou významnou vlastností reality je, že je empirická, a jako taková může být symbolickým interakcionismem odhalena (Blumer, 1969, s. 48). Každodenní svět člověka tedy není světem věcí. Je to svět významů a je to svět empirický. Blumer se proto snaží koncipovat symbolický interakcionismus jako empirickou sociální vědu, jejímž předmětem zájmu je právě empirický svět.

Blumer se v této souvislosti zabývá problémem idealismu a realismu. V idealismu je svět reality jen lidskou zkušeností, a ta se vyjevuje pouze ve formě, kterou lidé vidí svět. To znamená, že lidé označují to (věnují tomu pozornost), co vidí ze své perspektivy, a popisují to tak, jak se to jeví jim. To pokládá Blumer za nesporné. Podle jeho soudu v realitě neexistuje nic, co by nebylo dáno ve formě lidské obraznosti. Empirický svět existuje vždy jen ve formě lidských obrazů a koncepcí. To ovšem neposunuje realitu z empirického světa do říše pouhé představivosti. Bylo by chybou myslet si, že když empirický svět existuje pro člověka jen jako obraz nebo koncepce, musí být realita pojímána jako obraz nebo koncepce nezávisle na empirickém světě. To by znamenalo přijmout solipsismus. Taková představa je však falešná, protože empirický svět vždy odolává našim obrazům nebo jim „odmlouvá“ (Blumer, 1969, s. 22). Empirický svět totiž má, jak píše Blumer, neúprosný charakter. Člověk se mu ale může přizpůsobit nebo vyřešit jeho odpor zformováním nové představy nebo koncepce.

2 Vytváření reality

Blumer obrátil směr tradičního filozofického uvažování, které chápalo jednání jako odpověď na předem dané objekty. Pro Blumerův symbolický interakcionismus totiž objekty nejsou dány předem.¹⁷ Jsou to sociální produkty, které procházejí procesem definování v interakci. Mead identifikoval dvě formy sociální interakce:

1. Nesymbolickou interakci, v níž lidé odpovídají přímo na vzájemná gesta.

¹⁷ Mead také odmítal existenci předem daných objektů. Předpokládal však, že individuum odpovídá na podněty, ovšem mezi impuls a odpověď vkládá svou interpretaci. Blumer však nepředpokládá, že individuum odpovídá na podněty. Jednání začíná v individuu a individuem. Tato skutečnost významně odlišuje pozice obou autorů.

2. Symbolickou interakci, která zahrnuje:
 - interpretaci (zjišťování významů jednání nebo poznámek druhých, kterých si lidé všímají),
 - definování (sdělení, naznačení; pozn. aut.) druhému očekávané linie jednání (Blumer, 1969, s. 66).

Interpretace se skládá ze dvou kroků:

1. V prvním kroku aktér označuje pro sebe věci, s nimiž zachází a kterým přiděluje význam.¹⁸ Označování pro sebe je internalizovaným¹⁹ sociálním procesem, ve kterém aktér interaguje sám se sebou.
2. Ve druhém kroku aktér zachází s významy tím, že je selektuje, kontroluje, odmítá, přeskupuje a transformuje ve světle situace, v níž se nachází, a v souladu se směrem svého jednání. Interpretace tedy není mechanickou aplikací již ustanovených významů, nýbrž je formativním procesem, ve kterém jsou významy užívány a revidovány jako instrumenty formování jednání. V interpretaci hrají významy roli prostřednictvím procesu „vnitřní interakce“, ve kterém aktér komunikuje sám se sebou (Blumer, 1969, s. 5).

Interakce individuů zahrnuje také definování. V procesu definování individuum naznačuje druhému, jak má jednat (Blumer, 1969, s. 66).

Blumerovým primárním zájmem je vysvětlit, jak skrze interakci vznikají sociální skupiny. Lidské skupiny jsou složeny z individuů, která jednají s ohledem na situaci, ve které se nacházejí; lidské skupiny existují v jednání. Nezbytnými podmínkami sdružování lidí jsou procesy interpretování a definování (Blumer, 1969, s. 66). Prostřednictvím těchto procesů účastníci přizpůsobují své akty jednání druhých.

Jak ale do sebe oddělené akty jednání zapadají (fit together)? K přiřazování (alignment) jednání jednotlivých individuů nedochází mechanicky. Účastníci uzpůsobují své jednání napřed pomocí identifikace jednání druhého, jeho interpretace a následně definicí vzájemného jednání.

Analýza společného jednání vede ke dvěma významným závěrům:

1. Společná definice jednání poskytuje každému účastníkovi takovou orientaci jednání, která umožňuje, aby jednání zapadalo do jednání druhých.
2. Společné jednání je nutno nazírat jako otevřené nejistotě. Za prvé, společná definice jednání totiž dovoluje značné diference v individuálním jednání, a tím i ve směru společného jednání. Za druhé, v nové situaci však může vést snaha dosáhnout společného jednání také k neúspěchu.

¹⁸ Označování pro sebe je lidskou kapacitou. Je spojena se schopností a zároveň nutností konstruovat jednání (Blumer 1969, s. 5).

¹⁹ K této internalizaci vnitřní komunikace by však nemohlo dojít bez vlivu skupiny, ve které se individuum naučí vidět sebe jako objekt.

Blumerův symbolický interakcionismus předpokládá, že společnost se skládá z individuí, která jsou spolu v interakci. Interakce však nejsou médiem, které přenáší determinanty jednání lidí. Interakce představují jednání, jehož prostřednictvím jsou vytvářeny společné definice situací, a tak sociální realita. Život sociální skupiny je proto formativním procesem, a ne výrazem předem daných faktorů.

Blumer se domnívá, že proces formování jednání se mnohdy přehlíží. K formování jednání však dochází neustále, i když jde o jednání ustanovené a opakované. I v tomto případě se tak děje prostřednictvím duálního procesu označování a interpretace.

Převážná část sociálního jednání především v ustálených společnostech má charakter stálých vzorců společného jednání. Ve většině situací individua sdílí společné a předem ustanovené významy očekávaného jednání. Tyto situace jsou tak časté, že vedou k pohledu na společnost jako na ustanovený řád s normami a hodnotami.

Podle Blumera však není pravda, že celý rozsah života ve společnosti je výrazem předem ustanovených forem společného jednání. Objevují se totiž také nové situace, na které je obtížné aplikovat již existující pravidla.

Ovšem i v případě předem ustanovených forem společného jednání je nutno aktuální jednání ustanovovat vždy znovu. Již ustanovené formy společného jednání mohou být totiž zpochybněny nebo potvrzeny. Používání termínů normy, pravidla, hodnoty atd. nesmí zastírat, že každý z těchto termínů označuje skutečnost vyrůstající ze sociálních interakcí, které ji nejen udržují, ale také proměňují. Tak např. pravidla jsou udržována společenským životem, ne společenský život pravidly.

Blumer kritizuje ten pohled na instituce, který mluví o regulovaných činnostech individuí, čímž život sociální skupiny nabývá charakteru systému. Systém žije svou vlastní dynamikou, která opomíjí existenci individua. Podle Blumera však instituce nefungují automaticky z důvodu jejich vlastní dynamiky nebo z důvodů systémových požadavků. Ve skutečnosti fungují proto, že lidé na různých místech něco dělají a to, co dělají, je výsledkem jejich definice situace, ve které jednají. Předpokládat, že společná jednání, jimiž je naplněna společnost, sledují ustanovené a stabilní cesty, je podle Blumera naprosto bezdůvodné. Myslím, že jen stěží bychom našli výraznější vyjádření procesuálního, ne-strukturalistického pohledu na existenci lidských skupin a celé společnosti než právě v tomto odstavci.

Podle Blumerova soudu vidí strukturalismus společnost jako ustanovenou organizaci a v důsledku toho používá termíny jako sociální struktura, status, role, sociální stratifikace, normy hodnoty atd. Proti strukturalismu staví Blumer Meada, který nechápe společnost jako výsledek tlaků sociální organizace, tedy systému.

Společnost je podle Meada konstrukce vznikající z velkého počtu společných aktů, z nichž mnohé jsou blízce spojeny, mnohé ne, některé se opakují, některé jsou předem vzorovány, ale všechny slouží cílům účastníků, nikoliv požadavkům systému. To ovšem neznamená, že Mead odmítal existenci struktury. Její aspekty jsou důležité, ale pouze jako věci, které vstupují do procesů interpretování a definování.

V této souvislosti Blumer řeší také problém společenské integrace. Sociologové podle jeho soudu často předpokládají, že společnost drží pohromadě prostřednictvím struktur

sdílených hodnot, kódů nebo pocitů. Sociální dezorganizaci proto chápou jako rozpad existující struktury. V pohledu symbolického interakcionismu je však sociální dezorganizace neschopností efektivně mobilizovat jednání (Blumer, 1969, s. 76–7).

Dalším významným předpokladem symbolického interakcionismu je, že každé společné jednání, ať nově tvořené, nebo již dlouho ustanovené, bere v úvahu dřívější jednání účastníků. Žádná forma společného jednání nemůže být odříznutá od svého spojení s minulostí; nikdo nemůže porozumět nové formě společného jednání bez vztahu ke kontinuitě tohoto jednání.

Symbolický interakcionismus je podle Blumera schopen pokrýt celý rozsah forem lidského sdružování. Může vysvětlit kooperaci, dominanci, vykořisťování, konsensus, nesouhlas, identifikaci, indiferentní vztah mezi lidmi. V tom se liší od jiných teorií lidské interakce. Jedním z nich je Parsonsovo schéma, jež předpokládá primární formu lidské interakce – komplementaritu očekávání. Jiní autoři se obracejí ke konfliktu nebo k identitě zprostředkované pocity, další pak ke konsenzu. Ve všech těchto případech hrozi nebezpečí, že lidská interakce bude zredukována pouze na jednu ze svých forem.

Blumer tedy jasně formuluje základní východiska svého pohledu na společnost a z těchto východisek pak stejně jasně odvozuje metodické principy zkoumání. Jim se věnuje další část stati.

3 Koncepce empirické vědy

Blumer nepředstavuje symbolický interakcionismus jako filozofickou doktrínu, i když tato perspektiva podle jeho soudu poskytuje východiska pro filozofii humanistické orientace.²⁰ Symbolický interakcionismus chápe jako spojení určitého pohledu na společnost s metodami empirické vědy.

Ve své koncepci empirické vědy se Blumer hodlá zabývat sociální teorií, která reprezentuje empirickou vědu. Cílem takové sociální teorie je vyvinout analytická schémata empirického světa, v nichž je svět brán abstraktně ve smyslu tříd objektů a vztahů mezi nimi. V takové vědě teorie řídí výzkum a výsledky výzkumu testují teorii (Blumer, 1969, s. 140).

Jak již bylo řečeno, empirický svět má pro Blumera neúprosný charakter a člověk se mu může přizpůsobit nebo vyřešit jeho odpor zformováním nové představy nebo koncepce. Empirická věda se proto snaží vyvinout koncepty, které úspěšně překonávají rezistenci empirického světa.

Odpor, který člověku empirický svět klade, svědčí o jeho reálném charakteru. Při vysvětlování odporu empirického světa je však třeba se vyhnout dvěma koncepcím realismu:

1. Koncepci, která předpokládá, že vzdorující charakter empirického světa je fixován v konečné formě, jejíž objevení je předmětem empirické vědy. Blumer této koncepci

²⁰ V tom to ohledu se jeho názory přibližují zvláště Meadovým a Deweyovým představám o úloze vědy.

oponuje tvrzením, že realita empirického světa se objevuje teď a tady a je neustále přetavována výsledky nových objevů.

2. Koncepci, která si klade za cíl vyjádřit empirickou realitu prostřednictvím modelů převzatých z přírodních věd. Blumer však odmítá nutit empirický svět, aby odpovídal modelům zkonstruovaným pro porozumění jiným částem světa. Takové modely pokládá za doktriny, které neodpovídají požadavkům právě empirické sociální vědy (Blumer, 1969, s. 23).

Metodologie se tedy podle Blumera vztahuje k principům, které řídí studium rezistence empirického světa a charakteru tohoto světa musí také odpovídat. Test vědecké metody proto nespočívá v projektu bádání, nýbrž v empirickém světě samotném.

Metodologie empirické vědy obsahuje následující součásti:

- a) Předem existující schémata a obrazy empirického světa: Člověk může vidět empirický svět pouze prostřednictvím schémat nebo obrazů. Tato schémata a obrazy určují následný výběr tématu, technik sběru dat, druh vztahu mezi daty, formulaci tvrzení. Nevyhnutelným prvkem pravého metodologického postupu je identifikace a ohodnocení předpokladů takových schémat a obrazů.
- b) Otázky kladené empirickému světu ve formě výzkumného problému.
- c) Soubor odpovídajících dat a prostředků sběru dat: Data jsou určena problémem, prostředky sběru dat jsou dány charakterem dat a jim také musí odpovídat výzkumná metoda.
- d) Vztahy mezi daty.
- e) Interpretace dat.
- f) Koncepty: Koncepty jsou užívány během celého výzkumu. Představují významné elementy badatelova obrazu empirického světa. Jejich prostřednictvím je formulován problém výzkumu. Jsou to kategorie, které pomáhají vyhledávat a seskupovat data. Pomocí konceptů jsou obvykle ustanovovány také vztahy mezi skupinami dat (Blumer, 1969, s. 24–6).

Výsledky vědeckého výzkumu musí být empiricky testovatelné. Je však nutno mít na paměti, že realita existuje v empirickém světě, ne v metodách výzkumu. Metoda je pouhým nástrojem analýzy vzdorujícího empirického světa. Její hodnota spočívá v možnosti odpovědět na otázky, které si člověk klade.

Metoda musí respektovat empirický svět. Ten ale musí být zkoumán nezávisle na předem přijatém modelu zkoumané reality, aby se zjistilo, zda vztahy mezi daty odpovídají předem přijatým předpokladům (Blumer, 1969, s. 28). Tato nezávislost znamená, že předem přijatý model zkoumané reality jí nemůže vtiskovat svůj charakter.²¹ Blumer v této souvislosti adresuje metodologii své doby několik výtek.

²¹ Blumer na tento požadavek odpovídá mj. koncepcí zcitlivujících konceptů.

První z nich se týká chápání „správného“ projektu výzkumu. Badatelé velmi často chybně předpokládají, že dodržení požadavků projektu výzkumu automaticky poskytuje výsledky odpovídající realitě empirického světa. Neprovrhují proto, zda projekt neobsahuje falešné premisy, neadekvátní koncepty, nesprávná data atd.

Další Blumerovou výtkou je, že se často za hlavní výzkumný prostředek považuje testování hypotéz. Jejich potvrzení však znamená pouze to, že empirický svět má zjištěné vlastnosti, pokud ovšem platí model, ze kterého jsou hypotézy odvozeny. Takový model se však často přijímá jako samozřejmě platný a jeho korespondence s empirickým světem se neprovrhuje. Navíc testování hypotéz není doprovázeno hledáním případů, které jim neodpovídají.

Operacionalizace navazující na formulaci hypotéz obvykle zachycuje pouze určitý aspekt sledovaného a pojmenovaného jevu a tento aspekt je chybně vydáván za reprezentaci jeho celku. Konvenční výzkumné postupy tak nutí seskupovat data do umělých rámců, které nezachycují pravou podstatu analytických elementů empirického světa.

Velmi často je zkoumání orientováno neověřenými teoretickými modely místo empirickým sociálním světem. Není proto divu, že existuje tolik schémat společenské skutečnosti, která jsou výzkumy z nich vycházejícími podezřele lehce potvrzována.

V důsledku popsaných trendů je mnoho výzkumů v současné sociální a psychologické vědě vlastně sociální filozofií. Blumer si naopak přeje budovat empirickou sociální vědu a vrátit se k empirické validizaci výzkumných výsledků (Blumer, 1969, s. 34). Je třeba poznat svět zkoumaných aktérů, je třeba zvednout oponu, která zakrývá skupinový život.

Ve snaze přiblížit se empirickému světu se Blumer zabývá metodou explorace. Problém, směr výzkumu, data, vztahy a interpretace musí vycházet z charakteru empirického světa. Blumer proto spoléhá na skupiny bystrých pozorovatelů, kteří jsou pro odhalení toho, co se děje za oponou užitečnější, než jiné metody sběru dat. Je nutno stále ověřovat přijímané představy prostřednictvím dalšího pozorování nebo pozorování informovaných jedinců. Významnou hodnotou exploračního výzkumu je skutečnost, že jeho pomocí jsme někdy schopni dosáhnout vysvětlení bez teorie nebo analytických schémat (Blumer, 1969, s. 42). V případě, že cíl výzkumu sahá hlouběji než informace informátorů, musí badatel pohlédnout na problém jiným způsobem. Blumer v této souvislosti připomíná Darwinovy rady:

1. Klást si i zdánlivě nesmyslné otázky.
2. Udělat si seznam všech pozorování, která nejsou v souladu s očekáváním a také těch, která jsou zvláštní a zajímavá, i když jejich relevance zatím není jasná.

Další způsob přiblížení se empirickému světu poskytuje metoda inspekce. Inspekce je vlastně zkoumání, jehož cílem je určit povahu analytických elementů empirického světa, určit je jako analyticky diskriminující. Toho můžeme dosáhnout pohledem na element z různých stran, kladením mu různých otázek a jeho zkoumáním v souladu s těmito otázkami. Inspekce není rutinní procedurou, její obsah není předepsán předem. Inspekce je naopak flexibilní, imaginativní a kreativní (Blumer, 1969, s. 44).

Vycházet z předem stanovených kategorií, jak to mnozí badatelé dělají, znamená empirický svět pouze simulovat. To však není cílem symbolického interakcionismu. Ten si klade za cíl empirický svět objevit. Tvrdí, že člověk čelí světu jako organismus, který má self. Toto tvrzení je spojeno s velmi významnými metodologickými důsledky.

Porozumět jednání znamená vidět objekty očima lidí. Chybou je vidět objekty z nezáčastněné vnější pozice (Blumer, 1969, s. 51). Analyzovat sociální jednání proto znamená pozorovat proces, kterým je sociální skupina konstruována. Vysvětlení tohoto procesu nelze dosáhnout prostřednictvím faktorů existujících před jednáním. Naopak. Na aktéra je nutno se dívat jako na jednající jednotku, která je vystavena působící situaci, již musí zvládnout vypracováním linií jednání. Je proto nutno vzít v úvahu to, co bere v úvahu aktér; jak to, co bere v úvahu, interpretuje; jak mapuje alternativní druhy jednání atd. Na jednání je proto nutno pohlížet jako na jednání konstruované (Blumer, 1969, s. 56).

Ve srovnání s takto nastíněnou empirickou vědou projevuje sociální teorie dneška nedostatky. Je primárně exegezi – kritickým posouzením předchozích teoretických schémat, skládáním jejich částí do nových uspořádání, překladem starých idejí do nového slovníku, k němuž se případně přidávají nové pojmy. Používá schémata z jiných empirických oblastí (např. organickou analogii, evoluční doktrínu, fyzikalismus, instinktivismus, behaviorismus, psychoanalýzu, podmíněné reflexy). Taková teorie, je-li aplikována na empirický svět, je interpretací, která empirický svět neodkrývá, nýbrž mu vtiskuje svou tvář.

Sociální teorie vzniklá uvedeným způsobem je pak špatným vodítkem empirického výzkumu, neboť její koncepty neodpovídají světu. V empirické vědě má ovšem teorie cenu jen tehdy, když je spojena s empirickým světem, a k tomu může dojít jen prostřednictvím konceptů. Blumer proto věnuje problému konceptualizace velmi mnoho pozornosti.

Polemizuje s dvěma pohledy na charakter konceptů. Jeden spatřuje v konceptech snahu vytvořit vědu „z hlavy“ planým propracováním konceptů jako je společnost, ekonomický člověk, pokrok atd., což spojuje takové koncepty s metafyzikou. Druhý vidí v konceptech pozůstatek metafyzického myšlení, a proto se snaží opustit filozofii i konceptualizaci.

Blumer pokládá vědu bez konceptů za nemožnou. Nezajímá se o to, zda jsou koncepty reálné nebo jsou jen jmény, zda realitu odkrýváme nebo překrucujeme apod. Koncept je pro něj epizodou vědeckého jednání, ne entitou oddělenou od takového jednání. Není proto nutno se zabývat epistemologickou charakteristikou konceptů. Spíše je třeba brát v potaz jejich vědecký užitek.

Proces konceptualizace dovoluje lidem překonávat problémy. Když člověk narazí na problém, může si situaci představit určitým způsobem, a pak na základě své představy jednat. V takové situaci slouží rozvažování stejné biologické funkci jako vnímání; dovoluje novou orientaci. Rozvažování může mít původ v nedostatečnosti vnímání. Efekt rozvažování – koncept – pak vzniká jako pomůcka pro přizpůsobení se nedostatečné percepci. Obráží se zpětně ve vnímání, a tak ho ovlivňuje.

Koncepty vnášejí do zkušenosti řád a činí ji srozumitelnou. Předpokládají také existenci něčeho, co přemostuje percepční zkušenost (Blumer, 1969, s. 156). Koncepty vznikají lidskou reflexí, a proto je můžeme dále propracovávat, aby se stávaly stále instrumentálnějšími ve vztahu k bohatší zkušenosti a širšímu světu (Blumer, 1969, s. 158).

Koncepty označujeme slovem. Slovo je však zároveň elementem konceptu, je to symbol procesu konceptualizace. Pro svůj symbolický charakter se slovo může stát předmětem sociální diskuse. Koncept vždy povstává z individuální zkušenosti, ale může vejít do zkušenosti druhých, a tak se stát společným vlastnictvím. Tím jak se stává společenským majetkem, dovoluje druhým získat stejné pohledy a orientace, a tak umožňuje kolektivní jednání.

Mnoho z řečeného platí stejně tak pro koncepty zdravého rozumu jako pro koncepty vědy. Mezi oběma typy konceptů však existují zároveň značné rozdíly. Koncepty zdravého rozumu jsou akceptovány, vnímány a tušeny. Nejsou podrobovány speciální analýze a jsou statické. Laikové by byli překvapeni, kdyby byli dotázáni na definice svých konceptů, neboť je považují za samozřejmé, píše Blumer (1969, s. 161).

Vědecké koncepty jsou naopak analyzovány a měněny; mají svou kariéru. Blumer si myslí, že mnoho z badatelů, kteří odmítají zabývat se konceptualizací, ve skutečnosti proces konceptualizace neodmítá. Tito badatelé však nechtějí koncepty spojovat do rámců a struktur. Chtějí se držet faktů a omezit se na řešení specifických problémů. Se svým nástrojem se pohybují od situace k situaci bez snahy o tvorbu rámce. Jsou to spíše řemeslníci než vědci. Užívají svůj nástroj jen k plnění bezprostředních cílů.

Blumer se zabývá tím, jak koncepty ve vědě fungují a nachází tři jejich funkce:

1. Koncepty vnáší do problému nové pohledy.

Nový koncept může umožnit nový přístup k řešení problému. Zcitlivuje pohled na problém, a v důsledku toho mohou být objekty pozorovány v nových vztazích; vnímaný svět tak může být reorganizován. Může se ovšem stát, že zavedením nového konceptu nebo také konceptuálního rámce se mohou objevit nové problémy.

Omezení, na která naráží společenské vědy, nevyvstávají přímo z nedostatečnosti našich technik, nýbrž z nedostatečnosti našich pohledů, rámců. Pouhé precizování výzkumných instrumentů problémy, před kterými stojíme, nevyřeší.

2. Koncepty jsou prostředkem pro transakce, jimiž Blumer míní vzájemné vzetí v úvahu druhého (Blumer, 1969, s. 109).

Koncept je nástroj aktivity, dává jí směr. Historie konceptu se odehrává ve dvou fázích. První fáze je fáze pokusu, druhou je fáze zjemňování. V první fázi je koncept primitivním konceptem, hypotézou. Na konci druhé fáze již můžeme koncept používat jako instrument.

3. Koncepty dovolují deduktivní uvažování, a tak anticipují nové zkušenosti (Blumer, 1969, s. 163).

Koncepty ovšem mohou být používány také nesprávným způsobem. Blumer má na mysli především koncepty odtržené od zkušenosti. Takové koncepty podle jeho soudu vedou k metafyzice. Svůj soud opírá o Kantovu tezi, která říká, že percepce bez koncepce je slepá a koncepce bez percepce je prázdná. Blumer se domnívá, že dnes trpíme důsledky tradice, která má svůj původ v řecké filozofii a scholastice. Tato tradice získává vědění skrze propracovávání konceptů. Předpokládá, že koncept má vnitřní smysl, který musí být extrahován uvažováním. Vědění tak produkuje naše hlava. To vede k praxi, která na

začátek zkoumání staví řadu nejasných konceptů vytvářejících systém a z těchto konceptů pak extrahuje významy. Výsledkem takové praxe je pouhá formální pojmová struktura, která má charakter metafyziky.

Dalším nešvarem spojeným s procesem konceptualizace je neustálá produkce nových konceptů. Tato tendence je výrazem snahy tvářit se vědecky a vytvářet dojem sečtělosti. Další chybou je použití koncept jako označení jevu a domnívat se, že toto označení je zároveň jeho vysvětlením.

Chybou je také používat koncepty ve volných významech. Tak se nedělá rozdíl mezi pojmem zdravého rozumu a pojmem vědy. Někteří „vědci“ prostě chápou své pojmy jako samozřejmé.

Výše uvedenými způsoby se studenti učí hrát si s pojmy jako s mentálními hračkami a věřit, že manipulace s těmito prázdnými termíny konstituuje vědu. Koncepty však musí mít instrumentální charakter (Blumer, 1969: 170).

Koncepty dnešní vědy jako např. sociální instituce, primární skupina, normy, sociální struktura atd. nedostatečně diskriminují své empirické případy, protože nemají jednoznačnou povahu. Jasných konceptů se ale nedosáhne novým slovníkem, analýzou nedostatků existujících teorií, formováním nových teorií, novými technickými nástroji ani hromaděním dat. Uspokojivý koncept empirické vědy musí splňovat tři požadavky:

1. Musí ukazovat jasně na individuální případy třídy empirických objektů, ke kterým se vztahuje.
2. Musí jasně odlišovat tuto třídu objektů od jejich ostatních tříd.
3. Musí umožňovat vývoj kumulativního vědění o takové třídě objektů (Blumer, 1969, s. 91).

Koncept nemůže být považován za pravý koncept, jestliže je určen pouze svým empirickým obsahem. Tak např. obsahem IQ je určitá vybraná baterie testů. Lze pak jistě říci, že IQ je třídou tvořenou souborem specifických IQ. Takto vytvořený koncept ale nemá abstraktní, teoretický charakter, neboť nelze poukázat na společné rysy, které tuto třídu charakterizují.

Jestliže je určitý empirický obsah považován za reprezentanta něčeho, co existuje za ním samotným, pak jde zase jen o koncept neurčitý. To je např. případ výroku: „Intelligence je IQ.“ Koncept „intelligence“ je v tomto případě skryt za empirickým obsahem daným pouze určitým testem.

V těchto souvislostech je vždy otázkou vztah mezi vybraným empirickým obsahem a empirickým světem. Pokud nemá empirický obsah relevantní místo v empirickém světě, nemá žádnou cenu pro teorii. Zachycení korelací mezi empirickými obsahy ještě netvoří koncept. Empirická skutečnost odpovídající konceptu musí být ustavena, ne pouze předpokládána či představována (Blumer, 1969, s. 147).²²

²² Slovem „předpokládána“ má Blumer na mysli, že jsme jen podle našich apriorních představ seskupili některé jevy a jejich souhrnu přidělili název.

Nejdůležitější otázkou však je, zda koncepty slouží studiu empirického sociálního světa. Blumer rozeznává koncepty dvojího druhu: koncepty zcitlivující (sensitizing) a jim protikladné koncepty definitivní.

Zcitlivující koncepty postrádají specifikace atributů objektů a neumožňují uživateli zachytit přímo případy, které by se k těmto konceptům měly vztahovat. Spíše mu navozují obecné vědomí vztahů a poskytují vedení v přibližování se empirickým případům. Definitivní koncepty jsou založeny na jasné definici atributů třídy objektů, proto se vztahují k tomu, co je této třídě objektů společné (Blumer, 1969, s. 147–8).

Zcitlivující koncepty naznačují směr pohledu; definitivní koncepty poskytují předpis pro to, co vidět. Velmi mnoho našich konceptů – kultura, sociální struktura, osobnost – jsou zcitlivující koncepty. Jejich nedefinitivnost není důsledkem nevyspělosti sociální vědy, ale povahy empirického světa. Empirickým světem naší sociální vědy je přirozený sociální svět každodenní zkušenosti. V tomto světě má každý objekt unikátní charakter. Pro tento unikátní charakter objektů mají naše koncepty zcitlivující, nikoli definitivní charakter. Nemůžeme totiž ponechat stranou zvláštní charakter každého případu a omezit se na to, co má společného s ostatními případy pokrytými konceptem.

Zcitlivující koncepty mohou být testovány, zlepšovány a zjemňovány. Jejich validita může být prověřována empirickými případy, které mají pokrývat. Rysy empirických případů, které se takovým pojmům vymykají, jsou prostředky revize zcitlivujících konceptů.

Zcitlivující koncepty nejsou vystavěny na nějakých objektivních rysech věcí. Jsou založeny na významech věcí, a proto mohou být komunikovány. Ne však formálními definicemi, ale smysluplnými náčrtky (obrazy), ilustracemi umožňujícími člověku uchopit to, o co jde ve smyslu vlastních zkušeností. Kvalita takových konceptů se nezlepší reflexivním uvažováním o nich. Stejně tak nemohou pomoci nové technické nástroje.

Bezprostřední svět údajů definitivních konceptů není přirozeným sociálním světem naší zkušenosti. Je to svět specializovaných abstrakcí mimo přirozený svět. Definitivní koncepty mohou být v mnoha ohledech užitečné, ale jejich schopnost ustavit skutečné koncepty vztažené k přirozenému světu naráží na vážné problémy. Opozice definitivních a zcitlivujících konceptů poukazuje k primárnímu metodologickému problému sociální vědy jako empirické vědy o našem přirozeném světě.

Dalším metodologickým problémem, jemuž Blumer věnuje velkou pozornost, je „analýza proměnných“. Ta se vyznačuje poměrně chaotickými podmínkami výběru proměnných. Existují jen malá omezení toho, co může být proměnnou. Nepomáhá ani pravidlo, že proměnná by měla být kvantitativního charakteru, protože téměř každé kvantitě se dá přisoudit kvalita.

Laxnost ve výběru proměnných je způsobena opomíjením nutnosti redukovat problém. Analýze proměnných by vždy měla předcházet redukce problému. Správná redukce problému vyžaduje jeho empirickou znalost a také posouzení vhodnosti teoretických schémat, která by mohla být na problém aplikována.

Jiným nedostatkem je absence generických proměnných, tj. proměnných, které zastupují abstraktní kategorie. Generické proměnné jsou klíčovými body analytické struktury empirické vědy.

Ve společenské vědě existují tři druhy proměnných, které jsou obecně považovány za generické. Žádný z nich však podle Blumerova soudu není druhem generické proměnné. Těmito druhy proměnných jsou:

1. Proměnné, které zastupují třídu jevů, např. zájmy v OSN. Takové proměnné mají význam jen v daném historickém kontextu.
2. Proměnné jako např. sociální koheze, sociální integrace, asimilace, autorita. Tyto proměnné nemají fixní indikátory. Jejich indikátory jsou konstruovány tak, aby vyhovovaly konkrétnímu problému.
3. Proměnné typu věk, míra porodnosti, časová perioda. Ani to nejsou generické kategorie, protože jejich užití jim dává obsah, který je přesně lokalizovaný, např. rozložení věku v určitém městě.

Bez generických kategorií se nacházíme v situaci, kdy sice máme mnoho poznatků, ale nedovedeme je přetavit do generických vztahů. Analýza proměnných pak dává jen data charakteru „ted' a tady“. Data je ale nutno vyjádřit abstrakcí, což analýza proměnných nedokáže.

Základní omezení analýzy proměnných je založeno procesem interpretace a definice, který probíhá v sociálních skupinách. Skupinový život je hlavně procesem interpretace. Regulované aktivity v rámci tohoto procesu jsou výsledkem aplikace stabilizovaných definic významů. V nových podmínkách však lidé tvoří nové definice a tyto nové definice vstupují do repertoáru stabilních významů. To je charakteristický způsob, kterým se vytváří nové sociální struktury.

Analýza proměnných však sleduje pouze vztah mezi proměnnou závislou a proměnnými nezávislými; nezachycuje to, co se děje mezi nimi. To důležité mezi nimi je interpretace. Jen v situacích, kdy jsou interpretace stabilizovány, by analýza proměnných nemusela uvažovat proces interpretace. V proměnlivé moderní společnosti ovšem takových situací ubývá.

Významná otázka pro analýzu proměnných tedy zní: Jak může analýza proměnných zahrnout proces interpretace? Odpovědí by mohlo být, že interpretaci lze pojímat jako intervenující proměnnou. Ale interpretace je kreativním procesem. Jak takový proces pojímat jako proměnnou?

Proces interpretace nelze ani rozložit na komponenty a pracovat s nimi jako s proměnnými. Komponenty interpretace – percepce, analýza, hodnocení, rozhodnutí a také definice vzájemných odpovědí a ostatní formy interakce ve skupině – by totiž musely být koncipovány jako procesuální součásti. Toho ovšem není analýza proměnných schopna, protože nedokáže do analýzy zahrnout to, co se děje mezi dvěma proměnnými – velmi komplikovaný soubor procesů –, a tím vysvětlit vztah mezi proměnnými.

Proto Blumer navrhuje jiné výzkumné schéma. Je třeba respektovat empirickou existenci procesů interpretování a definování a rozumět jim prostřednictvím artikulace, pohledů a zkušeností těch, kdo tuto aktivitu vyvíjejí. Procesům interpretování a definování je třeba rozumět ne ve smyslu diskretních věcí, nýbrž v jejich kontextu. Takový výzkum vyžaduje obeznámenost se zkušenostmi jednajících a se situací, ve které se tyto zkušenosti

získávají. Takový výzkum sice také poskytuje zjištění typu „ted' a tady“, ovšem ted' a tady má jiný charakter.

Blumer tuto skutečnost demonstruje na příkladu výzkumu veřejného mínění. Analýza proměnných není schopna věrně zachytit fungování masmédií. To, co je prezentováno masmédií, prochází neustálými proměnami a proměny je možno zaznamenat také u publika. Lidé jsou v zajetí pohybujících se událostí. Lidé ovšem také interpretují, co se děje a co masmédiá prezentují. Masmédia to odrážejí, odkazují přitom jedno na druhé, a tak jsou na sobě vzájemně závislá. To, co prezentují, lidé užívají ve své komunikaci. Vliv masmédií je proto zpětně závislý na zacházení lidí s jejich informacemi. Média a lidé jsou tak zapojeni do jednoho velkého komunikačního procesu (Blumer, 1969, s. 185).

V důsledku proměnlivosti toho, co je prezentováno masmédií, v důsledku vzájemné závislosti všech prvků komunikačního procesu, není možno určit nezávisle proměnnou.

To, jak je zpráva publikem interpretována, závisí zvláště na referenčních skupinách individuí. Pozornost musí být proto věnována procesu kolektivního definování, zvláště v nových situacích. Proces kolektivního definování se nedá zachytit otázkami dotazníku na věk, příjem, vzdělání atd. Zkušenost skupiny vytvořené takovými kategoriemi se totiž může rychle proměnit bez změny hodnot těchto kategorií. Analýze proměnných však proces změn zkušenosti skupiny musí nutně uniknout.

Proměnné jako věk, příjem, vzdělání atd. nemohou zachytit skutečný život, protože nejsou s to vzít v úvahu unikátní události a faktory. Badatelé, kteří operují kvantitativními kategoriemi, mají tendenci k redukci proměnných, a tím ovšem také k redukci skutečnosti.

Blumer navrhuje jiný postup k zachycení podobných fenoménů. V úvahu je nutno vzít proces interpretace, který je prostředníkem mezi prezentací zprávy médiem a efekty. Co to znamená, zachycují následující doporučení:

1. Sledovaný faktor musí být uvažován ve vzájemných vztazích s ostatními.
2. Faktor musí být chápán ne jako konstantní, nýbrž jako konstruovaný.
3. Obecenstvo musí být chápáno ne jako odpovídající na stimul, nýbrž definující svou zkušenost.
4. Síť vztahů musí být chápána jako proměnlivá (Blumer, 1969, s. 191).

4 Postavení sociologa

Porozumět jednání znamená vidět objekty očima lidí. Chybou je proto vidět objekty z nezúčastněné vnější pozice (Blumer, 1969, s. 51). Co to znamená? Sociální svět je světem každodenní zkušenosti. Je to především svět sociálních skupin. Sociolog je vzácně účastníkem dějů, které zkoumá, proto je jeho znalost toho, co se ve skupinovém životě děje, velmi omezená.

Ať jsme vědci nebo laiky, používáme stereotypy, jimiž vidíme ty oblasti skupinového života, které nám nejsou důvěrněji známé. Sociální vědec s sebou nese ještě jednu předem

vytvořenou představu – svou teorii. Tyto apriorní představy jsou často používány místo obeznámenosti s jevem (Blumer, 1969, s. 36).

Většina situací je obvykle definována nebo „strukturována“. Prostřednictvím předchozích interakcí lidé nabývají společné definice situace, která jim umožňuje jednat kolektivně. I v těchto případech však dochází k interpretaci, a to musí vzít sociolog v úvahu. V nedefinovaných situacích nezapadají linie jednání lidí do sebe okamžitě a kolektivní jednání je tak blokováno. V takových situacích je nutno studovat vynořující se proces definování.

Předem existující podmínky pomáhají porozumět procesu jednání, pokud do něho vstupují (Blumer, 1969, s. 86); proces ale nekonstituují. Procesu jednání neporozumíme posuzováním jeho pozorovatelných charakteristik. Rozumět jednání individua znamená dostat se do procesu definování. Sociolog proto musí zaujmout roli aktéra, proces jednání musí pozorovat z jeho pozice.

Sociolog není laik, který se snaží vysvětlit jednání svými samozřejmými a statickými koncepty zdravého rozumu. Sociolog své koncepty restrukturalizuje a reorganizuje. Jen tak může odpovídat na požadavky empirické vědy.

Závěr

Provázanost Blumerovy teorie a metody je nepopíratelná. Je založena na chápání empirické vědy jako prostředku výpovědi o každodenním, empirickém světě lidí, zvláště sociálních skupin. Společnost je pro Blumera procesem, který vzešel z konstruování jednání jejích členů. Empirická společenská věda se proto musí dostat do procesů interpretace, definování a konstrukce jednání prostřednictvím zaujetí perspektivy pozorovaného. To znamená praktikovat vědu, která není subjektivním strukturováním empirického světa, nýbrž zobrazením, které s tímto empirickým světem koresponduje. Je to věda postihující empiricky existující skutečnosti. Současně však taková věda zdůrazňuje úlohu konceptů, protože ty spojují realitu s jejím vědeckým obrazem. Vědecké snažení však nemá konce, neboť skutečnost je proměnlivá; v každém okamžiku je doplňována a proměňována jednáním aktérů a jeho interpretací druhými.

Blumer je metodologický individualista. Jeho metoda zkoumání začíná analýzou identifikování, interpretování a definování individuem, které může s druhými dosáhnout společné definice situace, a tak s nimi sladit svou linii jednání. Právě tyto procesy se stávají předmětem zkoumání empirické vědy.

Blumer pojímá svět člověka jako svět konstruovaných významů. Tento svět není možno zachytit kvantitativními metodami. V jeho celku mu lze porozumět pouze prostřednictvím kvalitativních metod. V tom se Blumerova verze symbolického interakcionismu významně odlišuje od iowské školy symbolického interakcionismu, která vidí self vyvíjet se jako odpověď na podněty komunity, a proto je ve své metodologické orientaci pozitivistická.

Blumer je pro všechny sociology výzvou k tomu, aby ve svých metodologických úvahách nezapomínali na existenci empirického světa, aktéra a skutečnost, že sociolog nevstupuje do výzkumu bez apriorních konceptů. Připomíná také, že kvalitativní výzkum není

bezcielným touláním po krajině empirického světa a nahodilým sbíráním zajímavých věcí, nýbrž promyšleným a metodickým zkoumáním odporu, který nám tento svět klade.

LITERATURA

- BLUMER, H.: *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall 1969.
- HAMMERSLEY, M.: *The Dilemma of Qualitative Method: Herbert Blumer and the Chicago Tradition*. London and New York, Routledge 1989.
- MELTZER, B., PETRAS, J., REYNOLDS, L.: *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties and Criticism*. London, Routledge & Kegan Paul 1975.
- RITZER, G. red.: *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses*. New York, Columbia University Press 1990.

SUMMARY

Theory and Method of Herbert Blumer

This paper is concerned with the theory and method of Herbert Blumer. It reveals the connection of Blumer's work to the heritage of G. Meade, as well as Blumer's contribution to the theory of symbolic interaction, which rests on, besides other things, the development of qualitative methodology. The paper analyses Blumer's concept of reality as a symbolic reality. It examines in greater detail the processes of individual's identification, interpretation, definition and lines of conduct adaptation. It reveals the ways in which these theoretical assumptions are related to Blumer's method with its primary interest in the perception of the reality from the point of view of the agent. The paper presents Blumer's criticism of positivism and rationalism and introduces the principles of Blumer's conception of empirical science. This conception is based on the function of sensitivity concepts which connect the theory with the empirical world. The paper also refers to Blumer's understanding of the sociologist's role, who is a necessary part of the research.

KEY WORDS

Concepts, criticism of positivism, qualitative method, sociologist's role, theory

František Znebežánek, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Wurmova 7
781 00 Olomouc
Znebejan@ffnw.upol.cz

Integrace ve světle strategií žadatelů o azyl

Daniel Topinka

Úvod

Ve veřejném i akademickém diskurzu střední a východní Evropy je se stále větší naléhavostí kladena otázka začleňování nově příchozích imigrantů. Mění se migrační situace je reflektována jako zlomový bod, diskontinuita, přerod, hranice, která dělí historicky staré období vesměs izolované monokulturality od nového období, jehož kontury jsou zatím rozmazané, nejasné a teprve se začínají utvářet. Jednotlivé diskurzy – veřejné, akademické aj., reflektují „zlomový bod“ spočívající v otevření se vnějším vlivům, začlenění se do širšího globálního světa a reagují na příchod nových imigrantů tím, že se zabývají technickou i teoretickou stránkou proměny. Novost situace vyvolává obtíž se začleněním cizího prvku a hledáním nějaké paralely či kontinuity v minulosti. Paralely jsou hledány především vně vlastní historie na příkladech imigračních režimů zemí, které se s imigrací vyrovnávaly či vyrovnaly již dříve. Současně ale ona znepokojující novost přetrvává, poukazuje na prvky, které se v přenášených modelech neobjevují, odlišuje imigrační vzorce v rámci střední a východní Evropy od ostatních a činí imigraci svým způsobem specifickou. Oproti zemím staré a nové migrace jsou tyto země označovány za země čekající, které prochází a ještě budou procházet řadou změn, přičemž je pro ně typická spíše cyklická pracovní migrace s malým podílem těch, kteří se chtějí v zemích usadit trvale (Weinar, 2005). Takovýto obraz zemí čekatelek se ale začne rychle rozplývat, pokud si povšimneme zřetelných signálů přechodu, který začíná být čím dál více zřetelnější třeba na příkladu České Republiky, která se mění ze země tranzitní v zemi cílovou (Výzkum obchodu s lidmi, 2005). Situace působí poněkud nepřehledně, protože se různé typy migrací prostupují a vzájemně prolínají, takže lze od sebe jen s obtížemi odlišit kupříkladu migraci pracovní a uprchlickou.

Na jedné straně jsou utvářeny modely společnosti, které lze s jistou dávkou zjednodušení označit za multikulturní, na druhé straně se objevují modely společnosti, které upozorňují na rizika a ohrožení s migrací spojenými a volají po sjednocení a vymezení se vůči ohrožujícím cizím elementům přicházejícím zvenčí. Sociální realita je dostatečně bohatá, aby oběma stranám poskytla dostatek legitimizačních prostředků pro podporu svých stanovisek. Ideál multikulturní společnosti eroduje v okamžiku, kdy začneme zohledňovat

partikularismy některých kultur a problémovou vzájemnou koexistenci kultur. Představa rizikovosti se zase rozplývá před nespornými přínosy migrace, obohacující zkušeností a také nenaplněním představ o hroživé masové migraci z Východu po ukončení studené války. Do popředí se dostává otázka po podobě české společnosti v blízké budoucnosti, zdali bude společností sociálně soudržnou, multikulturní nebo společností dezintegrovanou, rizikovou. Další tázání směřuje ke způsobům dosažení sociální integrace a povaze interakcí mezi imigranty, sociálními skupinami a společenským systémem. Pro hledání odpovědí těchto komplexních otázek se lze obrátit i k samotným imigrantům. Nejen při běžném setkání vyvstává otázka po důvodech jejich příchodu a úmyslech, s nimiž přichází.

Jaké jsou vlastně představy imigrantů o svých perspektivách v Česku, do jaké míry je integrace imigrantů utvářena a podmíněna jejich představami, přáními a cíli? Jaká je jejich vůle a ochota k integraci?

Integrace jako začlenění

Imigranti jsou především cizorodým prvkem. Způsoby, jak se s nimi vyrovnat, mohou být různé. Cizí může být vylučováno, v moderní době způsoby prostorové separace a selektivními přístupy, nebo naopak disalienováno a pohlcováno. Cizinci mohou být lokalizováni do „nemíst“, která vylučují zdomácnění, usazení za současného akceptování jejich dlouhého pobytu. Prázdné prostory jsou prosty významu a nevyvstává v nich problém odlišnosti, neboť není s kým se dohadovat (Bauman, 2002). Cizinci jsou známí i neznámí současně. Dělicí hranice ustavené mezi známým a cizím jsou konvenční, jejich centrum obepíná šedá oblast, kde nelze cizost jednoznačně identifikovat. Zkušenosti na pomezí poukazují na to, že „...náš svět je nejen prostoupen zónami fakticky neznámého a nedisponovatelného a obklopen odpovídajícími okraji, nýbrž že náš svět se uskutečňuje zahrnutím důvěrně známého do hranic a vyčleněním toho, čemu nedůvěřujeme“ (Waldenfels, 1998, s. 41). Prolomení této hranice je situací, kdy cizorodost opustí své určené místo a lidé začínají částečně sdílet realitu světa.

Integrace je aktem nebo procesem začlenění se jako rovného do společnosti nebo seskupení individuí nebo různých skupin. Integrovat znamená spojit se s něčím jiným či začlenit do širšího celku, také znamená ukončení segregace a učinění se rovným ve členství ve společnosti či organizaci. Integrace předpokládá existenci harmonického, sladěného celku coby ideálu, a přítomnost separovaných komponentů nebo subsystémů a problémů v jejich vzájemné interakci. Příkladem může být začleňování přistěhovalecké populace do hostitelské. Pojem integrace se vyskytuje v několika sociologických teoriích. V konsenzuálních teoriích je způsobem dosažení sociálního řádu, sociální systémy jsou integrované a řád je založen na minimálním konsensu ohledně základních hodnot.²³ So-

²³ Durkheim se věnoval mechanismům, pomocí nichž udržuje společnost svou integritu. Ohrožení integrity definoval jako nežádoucí anomický stav, zmiňuje se také o morální integraci prostřednictvím sdílených hodnot, norem a povinností.

ciologie vědění přichází s tím, že subjektivní realita může být transformována, přičemž změny mohou proběhnout v různých stupních. Nejvyšším je totální výměna jednoho světa za druhý, k čemuž ale dochází výjimečně. K alternaci realit dochází po demontáži předchozí nomické struktury subjektivní reality, teprve poté se otevírá možnost přijetí nové reality, do které je jedinec uveden interakcemi s druhými. Předchozí svět tím ztrácí něco ze své věrohodnosti, vzdaluje se a je reinterpretován (Berger, Luckman, 1999).

Téma integrace se objevuje tam, kde je narušován řád, kde se hledá konsensus ohledně zájmů, řeší konflikt nebo dochází k narušení hladkého průběhu každodennosti. Integrace představuje sjednocení, včlenění či zařazení dílčí části ve vyšší celek. *„Vztahuje se k existenci strukturovaného celku, jehož části jsou ve funkčním spojení. Společenská integrace představuje kontinuální proces sjednocování elementů společenské struktury a procesů, které se v ní odehrávají, ve vyvážený funkční celek směřující k dosažení koheze, konsenzu, stability, replikace a možnosti dalšího růstu, a tím i k zachování životaschopnosti daného společenského systému“* (Horáková, 1997, s. 17).

Pojem integrace pokrývá širokou oblast, proto je také široce vymezen. Zahrnuje oblast sociální, kulturní i prostorovou. Rakouští sociologové a etnologové považují integraci za *„označení společenského procesu, který je charakterizován do vysoké míry jako harmonické, bezkonfliktní spojování různých elementů“* (Kohlbacher, Mayer, Reeger, 2001, s. 126). Různými elementy mají na mysli role, skupiny, organizace. Dále je integrace *„označení procesu zařazení se nebo přizpůsobení se osob a skupin všeobecně závazným hodnotám a normám chování“* (Kohlbacher, Mayer, Reeger, 2001, s. 126). Integraci lze odstupňovat podle míry – od částečné až po úplnou. Protože se jedná o proces přizpůsobení se existujícímu systému norem a dotýká se oblasti sociální kontroly, vyvolává také „protisily“, které působí dezintegračně (Kohlbacher, Mayer, Reeger, 2001). Integrace imigrantů je mnohostranným procesem, který se dá sledovat ve dvou dimenzích. První je integrace do společnosti z pohledu makrostruktur, druhá je integrace v kontextu každodenní sociální interakce. Integrace imigrantů je považována za sociální problém a to z důvodu přítomnosti mnohostranných a četných konfliktních situací.

Na úrovni makrostruktur lze integraci imigrantů rozlišit na:

- sociální (včetně sídelní), která zahrnuje oblast bydlení, trvalého usídlení, délku pobytu, kvalitu a místo bydlení, prostorovou mobilitu, zdravotní péči, sociální zabezpečení a sjednocování rodin;
- kulturní, která se týká oblasti jazyka, komunikace, vzdělávání a udržování tradic, náboženství a etnicity;
- ekonomickou, která se vztahuje k trhu práce, přístupu na něj a ekonomického postavení;
- politickou, kterou tvoří volební právo, přístup k veřejným službám, participace na rozhodování a formy veřejného sebevýjádření (Integration Rights and Practices, 2000).

Proces integrace je nahlížen jako postupný, existuje několik typů jeho rozfázování, kterým nelze upřít jistou schématickou strohost. Jeden příklad za všechny: za první fázi

bývá označováno přizpůsobení jako základní přežití, za druhou fází adaptace jako přijetí nezbytných prvků nové kultury, za třetí fází integrace jako sblížení v integrovaný celek s převahou domácí kultury a čtvrtou fází asimilace jako částečné či úplné splynutí s většinovou kulturou.

Lesthaeghe koriguje tento tradiční model integrace s ohledem na nutnost zasazení integračního procesu v lokálních kontextech (Lesthaeghe, 2000). Integrace je procesem, kdy jsou v jistých doménách zachovávány etnické a kulturní rysy za současné konvergence a kontaktu s podstatou moderní přijímající společnosti. Různá míra kombinace a absence těchto dvou faktorů pak vede k asimilaci, separaci či marginalizaci imigrantů. V jeho modelu je integrace nahlížena také procesuálně, ale přichází nejsou ochuzeni o svou primární nezpochybnitelnost za současného rozvinutí pocitu sounáležitosti, byť o něco složitější, jak dokládá příklad vzniku tzv. dvojí loajality k zemi původu i zemi přijímající.

Při vymezení integrace budu vycházet ze dvou přístupů. Berger s Luckmannem se zmiňují o dvou realitách, kdy ta původní je nahrazována realitou novou (Berger, Luckmann, 1999). Postupně dochází k transformaci světa dřívějšího, k jeho upozadění a demontování, přičemž na jeho místo nastupuje svět nově akceptované a věrohodné reality. Lesthaeghe dává těmto realitám konkrétní obsah a název, přičemž ponechává možnost uzavření kompromisu mezi oběma realitami (Lesthaeghe, 2000). Etnické a kulturní rysy mohou být zachovány i za současné konvergence a ztotožněním se s přijímající společností.

Uprchlíká migrace

J. Rex rozlišuje migraci podle příčin na pracovní – ekonomickou migraci, extenzivní migraci mířící do mnoha zemí s cílem využít všech možností a uprchlickou migraci, přičemž uprchlíky charakterizuje jako hledače nového života, jimž politické změny mohou umožnit návrat zpět domů (Guibernau, Rex, 1997). Uprchlíká migrace je považována za samostatný migrační typ. Jejím znakem je nucenost, deterritorializovanost a ilegálnost. Je produktem devatenáctého století, kdy vytváření národních států přibrzdilo pracovní migrace, učinilo z nich migrace internacionální a dalo vzniknout pojmu uprchlíka jako státem pronásledované osoby. Přestože existovaly některé podobnosti s náboženskými uprchlíky raného novověku, političtí uprchlíci se vyznačovali nejen odlišnými důvody pronásledování, rovněž i jinými kritérii volby cílové země coby dočasného útočiště (Bade, 2004). Původně okrajová uprchlická migrace se ve dvacátém století v Evropě rozvinula do takové míry, že vyvolala od osmdesátých let různé sebeobrané reakce a reaktivně restriktivní azylové politiky.

Počty žadatelů o azyl v 15 zemích Evropské unie se do roku 1988 pohybovaly pod 200 tisíc, poté vzrostly v roce 1992 na maximum (přes 650 tisíc), aby se nadále pohybovaly mezi 230 až 350 tisíci (Eurostat, 1999). Reakcí na tento příliv bylo omezování vstupu na území, důraz na vnitřní bezpečnost, uzavírání readmisních dohod, podporování repatriačních programů, potírání převaděčství a vytváření jednotnějších migračních politik s cílem omezit „azylovou turistiku“. Rovněž byly stanovovány tzv. minimální standardy

pro přijímání žadatelů o azyl (Směrnice Rady 2003/9/EC, 2003). Předmětem diskusí se také v poslední době stala míra poskytované ochrany a rozsahu lidských práv, kupř. ve sporném bodu ohledně penalizace různých druhů negativního chování žadatelů formou redukce či odnětí poskytovaných služeb (UNHCR, 2001).

Uprchlická migrace vyvolává v přijímajících společnostech různé reakce.²⁴ Na jejich základě lze identifikovat tři základní postoje k „řešení“ imigrantské otázky. První je možnost dobrovolného návratu do země původu (repatriace), druhá trvalé usídlení v azylové zemi nebo přechod do jiné země a usídlení v ní (integrace), třetí pak vyhoštění (nedobrovolný návrat). Přijímající společnosti se obávají řady atributů, které jsou součástí konstruovaného obrazu uprchlíků. Obecně se na straně přijímajících společností objevují různé druhy obav, zejména z konfliktů pramenících ze sociokulturních odlišností a kriminality. Jedním z hledaných druhů řešení a odpovědi na rostoucí obavy jsou v rámci imigračních politik utvářené integrační programy.

Právní postavení uprchlíků upravuje Úmluva o právním postavení uprchlíků, která byla přijata v Ženevě v roce 1951 a Protokol k r. 1967. Úmluva definuje uprchlíka ve svém prvním článku jako osobu, která „...se nachází mimo svou vlast a má své oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti; totéž platí pro osobu bez státní příslušnosti nacházející se mimo zemi svého dosavadního pobytu následkem shora zmíněných událostí, a která vzhledem ke shora uvedeným obavám se tam nechce nebo nemůže vrátit“ (Úmluva o právním postavení uprchlíků, 1993). Úmluva nenaznačuje postupy, kterými se má „identifikovat“ uprchlík. Toto je povinností každého smluvního státu (Příručka k postupům a kritériím pro určování právního postavení uprchlíků, 1992). Posuzování žádosti o udělení azylu probíhá v rámci azylového řízení. Ti, kteří byli v azylovém řízení úspěšní a byl jim azyl udělen, získávají status azylanta. Od okamžiku podání žádosti o azyl až do okamžiku rozhodnutí ve věci azylu má uprchlík status žadatele o azyl, který mu umožňuje požívat ochranu té země, v níž o azyl žádá.

Strategie žadatelů o azyl

Status žadatelů o azyl je zdrojem mnoha dilemat. Mezi ně patří i dilema integrační, které řeší otázku, zda má být žadatel začleněn do širší společnosti či se má s integrací vyčkat až do okamžiku, kdy se status promění v azylantský, který je definitivnější a skýtá pevnější základnu pro začlenění. V tomto bodě se azylové politiky a integrační přístupy liší. Jedná se o stanovení pevného bodu, od kterého se mají žadatelé o azyl začít integrovat. Stoupenci rané „žadateléské“ integrace ospravedlňují svůj přístup tím, že integrace od

²⁴ Výzkum z roku 1989 poukázal, že 17 % hostitelské belgické populace zastává světoobčanský názor, 25 % klade důraz na vlastní vlámskou identitu, 20 % sdílí etnocentrické postoje a 23 % zastává rasistické názory (Lesthaeghe, 2000).

počátku je investicí, která má okamžitou návratnost v podobě rychlého, méně bolestného začlenění, které snižuje třecí plochy mezi imigrantem a společností a brání možnosti svévolného začlenění do nelegálních struktur. Stoupenci pozdější „azylové“ integrace své tvrzení ospravedlňují tím, že nemá smysl začleňovat ty osoby, které stejně azyl většínou nezískají a budou muset zemi opustit. Takováto předčasná integrace může vyvolat u žadatelů o azyl falešné představy a očekávání, o to hůře se budou smířovat s realitou vycestování po zamítnutí jejich žádosti o azyl.

Bez ohledu na tyto diskuse se žadatelé o azyl se společností každodenně setkávají a nejsou tak izolováni, jak by se mohlo na první pohled zdát. V každodenním životě uplatňují a rozvíjí své strategie. Strategie jsou sémiotickými konstrukcemi účastníků dění, které překračují jejich jednání směrem k druhým, aby dosáhli svých cílů a byli svým způsobem úspěšní. Strategie jsou variantními rozvrhy postupu jednání, které berou v úvahu i zajištění nezbytných prostředků pro prosazení svého (Kabele, 1998). Jsou výsledkem rozhodovacího procesu a vypovídají o složitém procesu zvažování toho, jak prosadit svůj zájem, s kým přitom spolupracovat a proti komu. Strategie jsou aktéry vybírány, předběžně hodnoceny a také zpětně posuzovány. Merton k tomu doplňuje, že lidé reagují na sociální situaci, v níž se nacházejí (Merton, 2000). Kulturně definují cíle, záměry a zájmy a sledují jejich naplnění, přičemž jsou vytyčeny legitimní předměty snažení, a to pro všechny nebo pro různě postavené příslušníky společnosti. Tyto cíle jsou víceméně integrované a zhruba uspořádané v určitou hodnotovou orientaci, předpokládají různý stupeň citového vztahu a důležitosti, tvoří rámec aspirací a stojí o ně usilovat. Dosahování těchto cílů je rovněž kulturně podmíněno, přičemž jsou stanoveny přijatelné způsoby jejich dosahování. Každá sociální skupina své kulturní cíle vždy spojuje s pravidly, zakořeněnými v mravech či institucích, a určuje přípustné podoby cest za těmito cíli. V případě uprchlické migrace, která je nucená a deteritorializovaná, lze očekávat, že cílem uprchlíků bude především uniknout mimo prostor ohrožení a přitom využít celou řadu strategií, které jsou kulturně podmíněny. Tuto kulturní limitovanost zmiňuje i Bourdieu, jehož aktér jedná strategicky na základě praktického smyslu, ale v rámci svého sociálního prostoru. Praktický smysl je systémem preferencí, principů vidění a třídění, trvalých poznávacích struktur a schémat jednání. Říká, co je třeba v dané situaci udělat, o co usilovat a co zase obětovat (Bourdieu, 1998). Jednající také může volit strategie, které jsou v rozporu s institucionalizovanými praktikami. V případě žadatele o azyl si toho ani nemusí být vědom, neboť s nimi není ztotožněn nebo je vůbec nezná a sází spíše na použití prakticky účinných prostředků nebo svých kulturně podmíněných institucionalizovaných praktik.

Metodou mého zkoumání byla analýza strategií, která vychází z postupů a metod zakotvené teorie. Zaměřil jsem se primárně na strategie žadatelů o azyl, kteří pobývají v azylových zařízeních. Podle této metody analyzovat strategie předpokládá vzít v úvahu procesualnost jednání a jeho cílenost. Procesualnost bere v úvahu dění, následnost, pohyb, změnu v čase a vývoj. Cílenost zohledňuje záměrnost vyvolanou nějakým jevem nebo zvládnutím dění. Strategie je vyvinutým reflektujícím jednáním, které reaguje na kontext a intervenující podmínky (Strauss, Corbinová, 1999).

Při analýze strategií žadatelů o azyl jsem vyšel z vlastních pozorování a také dokumentace, která zaznamenávala jednání žadatelů o azyl. Tato dokumentace vznikla za účelem administrace v azylových zařízeních a byla dvojího charakteru. Prvním druhem byly tzv. úřední záznamy o mimořádných událostech, druhým záznamy z pohovorů s žadateli o azyl. Záznamy o mimořádných událostech se týkaly situací, které byly zaměstnanci azylových zařízení hodnoceny jako problémové a přesahující rámec běžného dění nebo se nějak lišily od každodenního dění ve středisku. Pohovory s žadateli měly širší biografický charakter a záměrně jsem vybral ty, které popisovaly aktuální situaci žadatele v širším biografickém kontextu. Celkem jsem analyzoval jedno sto dokumentů.

Hammerson a Atkinson doporučují před analýzou zvážit kontext vzniku dokumentů a jejich věrohodnost (Hammerson, Atkinson, 2000). V této souvislosti musím dodat, že dokumentace tzv. mimořádných událostí vznikla za účelem popisu nezvyklého dění a toho, jak se s ním vesměs autor záznamu vypořádal, jak situaci zvládnul a jak úspěšně do ní dokázal intervenovat. Součástí dokumentace byly i záznamy pohovorů s jednotlivými aktéry dění, kteří dostali příležitost se k dění vyjádřit těsně po události nebo s časovým odstupem. Dokumentace pohovorů s žadateli biografického charakteru byla vedena za účelem celkové deskripce situace klienta coby objektu sociální péče. Autorem byli pracovníci znalí technik vedení rozhovoru a vyznačovali se vysokou senzitivitou vůči příběhům žadatelů o azyl. Zaznamenali významné životní události a snažili se převyprávět příběh do souvislého a koherentního celku. Záměrem autorů bylo co nejvěrněji a ve srozumitelné podobě převyprávět slyšené a toto zpřístupnit pracovníkům následné sociální péče. Jisté potíže mohla vyvolat jazyková bariéra, nepřesnosti v použitých termínech, tendence sladit příběh do celku a zvýznamnit některé životní události na úkor jiných. S tímto vědomím jsem k textům přistupoval.

Nyní nastíním frekventované strategie žadatelů o azyl, které souvisí s bohatostí sociálních procesů v azylových zařízeních, což poukazuje na skutečnost, že konstrukt žadatele o azyl je příliš úzce vymezen vzhledem k rozmanitosti těch, kteří se o status uprchlíka uchází. Současně chci upozornit na to, že by bylo zjednodušující a chybné ztotožnit strategie s nálepkováním azylové migrace jako zneužití azylu a označovat žadatele o azyl za ekonomické či dokonce podvodné uprchlíky. Vytvořený ideální typ uprchlíka, který lze jen obtížně naplnit, je stále provokující. Jeho historický obraz se formoval postupně od poloviny 19. století, zejména pak po 2. světové válce. Strategie poukazují na rozmanitost dnešních životních forem a odhalují žadatele o azyl jako aktivní jednající osoby, které chtějí porozumět běhu události a také průběh dění ovlivnit. Právě strategičnost jednání, která interferuje s azylovým konstruktem, mě vede k označení žadatelů o azyl za prospektory.

Na žadatele o azyl je až příliš často nahlíženo jako na nečinné příjemce a pasivní konzumenty různých druhů asistencí a humanitární pomoci.²⁵ Často jsou vykreslováni jako

²⁵ Toto vyvozují z obsahu a formy řady sepsaných metodik a příruček pro práci s žadateli o azyl, kde je obraz žadatele konstruován především jako konzumenta ochrany a různých druhů péče: sociální, zdravotní, psychologické, volnočasové aj.

pasivní bytosti, které se ztotožnily se svou inferiorní pozicí cizinců uzavřených a čekajících v azylovém zařízení na konečné rozhodnutí ve věci azylu. Takovýto obraz je rozšířen ve veřejném mínění, vyjma xenofobního, ale i mezi sociálními vědci a odvíjí se především z představy uprchlického zařízení, které je viditelné a uchopitelné místo a které anticipuje situaci ustrnutí a podvolení se všemocnému personálu, který si vynucuje disciplínu a kolonizuje privátní sféru.

Samozřejmě, že v prostředí azylových zařízení můžeme identifikovat některé manifestní charakteristiky Goffmanových totálních organizací (Goffman, 1991), ale současně musíme dodat, že žadatelé o azyl nejsou členy zcela uzavřené komunity. Mohou plánovat své individuální role, nejsou až tak separováni od okolního světa, nepřichází o svou minulost a nejsou zestejnění. Také lze nalézt mnoho procesů, které indikují možnost civilního života. Mohu zmínit proces homebuildingu, který se objevuje krátce po příchodu a vede ke spontánnímu zabydlování se a osídlení nového prostředí.

V úvahu musíme vzít skutečnost, že vznik azylových zařízení nebo tzv. uprchlických táborů je produktem modernity. Vznik moderního azylového práva a koncentrace uprchlíků na místech kontrolovaných státem jsou dvě strany téže mince – národní státy vytvořily typ uprchlíka, který se jeví být pronásledovaným, uprchlíci se stali objektem kontroly státní moci a vytvořili kategorii víceméně tolerovaných cizinců. Skutečnost, že zpočátku byli uprchlíci umísťováni do kasáren a bylo s nimi nakládáno jako s armádou, je symbolická. Zkusme spočítat armádní objekty, které byly částečně či provizorně přebudovány na uprchlická zařízení v nově vznikajících uprchlických infrastrukturách v zemích východní a střední Evropy. Časem začaly být považovány využitě armádní objekty vzhledem ke své izolované poloze a konstrukční nevhodnosti za problémové a nevkusné pohrobky uprchlických infrastruktur. Cílem uprchlických zařízení bylo především uplatnit kontrolu nad masami cizinců prostřednictvím vysoké koncentrace, identifikačních procedur a kategorizace. Hlavním legitimizačním nástrojem se stala snadnost a ekonomičnost administrativních procedur státu.

V přeneseném slova smyslu nejsou daleko od pravdy zaměstnanci, kteří nazývají střediska továrnami na uprchlíky. Sociální kontrola a koncentrace je legitimizována mnoha tvrzeními, mezi něž patří dostupnost jednoduché a efektivní humanitární nebo sociální pomoci, levnější a dostupnější péče, což je v zájmu samotných žadatelů, možnost administrativní procedury, záruka kvality služeb, zajištění bezpečnosti apod. Azylová zařízení slouží i k udržování odstupu od místních populací, o obavách z předčasné integrace jsem se již zmínil. Azylová zařízení se stala symboly koncentrace cizinců a vytvořila distanci mezi rezidenty a nově příchozími, což umožnilo udržovat jistou míru abstraktního a ideálního obrazu uprchlíka.

V potaz musíme vzít dvě charakteristiky uprchlíků: uprchlíci mají možnost volby ohledně opuštění domovů při zachování naděje, byť jen malé, na návrat a také mají větší možnost volby cílové destinace a způsobu jejího dosažení (Turton, 2003). Jsou nepřetržitě vyzýváni k modifikaci rozhodnutí a zvažování toho, co je možné a co není, co je přínosem a co není, co je důležité a co není. Uprchlíci velmi dobře ví, že spoléhat se na jistoty je iluzivní a že věci, které se dnes zdají být jisté zítra mohou navždy zmizet.

Pokus o uchopení žadatelů o azyl prostřednictvím ideálního typu uprchlíka je málo produktivní. Jen obtížně vtěsnáváme do ideálního typu uprchlíka celé bohaté spektrum azylových migrantů. Také bychom neměli ztotožňovat žadatele o azyl s obrazem pasivního jedince, vytrženého ze života a vsazeného do azylového zařízení, kde je degradován na pouhý objekt sociální kontroly, vystaven kulturnímu šoku a postupně mortifikován. Bauman používá pro označení dobrovolných migrantů v globálním světě termín turisté, zatímco tuláky označuje nedobrovolné poutníky, kteří nemají jinou snesitelnou volbu (Bauman, 1999). Zdá se, že tuláci nejsou až tak ochromeni, jak je Bauman líčí. Místo ideálního typu uprchlíka s jeho ospravedlňujícím humanitárním aspektem dávám přednost označení prospektoři, což v sobě nese aktivnější prvek. Prospektoři nikdy neodpočívají a neustále zjišťují, zda ještě nějaký čas zůstat nebo rychle změnit místo pobytu. Konečná rozhodnutí stejně jako zakořenění na jednom místě je z jejich života vylučováno. Připravenost změnit v každém okamžiku své rozhodnutí z nich dělá vykořeněné globální cestovatele s pěstovaným smyslem pro permanentní prověřování nových i hypotetických příležitostí. Přežít v globálním světě vyžaduje od prospektorů umění hrát dobře šachovou partii a jednat strategicky. Jaký je význam azylu ve spleti strategií a jaké strategie jsou nejfrekventovanější?

Žadatelé o azyl jsou prospektoři zvažující jednotlivé možnosti a dostupné zdroje v globální dimenzi. Až překvapivě působí okolnost, jak kvalitní komparace azylových systémů a životních podmínek jsou žadatelé v každodenním životě schopni. Ale strategie zůstávají často běžnému pozorovateli nedostupné, neboť náleží především privátní sféře. Lze rozlišit dva druhy strategií: malé a velké, obě jsou však vnitřně spjaté.

- a) **Velké strategie** jsou zakotveny v širší dimenzi a orientují se na postupy jednání v širším životním kontextu. Postupy jsou zaměřeny na přežití v širším rámci a týkají se především místažití (jak se tam dostat, jak tam přežít, s kým apod.). Azyl je součástí těchto velkých strategií, může tak vedle ochranné funkce plnit i roli dočasné legalizace pobytu a přechodného odrazového můstku.
- b) **Malé strategie** se týkají postupů aplikovaných v každodenním životě, nás zajímají postupy pro přežití v azylovém zařízení. Strategie jsou nedomyslitelnou součástí každodenního života a jsou orientovány převážně krátkodobě k proměnlivým cílům a drobným ziskům či výhodám.

Velké strategie poukazují na skutečnost, že většina cílů leží mimo azylové zařízení a také na skutečnost, že azylová migrace není svébytnou. Azylová politika poněkud zjednodušeně hovoří o zneužívání azylu a „azylového shoppingu“. Některé migrace azyl zcela miji, některé migrace se zase s azylovou migrací propouští a jen stěží lze rozhodnout, zdali se jedná o migraci pracovní, azylovou či jinou nebo v které fázi k vzájemnému průniku dochází.

Strategie žadatelů o azyl se vyvíjely v přímé vazbě na proměny migrační situace v České republice. Ovlivnily je dvě významné okolnosti: přerod České republiky ze země tranzitní v zemi cílovou a legislativní změny v oblasti azylového a cizineckého práva. Situace

první poloviny 90. let byla zcela odlišná.²⁶ Od té doby se mnohé změnilo a strategie se rozvinuly do mnohých podob. Svou roli zde sehrála také migrace ze zemí bývalého Sovětského svazu. Strategie se vyvíjely, dnes můžeme rozlišit následující.

I Strategie uzavřených dveří (migranti bez opory)

Strategie uzavřených dveří je typická pro uprchlíky „nové éry“, které nazývám migranty bez opory. Příčina jejich odchodu je tak dramatická, že vylučuje možnost návratu domů. Mezi tisky vyniká zejména rozpad rodiny a vliv rozvíjejících se neformálních struktur v zemích původu. Proměny rodinných rolí, příklon k tradici, vzepření se modernizovaných žen vůči ní, domácí násilí a zapojení se do neformálních aktivit, vystavují rodinu jako celek. Manželé bývají odsouzeni za spáchané trestné činy, utíkají před členy mafiánských skupin, s nimiž se zapletli nebo mizí beze stopy. Oslabená rodina ztrácí zdroje obživy a stává se terčem vyhrožování, zavražďování, nucené práce jako formě splácení dluhu nebo objektem sexuálního násilí. Nelze se divit, že iniciátorky migrace jsou v těchto situacích převážně ženy (Vjatkina, Kosmarskoj, Panarin, 1999). Mezi tisky patří častá situace upadnutí do dluhů, porušení zvykového práva (sňatek s cizincem) nebo stigmatizace opačné sexuální orientace.

Rozpad sociálních struktur zasahuje rodiny a vede k odchodu těch členů, kteří se cítí ohroženi. Svůj odchod považují za definitivní, návrat by měl fatální důsledky. Dveře se definitivně uzavřely a naděje, že by se situace mohla zlepšit, je mizivá. Migranti bez opory svou strategii usazení nevnímají jako konečné zakotvení, naopak ví, že představa o trvalém útočišti je falešná a může se rychle změnit. Tím, že prchají jednotlivě nebo rozptýleně, se vystavují trvalým rizikům. Hodně energie věnují tomu, aby se jim dokázali vyhnout. Byli vrženi do světa a dočasně využívají sítě azylové podpory, která pro ně není řešením, neboť jejich příběhy se podobají jako vejce vejci, je obtížné prokázat jejich hodnověrnost nebo nespádají do žádného z bodů Ženevské konvence. Strategie těchto migrantů jsou únikové, přičemž je každé usazení považováno za dočasné. Zázemí v ČR mají malé, nemají zde nikoho, kdo by jim pomohl – příbuzné či přátele. Špatná předchozí zkušenost s neformálním světem je nabádá vyhýbat se jakémukoliv kontaktu se světem, který považují za záludný a zničitelný. Proto přijímají dočasné řešení vstoupení do azylové procedury, v tomto světle je vstup do azylové procedury vyhnutím se stigmatizujícímu nelegálnímu světu a současně i další únikovou strategií.

Pokud se jedná o odchod celé rodiny, původní velkorodinná síť se při útěku scvrkává na nukleární prostor. Členové rodin volí dvě strategie. Buď se rozptýlí do různých zemí a uchovávají si perspektivu sjednocení, současně však zkoumají možnosti a vyhodnocují je. Nebo se sjednocují v rámci jedné země a i když přijdou v jeden okamžik, azylovou

²⁶ Převažující strategií tranzitujících migrantů bylo požádat o azyl a umístit se v jednom ze dvou pobytových středisek poblíž hranic se Spolkovou republikou, kdy se někteří ani nestačili ubytovat a střediska co nejrychleji hromadně opouštěli.

procedurou prochází postupně podle tzv. preferenčního klíče.²⁷ Tímto způsobem jsou eliminovány a rozprostřeny rizika. Přitom pro každého z nich může mít azyl jiný význam – pro dceru ochranu zdraví svého a novorozence, pro matku bezpečí a doprovodu dcery a pro syna legalizaci pobytu a získání sociálních kontaktů.

Azylové řízení poskytuje únikový prostor také pro osoby s jinou sexuální orientací, přičemž svou orientaci po negativní zkušenosti dovedně před ostatními ukrývají nebo se k ní naopak veřejně hlásí.

Velké strategie jsou především únikové a malé strategie je odráží ve všedním životě. V případě osob s jinou sexuální orientací azylové zařízení poskytuje jednak možnost ukrytí před stigmatizací nebo naopak nabízí první příležitost svobodně deklarovat své postoje. Nelze se divit, že součástí únikových strategií jsou především maskující postupy, jejichž cílem je zajistit si ochranu ze strany pracovníků, minimalizovat kontakty s ostatními spolubydlicemi, zatajit svůj příběh, dokonce se s ním nesevřit ani azylovým úředníkům a vyhnout se navazování nových přátelských či sexuálních vztahů, třeba i poukázáním na momentální zdravotní potíže. Tolerance a pochopení je očekáváno až mimo prostor, ve kterém se ještě pořád vyskytují potenciálně ohrožující krajané.

Jednou z častých malých strategií je využití pobytu v azylovém zařízení pro zastavení se, rekapitulaci dosavadního dění a formulování dalších velkých strategií. Cílem je zajistit si bezpečí a také existenci. V azylovém zařízení jsou vyhodnocovány všechny signály týkající se především vlastního bezpečí a pokud jsou signály pozitivní, zvažuje se co dále. Tento okamžik může být považován za moment druhého zrodu, kterým lze začít nový lepší život, v němž je šance vyhnout se starým chybám, poučit se z nich a neopakovat je.

Čas pobytu v zařízení je věnován prověřování možností, které ČR nabízí a také jsou odhadovány náklady a energie, kterou bude nutné vynaložit k zabydlení se. Vyhodnocuje se vstřícnost a akceptabilita vlastní přítomnosti v novém prostředí. Chování azylového úředníka, prodavačky v obchodě, dětí jdoucích ze školy apod., jsou zobecňovány do generalizací týkající se povahy celé společnosti. Žadatelé zvažují, co lze očekávat a jak se celek chová nejen v přítomném čase, ale snaží se odhadnout stabilitu chování v delším časovém horizontu. Vzhledem k jejich minulé zkušenosti to není až tak překvapivé.

II Strategie konzumace práv (ženevští uprchlíci)

Do této kategorie spadají migranti, kteří svou zemi opustili z politických důvodů a odpovídají profilu ženevských uprchlíků. Splňují naše očekávání, nejlépe odpovídají ideálnímu typu uprchlíka a také ví, že nashromážděné důvody povedou nejspíše k rychlému získání azylu. Strategie těchto migrantů směřují k rychlému obnovení svého statusu,

²⁷ Např. nejdříve těhotná dcera, pak matka, zatímco syn až poslední. Syn mezitím zajišťuje bydlení mimo azylové zařízení v soukromí a připravuje ho na návrat matky a sestry. Teprve poté vstupuje do azylového řízení.

postupy směřují k tomu, aby bylo přechodné období co nejkratší a neznamenalo pokles standardu či narušení dosavadních zvyklostí. S pobytem v azylovém zařízení se žadatelé málokdy smířují, považují ho za dehumanizující a nárokují si rychlé naplnění svých práv. Vzhledem k tomu, že byl jejich status v zemi původu obvykle vysoký, odmítají se smířit se skutečností statusového propadu a dělají vše proto, aby se od aktuální situace co nejvíce distancovali.

Uprchlíci prchající přímo z válečných nebo etnických konfliktů mají velmi obecné cíle a především rekapituluji minulost, snaží se s ní vyrovnat, než aby projektovali budoucnost a své perspektivy. Budoucnost, pokud je přítomná, je spojována s klidným životem v rodinném kruhu. Často tendují k popírání vnějšího světa, který se má o ně sám postarat a koncentrují pozornost na sebe. Patří sem i ženy utíkající před nucenými sňatky z nově islamizovaných oblastí. Azylové řízení pro ně znamená především sociální ukrytí a zajištění ochrany. Pronásledovaní svou zemi opustili proti své vůli, někteří se snažili uniknout nejdříve přestěhováním z města na venkov nebo opakovaně měnili místo pobytu a ze země se vystěhovali, až když se jim pronásledování nedařilo opakovaně uniknout.

Přestože tyto žadatelé o azyl nejlépe zapadají do očekávaného rámce azylantů, nemají s nimi zaměstnanci středisek příliš dobré zkušenosti. Příčin je více, ale nejvýznamnější je rozčarování žadatelů o azyl, jejichž velkou strategií je co nejrychlejší nabytí všeho, oč je dřívější události obraly. Cílem je udržet si maximum za minimálních ztrát. Významnou strategií je ztotožnění azylového práva s právem na kvalitní životní standard v zemi. Azylové zařízení je překážkou a současně odstrašujícím příkladem, jak mnozí mohou dopadnout. Běžný každodenní život se tak může snadno změnit v kolbiště, kde se prolínají sofistikované kolektivní nátlakové taktiky a manipulace s cílem angažovat strany zvenčí, které umožňují vytvoření společné koalice nebo méně sofistikované individualizované taktiky s cílem domoci se svých práv. Členy koalic se mohou stát média, nevládní organizace, poslanci apod., kteří se spokojí se splnutím horizontů ohledně očekávaného profilu skutečného uprchlíka. Zde se také uplatňuje strategie vzpoury vůči standardizaci, která je popřením rovnosti azylového práva, neboť tyto žadatelé si podle svých slov zaslouží jiné podmínky a péči než ostatní uprchlíci, kteří jsou obvykle považováni za znehodnotitele azylového práva či lidskou spodinu. Součástí porozumění nové životní situaci je permanentní odmítání možnosti smířit se, byť jen dočasně, s pobytem, který je považován za životní prohru. Zřetelněji strategie vyvstávají po udělení azylu, kdy jsou patrnější permanentní explorace a projevy nespokojenosti s aktuálním stavem. Nespokojenost se stává hnacím motorem neustálého průzkumu terénu, ovlivňování a přijímání výzev. Právě v těchto situacích je nejvíce patrné, jak velké strategie prostupují těmi malými.

Každý okamžik vyjednávání či střet se zdá být v daném momentu v životě azylového zařízení tím nejdůležitějším. Spokojenost s podaným vysvětlením může pozornost přeměrovat do jiné oblasti, nespokojenost ale může zahájit velké souboje, které se časem stávají nesrozumitelné všem zúčastněným. Jak rychle a hrozivě konflikty vznikají, tak i odeznívají. Malé strategie se snadno reformulují a situace vypadá ráno zcela jinak než večer a to bez nějakého přičinění zaktivizovaných stran. Imaginace, která je v těchto si-

tuacích vyprodukovaná, je fascinující. Účastníci jsou vzájemně přesvědčeni o mnohém.²⁸ Vnitřní nesourodost v postupech dokáže koalice zničit a z původních hrdinů a předáků se mohou stát po ukončení hry zavržení hrdinové uvnitř svých komunit. Výhodou zaměstnanců zařízení je v tomto směru vysoký zkušenostní zisk, který je aplikován v opakujících se situacích. Ale imaginace dokáže hru obohatit vždy něčím novým.

III Strategie přenesení hnízda (opatrní migranti)

Rovněž tito migranti opustili svou zemi z důvodu ohrožení. Mají ale jednu výhodu – v Česku mají příbuzné či známé nebo se snaží zakotvit s pomocí starousedlíků. Blízcí a známí v prvních okamžicích poskytují oporu a nezbytné zázemí, byť po limitovanou dobu, která má sloužit jako odrazový můstek k osamostatnění, nikoliv ke koncentraci zátěže. Migranti oslovují osamělé lidi nebo dobře postavené manželské páry, které jsou ochotny jim nabídnout dostatečný ekonomický či sociální kapitál. Často využívají sociální ochranu skupin tradiční nebo nové religiozity. Zapojují se aktivně do života náboženských skupin, čímž získávají přístup k sociálnímu a kulturnímu kapitálu a nabývají přesvědčení, že někam patří a je s nimi rovně jednáno. Cíle jsou dlouhodobé a spočívají v nabytí občanství.

Definitivnímu rozhodnutí o zabydlení předchází dočasný pobyt v Česku a to do doby, než dojde k uklidnění situace v zemi původu. Jedná se o jakýsi „time out“ spojený s vyčkávacími postupy, jestli se okolní dění nějak nepozmění samo od sebe.²⁹

Opatrní migranti jsou dovední ve schopnosti legalizovat svůj pohyb a často přicestovali jako migranti pracovní. Řadu let pracovali, legálně či nelegálně, vytvořili si v zemi zázemí a do jisté míry se i integrovali. Jejich zázemí v zemi původu postupně zesláblo a také se časem vytratily i důvody k návratu, v Česku již zapustili kořeny. V azylové proceduře se ocitají pouze v situaci, kdy se událo něco zásadního – u žen se jedná o situace objevení se zdravotních potíží, vyčerpání z práce či těhotenství, kdy je opustil partner a je nutné ho utajit před okolím nebo zajistit oporu v prvních týdnech po porodu. Strategie směřuje k dočasnému překonání sociální izolovanosti, zajištění garantované zdravotní péče nebo nabrání sil a odpočinku. Opatrnými jsou i rodinní příslušníci azylantů, kteří přerušují svou uprchlickou kariéru, aby uspořádali záležitosti doma a následně se definitivně vrátili a připojili se k těm, co již azyl získali.

²⁸ Jedná se řadu sociálních mýtů, podle nichž se zaměstnanci azylových zařízení záměrně obohacují a vyměňují potraviny za prošlé, ty kvalitní prodávají a dosahují velkých zisků, uprchlíci jsou prezentováni zase jako záměrní škůdci a provokatéři, ČR nedistribuuje uprchlíkům peníze, které jim přímo adresuje EU apod.

²⁹ Např. ženy utíkající před domácím násilím se po čase vrací zpět domů, pokud se situace nezmění a opětovně se stanou terčem násilí, jejich rozhodnutí se mění v trvalejší zabydlení. Pobyt v azylovém řízení tak slouží jen pro vyčkání, kterým žena dává najevo, že může existovat samostatně i bez manžela a svého domova. Azylová procedura se kryje s životním „time out“.

Senioři, kteří znají Česko z minulé zkušenosti a mají zde někoho blízkého, zde hodlají v klidu dožít. Jsou rozčarováni ze situace ve vlastní zemi a hledají místo klidného stáří. Senioři se před definitivním odchodem zkusí nejdříve zabydlet v oblasti kulturně či jazykově blízké a pokud se setkají s náznakem překážek klidného dožití, tak volí destinace vzdálené a využívají azylovou proceduru.

V azylovém zařízení opatrní migranti často volí strategii upozornění na své problémy a vyhledají vzhledem k svému typu potíží pracovníka, který je v dané oblasti specializován. Často bývají úspěšní a dosáhnou svých cílů: např. díky zdravotně-sociální péči a právnímu poradenství ženy porodí, jiní zase překlenou obtížné období, získají potřebné informace apod. Strategie opatrných migrantů jsou jiné než ženevských uprchlíků: vyhýbají se otevřeným konfliktům a stylizují se do role konzumentů péče. K pečovateltům jsou vstřícní, a proto k nim směřuje množství péče a pozornosti. Umí naslouchat, váží jednotlivé informace a jejich ovlivňování se odvíjí od porozumění situaci, jejich strategie jsou empatické.

IV Strategie perspektiv (migranti perspektiv)

Někteří příchozí reflektují špatné ekonomické podmínky země původu, ale svůj odchod nevnímají jako únik z tíživé situace nebo příležitost k lepším výdělkům. Míří za vzděláním, možností studia a seberozvojem. Jejich prvním krokem je snaha se v zemi zabydlet a následně zjistit možnosti v oblasti vzdělání. Zahájení studia má zase pozitivní vliv na zajištění legálního pobytu v zemi. Azylová procedura zde slouží jako vstupní brána do země, z jejíž jisté půdy lze na místě prověřit možnosti studia, což z rodné země nebylo možné. Pobyt v azylovém zařízení slouží jako první, byť přechodné místo usazení.

Minulost je v tomto případě často odmítána, odsouvána a je interpretována jako promarněná a zbytečná. Začátek pobytu v Česku je novou životní příležitostí, šancí a okamžikem naděje jak svůj život jinak a lépe zorganizovat.

Velká strategie perspektiv ovlivňuje strategie uplatňované v azylovém zařízení. Především se žadatelé distancují od všech nelegálních aktivit a snaží se až úzkostlivě pochopit a následně dodržovat pravidla ubytovacího řádu. Ztotožňují se s jednáním Čechů a stylizují do role uctivých prosebníků. Vyhýbají se konfliktům a zaměstnancům dávají najevo, že se od ostatních žadatelů liší svým kultivovaným chováním a vystupováním. Ostatní jsou podle nich hluční, neslušní, nechťejí pracovat a být přínosem. V rámci přemístění mezi zařízeními se chtějí dostat do komornějšího prostředí, kde předpokládají výskyt jim podobných žadatelů o azyl.

V Strategie zachování pobytu (vyzrazení migranti)

Někteří migranti tranzitující přes území ČR míří dále do západní Evropy. Při hraničních či jiných kontrolách na území je zjištěno, že disponují padělanými doklady nebo

byli zadrženi bez nich. Obvykle bývají internováni a současně je jim udělen zákaz pobytu na území. Po ukončení internace je jednou z možností jak v zemi zůstat podání žádosti o azyl. Cesta dál na západ byla znemožněna a vracet se zpět by bylo prohrou. Těto možnosti využívají i cizinci, kteří byli odsouzeni za spáchání nějakého trestného činu a chtějí se vyhnout návratu do země původu. Čas dočasné legalizace umožňuje přehodnotit dosaavadní postup a objevovat nové cesty k dosažení cílů, které leží jak mimo azylové řízení, tak i mimo Česko. Čas strávený v azylovém zařízení slouží k revizi postupů a ke zorientování. Vyzrazení migranti jsou velmi aktivní prospektoři a nehodlají se vzdát či rezignovat. Jsou ale schopni přeformulovat prostředky nebo přímo cíle. Pobyt v azylovém řízení může vést k oddálení další cesty a Česko se stává destinací, kde se bude nějakou dobu vyčkávat, než padne azylový verdikt.

Sem patří i přesuny některých uprchlických skupin, které míří do jiných destinací a v azylovém řízení se ocitají, neboť tam byli umístěni „legislativou“ nebo odloženi převaděči. V tomto případě leží cíl zcela mimo azylové zařízení.

Také pracovní migranti, kteří byli zadrženi při některé z policejních kontrol, se ocitají v obtížné situaci. Jejich pracovní kariéra byla přerušena a oni musí vyčkat dobu internace v Zařízení pro zajištění cizinců. Žádost o azyl si lze zajistit pobyt na území ČR. Žádost o azyl lze především získat legální status, byť jen dočasně. Proto je často preferována těmi, kteří se cítí být nelegálním statutem stigmatizováni. Žádost o azyl je tak využívána jako mobility kanál ze světa nelegálního do legálního. Zde je prolínání pracovní a azylové migrace nejpatrnější.

Vyzrazení migranti nemají příliš důvodů ke spokojenosti. Jejich cíle leží zcela mimo azylové zařízení, přičemž momentální pobyt negují a také jim pobyt příliš mnoho nedokáže nabídnout. Velké strategie vyžadují být v kontaktu se světem vně zařízení. Směrem dovnitř je volena strategie pasivní tj. neupozorňování na sebe, nebo aktivní tj. zpříjemnění pobytu či příležitosti získat dočasné výhody různých podob od racketeeringu až po větší porce v jídelně. Aktivní strategie větších skupin se zaměřují na získání kontroly nad teritoriem a získání pozice suveréna. Takovéto postavení umožňuje vyjednávat o záležitostech, které se jeví jako suverénní. K této strategii se uchylují žadatelé, v jejichž zájmu je ovlivnit pravidla tak, aby nebyla překážkou k dosažení cíle ležícího mimo zařízení (např. kontakt s převaděči). Obtížné je tyto strategie zachytit, neboť za dním se skrývá řada netransparentních skutečností. Revizi cílů lze během pobytu oddálit rozhodnutí odejít jinam a dočasně v zemi zakotvit nebo se naopak rozhodnout pro pobyt trvalejšího rázu. Pobyt v zařízení současně umožňuje obnovit důvěru ve vlastní síly pokusy o ovlivnit okolní dění. Zařízení je na cestě místem, kde se lze zbavit nashromážděné energie a aktualizovat své postavení v rodině či komunitě.

VI Strategie přemostění (pracovní migranti)

Pracovní imigranti patří k těm, kteří se vydali do Čech přímo za prací. Často využili služeb zprostředkovatele práce a stalo se jim, že byli nějakým způsobem podvedeni. Zmi-

ním jen dva nejčastější případy. Za zprostředkování a cestu do ČR zaplatili zprostředkovateli v zemi původu a po příjezdu zjistili, že na dohodnutém místě nikdo nečeká, a že byli podvedeni. Zejména ženy pak žádají o azyl, čímž řeší nenadálou krizovou situaci. Z azylového zařízení hledají práci, aby tak dostali svému původnímu záměru a splnili případné závazky (dluhy, obživa rodiny apod.). Druhou situací je podvod spáchaný zprostředkovatelem v ČR. Zprostředkovatel poskytne veškerý servis, zajistí práci a vyčká, až se jeho klienti ocitnou v nelegálním postavení, což se stane záhy např. po vypršení platnosti víz. Peníze za odvedenou práci nevyplatí: buď se vymluví na nespolehlivost českého zadavatele nebo s penězi prchne.

Delší pobyt v nelegalitě, časté střídání místa výkonu práce a obtížné podmínky vedou některé cizince k tomu, aby požádali o azyl, využili čas vstupních procedur k oddechu a po přemístění do pobytových středisek se opět zapojili do náročné práce. Nelegálně pobývajícím cizincům se vyhýbají kontaktům, které mají kriminální charakter. Pokud se ocitnou v blízkosti osob, které páchají trestnou činností, obávají se možnosti vyzrazení a tak raději změni prostředí a někdy i požádají o azyl. Vážnou překážkou pro pracovní migranty může být úraz nebo nemoc, která jim brání v práci. Azylové řízení pak slouží jako možnost jediného přístupu k lékařské péči a současně i udržení pobytu na území státu.

Poněkud opačný postup nalezneme u některých žadatelů o azyl, kteří vstoupili do azylového řízení téměř okamžitě po příjezdu a časem usilují si nějakým způsobem zlepšit. Přijímají buď krátkodobé nekvalifikované práce v okolí středisek nebo vyráží na delší pracovní cesty, přesto zůstávají s životem ve středisku svázáni na rozdíl od těch, kteří využívají možnosti ubytování v soukromí. Podvedenými se cítí také ti, kteří opustili první destinaci s tím, že byli někým přesvědčeni, že je v Česku lépe. Zjišťují, že podmínky nejsou tak skvělé, jak jim byly vylíčeny. Setkáváme se se situací, kdy informace předávané v migrantských sítích, jsou shledány jako nepravdivé. Azylové řízení tak skýtá přístřeší a stravu, což ale není žádný důvod ke spokojenosti. Slíbený ráj se rozplynul přímo před očima.

Zejména na tomto posledním příkladu je viditelné, jak se malé strategie vztahují k přežití v azylovém zařízení a odvíjí se od strategií velkých. Jsou součástí každodenního života s cílem vydobýt drobné a krátkodobé výhody, přičemž je vazba k zařízení a jeho regulativům velmi slabá.

Závěr

Z tohoto přehledu strategií je zřejmé, že obraz pasivního nebo ideálního uprchlíka není v souladu s bohatou sociální realitou. Strategie poukazují na množství zájmů a postupů, kterými se jednání žadatelů o azyl vyznačuje. Životní cíle ve valné většině leží mimo azylové zařízení, přesto ale formují jednání prospektorů uvnitř. Jakoby zde ještě více platilo, že sociální realita je bohatá a různorodá. Bez ohledu na mé závěry budou prospektoři neustále zvažovat, vybírat, třídít a preferovat. Dělejí to jak mimo azylovou

proceduru, tak i v azylových zařízeních, kde permanentně explorují, vyjednávají a snaží se ovlivnit dění. Takovýto komplex procesů přináší mnoho dilemat ohledně různosti jednotlivých národních infrastruktur, kooperace sociálních partnerů, politických vlivů, minimálních standardů poskytovaných služeb, flexibility, míry integrace, vhodnosti Ženevské konvence apod.

Skrze strategie získáváme širší náhled na možnosti integrace žadatelů o azyl, jejich strategie poukazují na rozsah připravenosti a míru vůle k integraci. Strategie uzavřených dveří, kterou uplatňují migranti bez opory, odkazuje na dlouhodobost integračního procesu. Ten se odvíjí především od okamžiku, kdy padne definitivní rozhodnutí usadit se v novém prostředí a začít se v něm zabydlovat. Rozhodnutí ale předchází delší období zvažování a vyhodnocování signálů přicházejících z okolního prostředí. Pokud vyhodnotí žadatel o azyl signály za potenciálně ohrožující, ztrácí o integraci zájem. Nemá důvod opouštět svůj svět a měnit ho za stejně ohrožující, jakým je i ten současný, odmítá přejít z bláta do louže. Pokud ale padne rozhodnutí usadit se, jedná se o rozhodnutí ovlivňující delší časový horizont, což má stabilizující charakter. Teprve poté může být stará realita v jejích ohrožujících aspektech opuštěna a nové začít být plně akceptováno. Přesto někde v pozadí stále existuje možnost přehodnocení svého rozhodnutí, což dokládají případy azylantů, kteří se i navzdory zakořenění po letech přemístí do jiné země.

I strategie konzumace práv (ženevští uprchlíci) obsahuje silný integrační potenciál. Komplikací jsou ale nevyrovnané účty s minulostí, která je trvalou výzvou a neustále zpřítomňuje realitu, která by měla být spíše zapomenuta a opuštěna. Pokusy vracet se k tomu, jaké to bylo kdysi, jsou předem odsouzeny k neúspěchu. Znatelná je snaha dosáhnout dřívějšího životního standardu či postavení, kterou provází bohatá komunikace a interakce s okolím. Také ji provází používání původních kulturních prostředků, které nefungují podle představ svých uživatelů, což vede k mnohým prudkým střetům realit a zásadním nedorozuměním. Zde hraje významnou roli schopnost druhých přesvědčit o neefektivitě používání původních prostředků a nutnosti je nahradit novými zvyklostmi. Integrační překážkou jsou různé vyprodukované formy imaginace, mezi nimiž dominuje přesvědčení o vlastní výjimečnosti a povinnostech okolí vůči uprchlíkovi.

Výrazně pozitivním integračním potenciálem jsou vybaveni žadatelé o azyl se strategií přenesení hnízda (opatrní migranti). Do přijímající země lokalizují své dlouhodobé cíle a navíc při příchodu využívají sociálního a kulturního kapitálu významných druhých, což jim usnadňuje přiklonit se k nové realitě bez toho, aniž by se nějak obtížně museli vyrovnat s realitou původní. Ta je upozaděna bezbolestně a upozadění není ztotožňováno s odmítnutím etnických či kulturních rysů, které jsou stále přítomny. Minulá realita se částečně zdiskreditovala nebo byla deaktualizována a tak není důvod se k ní zásadně obracet. Celý proces integrace tak začíná nenápadným částečným vyvázáním se z původní reality. Prvním stupněm integrace je integrace ekonomická, na kterou navazují postupně i další typy integrace. Výhodou smírného upozadění původní reality je ochota naslouchat novým informacím a otevřenost k novým skutečnostem. Vede k většímu porozumění situace a přesnější a efektivnější orientaci v ní. Jakoby šetří emoční náklady a předchází zbytečně vyčerpávajícím střetům realit.

Strategie perspektiv je jednoznačně asimilační. Snaha se asimilovat a zcela nahradit starou realitu novou poukazuje na skutečnost, že totální transformace realit není jen učebnicovým příkladem. Kupodivu zde nefigurují významní druzí, kteří by měli být průvodci v nové realitě. Možná proto působí asimilační snahy v počátcích poněkud chaoticky, protože stará realita je opuštěna příliš rychle a je nahrazena novou s nejasnými konturami a obsahy.

Poslední dvě strategie vzdalují aktéry od integračního procesu zcela a neobsahují žádný integrační potenciál. Přesto se vzájemně liší. Strategie zachování pobytu (vyzrazení migranti) nenalézá žádný důvod být i jen k nepatrnému odmítnutí původní reality a komunikace s novou realitou je jen nutností pro zajištění dočasného pobytu. Strategie přemostění (pracovní migranti) rovněž integraci vylučuje, integraci však ale brání exkluzivně konstruovaná legalita. Konstrukce legálního a nelegálního prostředí produkuje hranice, které nelze snadno překročit. A tak i kdyby byli aktéři integraci nakloněni, nemohou jí díky izolaci a sociálnímu ukrytí dosáhnout.

Platí tedy, že žadatelé o azyl jsou vybaveni různě intenzivním integračním potenciálem, který je podmíněn jejich představami a předdefinovanými cíli. Nejvyšším integračním potenciálem jsou vybaveni ti, kteří dokáží nenápadně a bezbolestně upozadit původní realitu, vyhnou se vyčerpávajícím neefektivním střetům světa starého s novým a pozorně vyhodnocují a třídí informace přicházející z nové reality, což vede k jejich snadnější celkové orientaci a většímu porozumění dění. Mementem budiž i to, že bez vůle, ochoty a připravenosti migrantů samotných se nelze zmiňovat o jakémkoliv rozvoji integračního potenciálu či zahájení integračního procesu.

LITERATURA

- BADE, K. J.: *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha, NLN 2004.
- BAUMAN, Z.: *Globalizace*. Praha, Mladá fronta 1999.
- BAUMAN, Z.: *Tekutá modernost*. Praha, Mladá Fronta 2002.
- BERGER, P. L., LUCKMAN, T.: *Sociální konstrukce reality*. Brno, CDK 1999.
- BOURDIEU, P.: *Teorie jednání*. Praha, Karolinum 1998.
- EUROSTAT: *Demographic Statistics, data 1960–1999: for the years 1985–1998; EUROSTAT Statistics in focus-Theme 3–15/1999: first estimate for 1999*.
- GOFFMAN, E.: *Asylums*. London, Penguin Books 1991.
- GUIBERNAU, M., REX, J.: *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Oxford, Polity Press 1997.
- HAMMERSON, M., ATKINSON, P.: *Metody badań terenowych*. Poznań, Zysk i S-ka Wydawnictwo 2000.
- HORÁKOVÁ, M.: Problémy integrace etnických menšin. *Sociální politika*, 1997, č. 1, s. 17.
- Integration Rights and Practices with Regard to Recognised Refugees in the Central European Countries*. Ženeva, UNHCR 2000.
- KABELE, J.: *Přerody. Principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum 1998.
- KOHLBACHER, J., MAYER, V., REEGER, U.: Integrační procesy na příkladech etnických menšin ve Vídni. *Etnologický časopis*, 88, 2001, č. 2.

- LESTHAEGHE, R. (red.): *Communities and Generations. Turkish and Moroccan populations in Belgium*. Brussels, VUB University Press 2000.
- MERTON, R. K.: *Studie ze sociologické teorie*. Praha, Slon 2000.
- Průručka k postupům a kritériím pro určování právního postavení uprchlíků*. Ženeva, UNHCR 1992.
- Směrnice Rady 2003/9/EC ze dne 27. ledna 2003 stanovující minimální požadavky pro přijímání žadatelů o azyl*. Dostupné na: <http://www.opu.ecn.cz/pravo/index.shtml>, 1. 12. 2005.
- STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J.: *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice, Nakladatelství Albert 1999.
- TURTON, D.: Refugees, forced resettlers and "other forced migrants": towards a unitary study of forced migration. *New issues in refugee research*. Working paper No. 94. Ženeva, UNHCR 2003.
- Úmluva o právním postavení uprchlíků. *Sbírka zákonů č. 208/1993*.
- UNHCR Comments on The European Commission Proposal for a Council Directive laying down Minimum Standards on the Reception of Applicants for Asylum in Member States (COM (2001) 181 final)*. Ženeva, UNHCR 2001.
- VJATKINA, A. R., KOSMARSKOJ, N. P., PANARIN, C. A.: *V dviženii dobrovol'nom i vynužděnnom. Postsovětskije migraci v Evrazii*. Moskva, Natalis 1999.
- Výzkum obchodu s lidmi především za účelem nucené práce* [online]. INTERMUNDIA, o. p. s, 2005. Dostupné na: <http://www.migrace.cz>, 1. 12. 2005.
- WALDENFELS, B.: *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha, OIKOYMENH 1998.
- WEINAR, A.: The role of the state in the Theory of migration. *International conference „Security dilemmas and options for national immigration policy“*, Warsaw, 29th September 2005.

SUMMARY

Integration in the light of asylum seekers strategies

The question of the integration of immigrants into the society is put urgently. This article try to find whether is the integration present in the immigration strategies. Integration is an act or process including a member as an equivalent one into the society and a process where for the time being the original ethnic and cultural features are henceforth conserved in certain ethnic domains, at the same time the contact with an essential modern accepting society is preserved. Asylum seekers are not the passive beings, they are prospectors never rest in peace and permanently consider whether stay or move. The final solutions as well as take root were excluded from their lives. We can identify six strategies of asylum seekers: closed-door strategy, right consummation strategy, nest transfer strategy, prospect strategy, residence maintenance strategy and bridging strategy. Each of them has different integration potential.

KEY WORDS

Integration process, asylum seeker, strategy, refugee, asylum, prospector, immigration, refugee migration, labour migration, social integration, asylum facility, closed-door strategy, right consummation strategy, nest transfer strategy, prospect strategy, residence

maintenance strategy, bridging strategy, life goals, goal country, transit country, asylum shopping, concentration of foreigners, assimilation, refugee infrastructures, applying for refugee status, image of a refugee, integration policy

PhDr. Daniel Topinka
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Wurmova 7
771 80 Olomouc
e-mail: d.topinka@volny.cz

Andragogika jako věda induktivní, interdisciplinární a transdisciplinární

Hana Bartoňková

Andragogika jako věda humanitní

Andragogika je vědou induktivní (Šimek, 1998). Nevydělila se tedy z jiných vědních disciplín jako např. pedagogika a není strukturována deduktivně, jak tomu u „již zavedených“ vědních disciplín je. Současně je také často nazývána vědou multidisciplinární, či interdisciplinární, nebo transdisciplinární (Beneš, 2001). Tyto dvě skutečnosti, resp. premisy, které vyjadřují charakter andragogiky, jsou však současně jejími dvěma hlavními metodologickými problémy a představují tak součást legitimizačních problémů andragogiky. V této souvislosti je nutno dodat, že legitimizační problémy jsou strategickými problémy (Olbrich, 1980).

Předložený příspěvek se zabývá právě touto částí strategických, či metodologických, nebo chceme-li legitimizačních problémů andragogiky. Snaží se najít argumentační základnu pro umístění andragogiky v jednom z pojetí systému věd (viz multidisciplinarita, interdisciplinarita a transdisciplinarita) a současně pro její vnitřní strukturaci, aniž bychom na ni nahlíželi deduktivně (viz induktivní charakter andragogiky). Argumentační základna je zde vystavěna především na Foucaultově archeologické metodě a implicitně tak v tomto příspěvku jde o představení tohoto přístupu (resp. jeho výřezu – vzhledem k omezenému rozsahu příspěvku) jako nosného metodologického nástroje pro zkoumání andragogiky. Využití Foucaultovy archeologické metody jako metodologického nástroje pro zkoumání andragogiky právě umožňuje strukturovat andragogiku (s její specifičností a metodologickými, legitimizačními a strategickými problémy) jako vědu, či jako oblast vědění, nebo jako diskurzivní formaci, aniž bychom nejdříve hledali její zakládající axiomy, teorie, tedy aniž bychom postupovali deduktivně.

Andragogika je zde chápána jako věda o člověku, ve svých důsledcích (resp. spíše ve svých východiscích) jako věda humanitní. Je však třeba na tomto místě spolu s Foucaultem a Frankem zdůraznit, že humanitní vědy nesmíme krátkozrace ztotožňovat s tím, co se v Německu nazývá duchovědy (*Geisteswissenschaften*) anebo v anglosaské jazykové oblasti (od doby Millovy) *moral sciences*, tj. např. zaměřovat je s hermeneutikou (Frank, 2000). Foucault počítá k humanitním vědám i takové disciplíny, jako jsou lingvistika, filologie, biologie, etnologie a ekonomie, a mohli bychom k nim připojit i sociologii anebo

psychologii a současně i andragogiku! Foucault však současně upozorňuje na to, že ani např. biologie ani lingvistika nejsou per se humanitními vědami. Takovými se stávají až tehdy, **je-li jejich obor určitým způsobem interpretován**. A tato interpretace říká, že v hloubi všech poznávacích procesů existuje subjektivní bytost, bez jejíž reprezentace by nic, co se odehrává ve společnosti, životě a řeči, nemělo smysl (Foucault, 1994 a Frank, 2000). Jako příklad lze uvést lingvistiku, která, jak Foucault uvádí, není humanitní vědou sama od sebe: „...předmětem humanitních věd není tedy řeč (i když jí hovoří pouze lidé), nýbrž bytost, která si představuje smysl slov či vět, jež vyslovuje, promlouvajíc z nitra řeči, a která si nakonec vytváří i reprezentaci řeči samé.“ (Foucault, 2000, s. 360)

Foucaultova „systematizace“³⁰ věd tedy neodpovídá vžitým zvyklostem (např. schématu Comta, Masaryka a mnohých jiných), ale ve snaze o metodologickou čistotu východisek je nutno ji zde akceptovat. Foucault řadí do humanitních věd i vědy, které podle jiných schémat bývají řazeny do skupiny věd sociálních. Používání termínu „vědy sociální“ je typické zvláště v anglosaském světě, a to jako označení pro souhrn věd o člověku a společnosti, přičemž se zde rozlišují: „humanities“ – **vědy humanitní** (jako jádro věd sociálních, do něhož patří dějiny a teorie literatury, klasická filologie, filozofie a historie); „social sciences“ – **vědy sociální** (sem patří ekonomická věda, především ekonomická teorie, případně politická ekonomie, dále sociologie, demografie a politická věda); a „science“, což je úhrn **přírodních věd**. Zde jde především o vztah, event. podobnost, či rozlišení věd sociálních a humanitních a ten je dán mimo jiné mírou kvantifikace, která je v sociálních vědách podstatně vyšší než v humanitních vědách, a stupněm využívání exaktních výzkumných metod. U humanitních věd se navíc zdůrazňuje pedagogická a „kultivační“ funkce (Petrusek, 1996). Domnívám se, že právě v souladu s tímto vymezením zde nemusí činit problém nazývat andragogiku spíše humanitní vědou, než vědou sociální (a pracovat s ní tak dál ve Foucaultovském duchu archeologie humanitních věd).

Archeologická východiska humanitních věd

18. století humanitním vědám nepřenechalo pod jménem člověk a lidská přirozenost zvenku ohraničený a prázdný prostor, který by měly pokrýt a analyzovat. Epistemologické pole, kterým procházejí humanitní vědy, nebylo dopředu dané: žádná filozofie, žádná empirická věda, ať už byly jakékoliv, žádné pozorování lidského těla, žádná analýza pocíťování, obrazotvornosti anebo vášní, se nikdy v 17. a 18. století nesetkaly s něčím takovým, jako je **člověk**, protože člověk neexistoval (a ani život, jazyk a práce). Protože „...člověk je nedávný vynález“ (Foucault, 2000).³¹ Dalo by se jistě říci, že např. všeobecná gramatika, přírodní historie a analýza bohatství byly v jistém smyslu též způsoby poznávání člověka. Zde je však třeba rozlišovat. Neexistovalo totiž **epistemologické uvědomění si člověka**

³⁰ Uvozovky zde dávám záměrně, protože tento termín k Foucaultovi tak úplně nejde.

³¹ Život, jazyk, práce i člověk samozřejmě existoval, ne však ve Foucaultovském pojetí a ne jako předmět vědy.

jako takového. V období klasické epistémé **nemá člověk** jako objemná a primární realita, jako objekt nebo jako subjekt každého možného poznávání **žádné místo**. Veškerou problematiku, kterou spojujeme s existencí „humanitních věd“ (tedy tematiku jednotlivce, který žije, hovoří a pracuje podle zákonů ekonomie, filologie a biologie) klasické myšlení vylučovalo (Foucault, 2000). A neexistovala tedy ani forma vědění, které bychom mohli říkat „vědy o člověku“. Jinak řečeno, člověk jako takový nebyl zvláštním epistemologickým problémem: nebyl tím primárně vědoucím a věděním primárně tematizovaným, co zčásti přetvořilo vědy v tzv. duchovědy, event. vědy o člověku (Frank, 2000).

Humanitní vědy tak nezdědily žádnou oblast, která by už byla naznačená a současně ve svém celku vymezená, přesto však ponechaná ladem a kterou by měly za úkol zpracovat pomocí pojmů a vědeckých metod (Foucault, 2000). Foucault v knize „Slova a věci“ řeší toto rozporuplné a diskutabilní umístění humanitních věd v moderním epistémé tzv. **trojhranem vědění** (Foucault, 2000). Z tohoto epistemologického trojhranu jsou humanitní vědy vyloučené, a to přinejmenším v tom smyslu, že je není možné najít v žádné dimenzi a na žádném povrchu v takto vyznačených rovinách. Zároveň je však možné říci, že jsou do něj včleněné, protože svoje místo nacházejí v mezerách mezi těmito oblastmi vědění, přesněji řečeno, v objemu, který je těmito třemi rozměry určený. Toto (v jednom smyslu podřadné a v druhém privilegované) postavení je spojuje se všemi ostatními formami vědění. Možná právě tento rozptyl humanitních věd do trojrozměrného prostoru způsobuje, že je tak těžké umístit je, že jejich lokalizace v epistemologické oblasti je nanejvýš nejistá, že vystupují jako ohrožující i jako ohrožené.

Ústředním tématem v knize Slova a věci, a pak také v Archeologii vědění, je pojem **epistémé**. Jedná se tedy o epistemologickou archeologii. Pojmem epistémé Foucault rozumí kognitivní schéma, které je základem vědeckého a filozofického poznání jedné historické epochy (Šubrt, 2001). V základu každé kultury či historické epochy působí jistým způsobem konstituovaný (a zpravidla nevědomý) pořádek významů, který je přenášen jednotlivými popisy světa (tzv. diskurzy). Toto pole rozptylu typů vědění nazývá epistémé, jež podle něj sdružuje jednotlivé historické diskurzy do stejné epistemologické konfigurace. Soudí, že na principu izomorfie rozlišných diskurzů dané epochy lze rozlišit tři základní epistémé: renesanční (opírající se o princip podobnosti), klasické (charakteristické principem totožnosti a rozdílu) a moderní (fungující na principu reprezentace reprezentace). Mezi jednotlivé epistémé klade nepřekročitelnou diskontinuitu, proto přenášení způsobu výkladu z jednoho epistémé do druhého může vést k fatálním nedorozuměním. Zákonitost, jež určuje výskyt výpovědi v určitém diskurzu, označuje Foucault jako diskurzivní formaci. Diskurz pak definuje jako soubor výpovědí, které patří do stejné diskurzivní formace. Uspořádaná oblast výpovědí tvoří tzv. archiv diskurzu. Kritickou vědu o tomto archivu, v němž jsou uspořádány všechny výpovědi určitého období, označuje Foucault jako archeologii vědění (Foucault, 1992).

Epistemologický trojhran vědění

Foucault ukazuje, že lze zaznamenat dva radikální zlomy: v 17. století mezi tradiční a klasickou epistémé, v 19. století mezi klasickou a moderní epistémé (více k tomu viz Bartoňková, 2004). Těmito zlomy se mění celá typika vědění, a to tak, že nový typ nelze odvodit z typu předchozího; jde o radikální diskontinuitu – srov. s Kuhnovým termínem **paradigma** (Welsch, 1994; Kuhn, 1994).

Sám Foucault i autoři popisující jeho koncepty používají termíny „paradigma reprezentace“ pro označení klasické epistémé, či „paradigma historického vědomí“ pro označení moderní epistémé. Paradigma reprezentace, které lze vymezit léty 1775–1825, je transformováno v paradigma, jež bylo v Německu nazváno „historickým vědomím“ (Frank, 2000). Jako jeho následek a na půdě jeho historického apriori se pak podle Foucaulta rodí i **humanitní vědy, resp. vědy o člověku** (Foucault, 2000). Teprve v 19. století se tedy dle Foucaulta změnila konfigurace věd natolik, že teorie reprezentace přestala být všeobecným základem a jazyk ztratil své privilegované místo a stal se jednou z figurek v historii. Jinými slovy – člověk vstupuje podle Foucaulta poprvé do pole západního vědění tehdy, když věci opouštějí prostor reprezentace (Foucault, 2000).

Tato událost, tedy fakt, že člověk se stal předmětem vědy, se tedy odehrála ve všeobecném přerozdělení epistémé. Za těchto podmínek bylo nevyhnutelné, aby se poznání člověka ve svém vědeckém zaměření jevilo jako souběžné a rovnocenné s biologií, ekonomikou a filologií, takže je v něm celkem přirozeně viditelný jeden z rozhodujících pokroků, které empirická racionalita udělala v evropské kultuře.

V důsledku toho se vytvořila ale určitá nerovnováha: člověk se stal základem každého možného poznání v jeho bezprostřední a neproblematizované evidenci; a navíc se stal tím, co opravňuje pochybovat o každém poznání člověka. Odtud dvojí a nevyhnutelný spor: na jedné straně je jeho projevem nekonečná polemika mezi vědami o člověku a vlastními vědami, kde první uplatňují nepotlačitelný nárok fundovat druhé, které jsou zase tváří tvář „psychologizmu“, „sociologizmu“ a „historicismu“ nucené hledat svůj vlastní základ. Na druhé straně je projevem tohoto boje nekonečná polemika mezi filozofií, která humanitním vědám vyčítá, že jejich pokusy fundovat samy sebe jsou naivní, a humanitními vědami, které za svůj vlastní předmět považují to, co bylo kdysi oblastí filozofie (Foucault, 2000).

Přesto, že jsou všechny tyto spory nevyhnutelné, neznamená to, že si protirečí. Jejich existence, tedy to, že se neúnavně obnovují už víc než století, nepoukazuje na stálost nějakého věčně otevřeného problému, ale na přesné a pevné historicky determinované epistemologické uspořádání. V klasickém období bylo pole vědění od projektu analýzy reprezentací až po téma *mathesis universalis* úplně homogenní: každé poznávání postupovalo stanovením rozdílů a rozdíly určovalo zaváděním pořádku: to platilo pro matematiku, pro taxonomii i pro vědy o přírodě. Stejně tak to platilo i pro všechny přibližné, nedokonalé a do velké míry spontánní poznatky, ale také to platilo pro celé filozofické myšlení a pro řetězce, s jejichž pomocí byl určován nevyhnutelný postup od nejjednodušších a nejvidentnějších idejí až po nejsložitější pravdy.

Začátkem 19. století se však epistemologické pole kouskuje, nebo spíš různými směry rozptyluje (Foucault, 2000). A právě toto období je pro téma tohoto příspěvku podstatné. Když pole moderní epistémé zkoumáme na této archeologické úrovni, ukazuje se, že se neuspořádává podle ideálu dokonalé matematizace, ani nerozvíjí na čistě formálním základě dlouhý sestupný sled poznatků. **Oblast moderní epistémé je třeba si spíše představit jako objemný a otevřený trojrozměrný prostor.**

Do první z jeho dimenzí umístíme matematické a fyzikální vědy, pro které je pravidlem vždy deduktivní a lineární řetězení evidentních anebo verifikovatelných výroků. V druhé dimenzi budou vědy (jako např. vědy o jazyku, o životě, o výrobě a rozdělování bohatství a zdrojů), které spojují diskontinuitní, ale analogické prvky a tím mezi nimi stanovují kauzální vztahy a strukturální konstanty. Tyto dvě dimenze určují mezi sebou jednu společnou rovinu, která se podle směru, jakým jí procházíme, může jevit buď jako pole aplikace matematiky na empirické vědy, anebo jako matematizovatelná oblast lingvistiky, biologie a ekonomie. Třetí dimenzí je filozofická reflexe, která se rozvíjí jako myšlení *Stejného*. Spolu s dimenzí lingvistiky, biologie a ekonomie vytváří společnou rovinu. Právě tady se (přenesením pojmů a problémů, které se zrodily v různých empirických oblastech, do filozofie) mohou objevovat, a skutečně se i objevují, různé filozofie života, odcizeného člověka a symbolických forem. Při zkoumání základu těchto empiricit z důsledně filozofického hlediska se tu však objevily i regionální ontologie, které chtějí určit vlastní bytí života, práce a jazyka. Je třeba také říci, že filozofická dimenze vytváří s matematickými disciplínami společnou rovinu formalizace myšlení (Foucault, 2000).

Z tohoto **epistemologického trojhranu** jsou **humanitní vědy vyloučené**, a to přinejmenším v tom smyslu, že je není možné najít v žádné dimenzi a na žádném povrchu v takto vyznačených rovinách. Zároveň je však možné říci, že **jsou do něj včleněné**, protože **svoje místo nacházejí v mezerách mezi těmito oblastmi vědění**, přesněji řečeno v objemu, který je těmito třemi rozměry určený. Toto (v jednom smyslu podřadné a v druhém privilegované) postavení je spojuje se všemi ostatními formami vědění: jejich více méně odkládaným, ale neměnným záměrem je přisvojit si, nebo alespoň používat na nějaké úrovni matematickou formalizaci. Postupují podle modelů, nebo používají pojmy, které jsou převzaté z biologie, ekonomie a věd o jazyku. Obracejí se k tomu způsobu bytí člověka, který se filozofie snaží pochopit na úrovni radikální konečnosti, zatímco ony chtějí proniknout jeho empirickými projevy. Možná právě tento rozptyl humanitních věd do trojrozměrného prostoru způsobuje, že je tak těžké umístit je, že jejich lokalizace v epistemologické oblasti je nanejvýš nejistá, že vystupují jako **ohrožující i jako ohrožené**. Jako ohrožující proto, protože pro všechny ostatní oblasti vědění jsou trvalým nebezpečím: ani deduktivním vědám, ani empirickým vědám, ani filozofické reflexi jistě nehrozí, pokud zůstávají ve svých dimenzích, že „přejdou“ do humanistických věd, nebo, že se jimi „znečistí“. Je však zřejmé, s jakými těžkostmi se občas setká vytváření zprostředkujících rovin, kterými jsou sjednocované tři dimenze epistemologického prostoru. I nejmenší odchylka od těchto přesně určených rovin totiž způsobuje, že myšlení klesá do oblasti humanitních věd: odtud plyne nebezpečí „psychologizmu“ a „sociologizmu“, tedy toho, co by se dalo jedním slovem nazvat „antropologizmem“ (Foucault, 2000).

Předmět humanitních věd a umístění humanitních věd v trojhranu vědění

Podle Foucaulta jsme nakloněni věřit, že člověk se osvobodil od sebe samého, když odhalil, že není středem tvoření, ani středem prostoru a možná ani vrcholem a posledním cílem života. Ale přesto, že člověk už není svrchovaným vládcem v království světa, přesto, že už nevládne středu bytí, **humanitní vědy jsou nebezpečnými prostředníky v prostoru vědění**. Popravdě, toto postavení jim předurčuje podstatnou nestabilitu. Těžkosti humanitních věd, jejich vratkost, jejich nejistota jako věd, jejich nebezpečná familiárnost s filozofií, jejich neurčené opírání se o druhé oblasti vědění, jejich vždy sekundární a odvozený charakter spojený s nárokem na univerzálnost není možné vysvětlovat (jak se často děje) krajní nevyhnutelností jejich předmětu (Foucault, 2000). Předmětem humanitních věd podle Foucaulta totiž není jazyk, ale bytost, která si – mluvíc zevnitř jazyka, který ji obklopuje, představuje smysl slov nebo vět, které vyslovuje, a poté si vytváří reprezentaci samotného jazyka.

Je však zřejmé, že humanitní vědy nejsou analýzou přirozenosti člověka. Jsou spíše analýzou, která se rozprostírá mezi tím, čím je člověk (živá, pracující a hovořící bytost) a tím, co této bytosti umožňuje vědět (nebo alespoň chtít vědět), co je to život, v čem spočívá podstata práce a jejich zákonitostí a co jí umožňuje mluvit. Humanitní vědy zabírají ten prostor, který biologii, ekonomii a filologii odděluje od toho, co je umožňuje ve vlastním bytí člověka (Foucault, 2000). Humanitní vědy fakticky už nejsou uvnitř těchto věd (tzn. uvnitř ekonomie, lingvistiky nebo filozofie) a tím, že je vychylují směrem k lidské subjektivitě, si je nepřisvojují. Když se jich zmocňují v dimenzi reprezentace, zachytávají pouze jejich vnější stránku, je samotné ponechávají v „temnotě“, mechanismy a funkce jimi vyčleněné berou ve věcné podobě a nezkoumají je tam, kde jsou, ale tam, kde „přestávají být“ a kde se otevírá prostor reprezentace. Na základě toho potom ukazují, jak se může zrodit reprezentace. Proto humanitní vědy necharakterizuje ani tak zaměření na určitý obsah (na ten zvláštní předmět, kterým je lidská bytost), jako spíše jejich čistě formální povaha: tzn. jednoduchý fakt, že jsou zdvojením věd, ve kterých je lidská bytost daná jako předmět (jediný v případě ekonomie a filologie a jeden z mnoha v případě biologie), a že toto zdvojení má pro humanitní vědy ten nejsilnější a největší význam. Toto postavení se objevuje a je viditelné na dvou úrovních: humanitní vědy nezkoumají život, práci a jazyk člověka tam, kde se ukazují nejpráhledněji, ale ve vrstvě už projeveného chování, postojů, gest, už vyslovených nebo napsaných vět, kde se nejdříve ukazují jako ti, kteří působí, konají, vyměňují, pracují a hovoří, na druhé úrovni je ve stylu humanitních věd (psychologie, sociologie, andragogiky, historie kultur, idejí a věd) vždy možné chápat a pozorovat fakt, že jistí jednotlivci nebo jisté společnosti mají cosi jako „spekulativní vědění“ o životě, výrobě a jazyku, případně znají biologii, ekonomii a filologii. Nabízí se zde odkaz na Schutzův „balík příručního vědění“, na Bourdieův kulturní kapitál, či „habitus“, či na fenomenologické „předporozumění“, to ale není předmětem tohoto příspěvku.

Navzdory tomu, že tedy humanitní vědy zdvojují vědy o jazyku, práci a životě a i když se ve svém důsledku samy zdvojují, není jejich záměrem vytvoření formalizovaného dis-

kurzu: naopak, člověka, kterého chápou jako svůj předmět, vnořují do konečnosti, do relativity, do perspektivy, do nekonečné eroze v čase. Podle Foucaulta by bylo možná lepší hovořit o „**hypoepistemologickém postavení**“ **humanitních věd** (Foucault, 2000). Umožní to pochopit, že nepotlačitelný dojem zamlženosti, nepřesnosti, neurčitosti, který za sebou zanechávají téměř všechny humanitní vědy, je pouze povrchoým následkem toho, co umožňuje jejich existenci.

Oblast věd o člověku pokrývají tedy, zjednodušeně řečeno, tři „vědy“, resp. **tři oblasti vědění** – či spíše tři epistemologické oblasti, které jsou vnitřně rozčleněné a navzájem se proplétají. Tyto oblasti jsou určeny trojitým vztahem humanitních věd všeobecně k biologii, ekonomii a filologii. Tak je možné říci, že „**psychologická oblast**“ našla své místo tam, kde si živá bytost prodloužením a zároveň přerušením a ohraničením svých funkcí, neuromotorických schémat a fyziologických regulací otevírá možnost reprezentace. Podobně jako „**sociologická oblast**“ našla své místo tam, kde si pracující, vyrábějící a spotřebovávající jednotlivec vytváří reprezentaci o společnosti, ve které tuto aktivitu vykonává, o skupinách a jednotlivcích, mezi kterými se tato aktivita rozděluje, o imperativích, sankcích, rituálech, slavnostech a vírách, které je udržují nebo rozčleňují. A konečně **v té oblasti, kde vládou zákony a formy jazyka**, které sice nepřekračují svoje vlastní hranice, ale umožňují člověku zavést mezi ně hru svých reprezentací, tam se rodí studium literatury a mýtů, analýza všech mluvených projevů i psaných dokumentů, zkrátka analýza verbálních stop zanechaných nějakou kulturou nebo jednotlivcem.

Výše uvedené schéma však stále nechává nerozřešené **dva základní problémy**: první se týká formy existence, která je vlastní humanitním vědám (tzn. formy pojmů, kolem kterých se organizují; typu racionality, na který se odvolávají a pomocí něhož se chtějí konstituovat jako vědění); druhý se týká vztahu humanitních věd k reprezentacím. V rámci andragogiky by zde pak mohlo jít jednak o **formu existence andragogiky** (úrovně legitimizace, metodologie atd.) a jednak o **vztah andragogiky k reprezentacím** (což zahrnuje vymezení toho, co je to reprezentace a co je to andragogika a možná by sem následně mohla patřit i diskuse o tom, zda je andragogika v krizi, či zda nejde spíše o krizi reprezentace andragogiky).

Oblasti archeologického výzkumu andragogiky

To, co se však ukazuje jako osobitost humanitních věd, není privilegovaný a zvlášť spleťtý předmět, kterým je člověk. Totiž to, co konstituuje humanitní vědy a to, co jim poskytuje jejich specifickou oblast, není člověk, ale všeobecné uspořádání **epistémé**, která jim dává místo, vyvolává je a ustanovuje je, čímž jim následně umožňuje konstituovat člověka jako svůj předmět.

Archeologie má tedy podle Foucaulta dvě úlohy (Foucault, 2000): určit způsob, jakým se humanitní vědy uspořádávají v epistémé, kde koření, resp. kde mají počátek a zároveň ukázat, čím se jejich konfigurace radikálně odlišuje od konfigurace věd v přísném smyslu

slova. Současně s tím však Foucault tvrdí, že pokud určíme tyto konfigurace a způsob, jakým jsou humanitní vědy uspořádané v moderní epistémě, pak hned pochopíme, proč nemohou být vědami. Konfigurace humanitních věd, která je zakořeňuje v moderní epistémě, je totiž podle něj zbavuje možnosti být vědami (viz umístění humanitních věd v trojhranu vědění). Člověk je totiž (resp. musí být) podle Foucaulta spíše oblastí vědění a nemůže být předmětem vědy.

Odpověď na otázku, jakým způsobem se humanitní vědy uspořádávají v epistémě a čím se jejich konfigurace radikálně odlišuje od konfigurace věd v přísném slova smyslu se tedy do jisté míry nabízí – vedle věd na té samé archeologické základně (viz trojhran vědění) si humanitní vědy vytvářejí jiné, vlastní konfigurace vědění.

Foucault archeologii nechce označit disciplínu, ale oblast zkoumání, kterou charakterizuje následovně: „Ve společnosti jsou různé soustavy vědomostí, filozofické ideje, každodenní mínění, ale také instituce, obchodní praktiky a policejní aktivity, zvyky – vše vztaženo k jistému typu implicitního vědění (*savoir*), charakteristickému pro danou společnost. Tento typ poznání je naprosto odlišný od poznání produkovaného systémem vědomostí, které lze najít ve vědeckých dílech, filozofických teoriích, náboženských apologiích, jež však v danou chvíli umožňuje výskyt určité teorie, názoru či jednání. A tak v uspořádání velkých internačních center, jež byla otevřena na samém konci 17. století, bylo nutně jisté vědění o šílenství postaveno proti ne-šílenství, normálnost proti nemoci, a tento typ vědění jsem chtěl zkoumat jako podmínku možnosti poznání, možnosti existence institucí či určitých praktik. Tento způsob zkoumání má pro mě následující význam: umožňuje vyvarovat se všech problémů souvisejících s předností teorie před praxí, a naopak.“ (Foucault, 1992, s. 3)

Při respektování výše uvedeného nemusíme považovat induktivnost andragogiky za její handicap a můžeme se tak vyhnout do jisté míry řešení toho problému andragogiky, který spočívá v legitimizačních námitkách k andragogice jako induktivní vědě a k neexistenci teorie před praxí. Můžeme tak zůstat u Waldenfelsova členění na vědy „*knowing how*“ a „*knowing that*“ (Waldenfels: Cit. dle: Beneš, 2001), a nebo se držet McLuhanovy metafory, která říká, že není nutné řešit, co bylo dříve, či vejce nebo slepice, důležité je si uvědomit, že slepice je pro vejce prostředkem, jak mít další vejce (McLuhan, 2001). Jak dále uvádí Foucault, ve skutečnosti se ve své archeologii zabývá praktikami, institucemi a teoriemi na stejné úrovni podle jistých isomorfí a hledá typ zakládajícího vědění, který je umožňuje, stratum vědění, jež je historicky konstituuje (Foucault, 1992). Právě tento přístup nám umožní mít metodologický nástroj pro zkoumání andragogiky a vnitřně ji strukturovat, aniž bychom se na ni museli dívat deduktivně.

Je však stejně důležité najít typ zakládajícího vědění, který umožňuje chápat andragogiku jako pole praxe, studijní obor i vědní disciplínu současně. Problém vidím do značné míry v tom, že jestliže Foucault mohl pracovat s kategoriemi „šílenství proti ne-šílenství“, „normálnost proti nemoci“ atd., tak v **andragogice tyto dyády chybí**. Jako příklad lze v této souvislosti uvést jedno z Jarvisových dilemat institucionalizovaného vzdělávání dospělých, kterým je podle něj to, že „...vzdělávací proces nedefinuje vzdělanou osobu“

(Jarvis, 1985, s. 194). A to je jen příklad z užšího vymezení předmětu andragogiky. Podle mého soudu je vymezení těchto dyád v širším pojetí předmětu andragogiky ještě mnohem problematičtější a vágnější. Navíc andragogika se v rámci a možná i pod tlakem procesu legitimizace vymezuje většinou negativně – tedy víme, co andragogika není, ale horší je to s tím, co andragogika je.

Mezi hlavní otázky archeologického zkoumání andragogiky pak na základě Foucaultovy archeologické metody patří:

1. **Co jsou to diskurzivní formace a co představují nediskurzivní oblasti v andragogice?**
2. **Jak a z jakého titulu je např. sociologická praxe, či legislativní podmínky součástí podmínek pro vynoření, vložení a fungování diskurzu andragogiky?**
3. **Jak vypadá strom derivací diskurzu andragogiky?**

Právě poslední otázka – tedy stanovení stromu derivací diskurzu – je dle Foucaulta jedno z hlavních témat archeologie (Foucault, 2002). Navíc může představovat metodologický nástroj pro vystavení vnitřní struktury andragogiky. Strom těchto výpovědních derivací je možné si představit následovně: V jeho základu jsou výpovědi, uvádějící v činnost **pravidla formování** v jejich co nejširším rozsahu (sem patří *povrchy vynoření*, dále pak *instance vymezení a mřížky specifikace*).

Ještě než se dostanu dál, je třeba se chvíli zastavit u toho, jaký obsah má pojem „pravidla formování“. Foucault to řeší tím, že se snaží stanovit pravidlo, jímž se řídí objevování množství objektů v příslušném diskurzu, resp. se snaží najít odpověď na otázku, jaký je režim jejich existence jako objektů diskurzu (Foucault, 2002). Odpověď, kterou Foucault dává, bude znamenat nastínění postupu řešení tohoto úkolu:

Nejprve je třeba vyznačit prvotní **povrchy jejich vynoření** (Foucault, 2002). Tzn. ukázat, kde se mohou objevit, aby pak mohly být označeny a analyzovány. Kde se může objevit, resp. kde se objevuje objekt (objekty) andragogiky? Kde se objevuje andragogika? Tyto povrchy vynoření nejsou v různých společnostech, v různých dobách a při různých formách diskurzu stejné.

Dále je třeba popsat **instance vymezení**. Co vymezuje, vyznačuje, pojmenovává a zavádí andragogika jako objekt ve svých diskurzech, ve svých rozdílných podobách – jako věda, pole praxe, studijní obor, kompetence, instituce atd.? Kdo je ve stejné roli spolu s andragogikou?

A na závěr je třeba analyzovat **mřížky specifikace**, tzn. „systémy, podle nichž se oddělují, staví proti sobě, sdružují, přeskupují, klasifikují a navzájem odvozují různé kategorie jako objekty příslušného diskurzu.“ Jak je to v andragogice? Je tato oblast v andragogice zastoupena?

Na vrcholku, po několika rozvětveních ve stromu derivací, jsou výpovědi uvádějící v činnost **tutéž pravidelnost, avšak mnohem přesněji článkovanou, lépe vymezenou a přesněji lokalizovanou** v jejím rozšíření (sem tedy podle předchozího vzoru patří opět povrchy

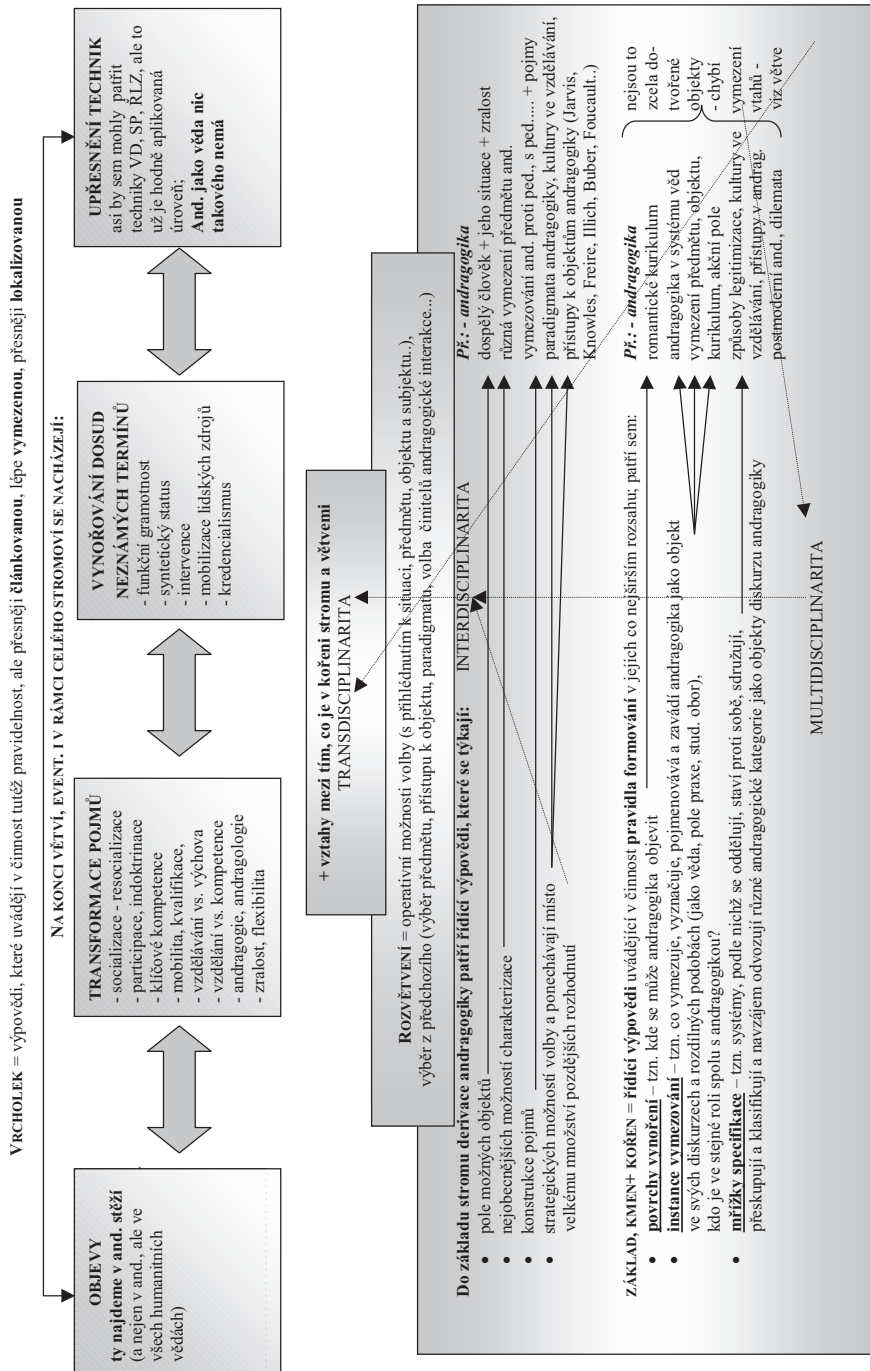
vynoření, instance vymezování a mřížky specifikace + např. pravidla a vztahy, umístění v prostoru).

Tuto derivaci na základě řídicích výpovědí **nelze zaměnit s dedukcí** (viz andragogika jako induktivní věda) probíhající na základě axiomů; ani nesmí být přirovnávána ke zrodu obecné ideje či filozofického jádra, jehož významy se postupně rozvíjejí ve zkušenostech; nemůže být ani převzata jako geneze založená na objevu, který postupně rozvíjí své důsledky a rozvrhuje možnosti (Foucault, 2002). Liší se od všech těchto průběhů a musí být popisována ve své autonomii. Tak lze popisovat např. archeologické derivace historie přírody, aniž bychom začínali jejími neprokazatelnými axiomy či jejími základními tématy a aniž bychom za výchozí bod a hlavní směr brali první objevy či první přístupy. Tento dle mého soudu pro andragogiku stěžejní úkol tedy zní: **„Jak je to v andragogice, jak vypadá strom derivací andragogiky, resp. archeologické derivace andragogiky, které výpovědi tvoří kmen a které větve, jde to vůbec u andragogiky takto určit, co by znamenalo, kdybychom připustili, že to nejde, resp. že v tomto stromu (jak jej popisuje Foucault) něco chybí?“**

Foucault ale upozorňuje na to, že archeologický řád není řádem systematick, ani řádem chronologických následností (Foucault, 2002). Tím se však před námi otevírá oblast možných otázek. Může se totiž stát, že tyto různé řády mohou být stěžejně specifické a mít vlastní autonomii, musí mezi nimi existovat vztahy a závislosti. Pro určité diskurzivní formace patrně není archeologický řád příliš odlišný od systematického řádu, zatímco v jiných případech zřejmě sleduje nit chronologických následností. V každém případě je důležité nesměšovat tyto různé řády, nehledat v prvotním „objevu“ či v původnosti formulace princip, z něhož lze vše ostatní dedukovat či odvodit; nehledat v obecném principu zákon pravidelnosti vypovídání či individuálních objevů; není možné požadovat po archeologické derivaci, aby reprodukovala řád času či odhalila nějaké deduktivní schéma. Kdybychom totiž viděli v analýze diskurzivních formací pokus o celkovou periodizaci, pak by došlo k tomu, že od jistého momentu a po určitou dobu by celý svět navzdory povrchním odlišnostem myslel stejným způsobem, říkal to samé, přestože mnohotvárným slovníkem, a produkoval jistý druh velkého diskurzu, který by mohl libovolně postupovat jakýmkoli směrem. Archeologie však naopak popisuje rovinu výpovědi homogenit, která má své vlastní časové obrysy a která s sebou nese všechny ostatní formy identity a rozdíly, které lze v řeči zjistit; a na této rovině ustavuje uspořádání, hierarchii, celé to rozvětvení, jež vylučuje masivní, amorfní a globálně danou synchronii. Jinými slovy: v těchto tak zmatených jednotkách, nazývaných „epochy“, nechává archeologie vzniknout, i s jejich specifíčností, „výpovědní periody“, jež se článkují podle *času pojmů*, podle *teoretických fází*, podle *stupňů formalizace* a podle *etap lingvistického vývoje*, aniž by se s nimi však směšovaly (Foucault, 2002).

Strom derivací diskurzu andragogiky jsem zpracovala pro přehlednost a názornost do následujícího schématu. Jako každé schéma je zcela jistě zkratkou, obsahuje však podstatné prvky stromu dle Foucaulta, doplněné o andragogické příklady jednotlivých částí stromu. Již na první pohled je patrné, že andragogika má (pro mě překvapivě) větší problém s korunou stromu, tedy s větvemi, než se základem, tedy s kmenem. Je to dáno

SCHÉMA Č. 1:
STROM DERIVACÍ DISKURZU ANDRAGOGIKY (Pozn.: Je třeba jej číst odspodu.)

mimo jiné tím, že strom derivací nepředstavuje dle Foucaulta dedukci. **Tak lze popisovat archeologické derivace andragogiky, aniž bychom začínali jejími neprokazatelnými axiomy, či jejími základními tématy. I z tohoto důvodu může být ale právě Foucaultova archeologická metoda (resp. její některé části) vhodným metodologickým nástrojem pro andragogiku. Umožňuje totiž strukturovat andragogiku jako vědu, či jako oblast vědění, aniž bychom hledali její axiom, obecnou ideu, filozofické jádro, teorii, tedy aniž bychom postupovali při její strukturaci deduktivně.**

Ze schématu je rovněž patrné, ve kterých bodech by měla andragogika uplatňovat **multidisciplinární přístup, interdisciplinární přístup a přístup transdisciplinární**. Poslední jmenovaný souvisí se vztahy mezi jednotlivými větvemi stromu derivací a rovněž mezi kmenem a kořeny.

Vnitřní struktura andragogiky, aneb andragogika jako induktivní věda

Jednotlivé části tvořící základ stromu derivací andragogiky mohou být samozřejmě dále rozpracovány. Vzhledem k jejich rozsahu to však není předmětem tohoto příspěvku. Jen v souladu s cílem příspěvku a s předchozím schématem shrnu hlavní oblasti stromu derivací andragogiky (více k tomu viz: Bartoňková, 2004).

Již jsem uvedla, že v rámci sestavení stromu derivací diskurzu je nejprve třeba vyznačit prvotní **povrchy jejich vynoření** (Foucault, 2002). Tzn. ukázat, kde se mohou objevit, aby pak mohly být označeny a analyzovány. To tedy představuje základní otázku týkající se toho, **kde se může objevit, resp. kde se objevuje objekt (objekty) andragogiky? Kde se objevuje andragogika?** Zde můžeme vysledovat tyto čtyři oblasti zkoumání: romantické kurikulum jako povrch vynoření andragogiky; čtyři vývojová stádia konstituování andragogiky; protoandragogika; andragogika.

Dalším krokem při sestavování stromu derivací andragogiky, resp. další částí jeho základu, jsou podle Foucaulta **instance vymezení** (Foucault, 2002). Tento úkol spočívá v nalezení odpovědi na otázku, **co vymezuje, vyznačuje, pojmenovává a zavádí andragogiku jako objekt ve svých diskurzích, ve svých rozdílných podobách – jako věda, pole praxe, studijní obor, kompetence, instituce atd.? Kdo je ve stejné roli spolu s andragogikou?** Zde je možné vysledovat a dále zkoumat a specifikovat tyto oblasti: postavení andragogiky v systému věd (identita andragogiky); vymezení předmětu andragogiky; vymezení objektu andragogiky; kurikulum jako instance vymezení andragogiky; akční pole andragogiky jako instance vymezení andragogiky.

Na závěr základu stromu derivace diskurzu andragogiky je podle Foucaulta třeba analyzovat **mřížky specifikace**, tzn. systémy, podle nichž se oddělují, staví proti sobě, sdružují, přeskupují, klasifikují a navzájem odvozují různé kategorie jako objekty příslušného diskurzu (Foucault, 2002). Základní otázky nyní zní: **Jak je to v andragogice? Je tato oblast v andragogice zastoupena? Můžeme v andragogice popsat systémy, podle nichž se oddělují, staví proti sobě, sdružují, přeskupují, klasifikují a navzájem odvozují**

různé andragogické kategorie jako objekty andragogického diskurzu? Které oblasti sem v rámci současných vymezení andragogiky spadají? V rámci Foucaultova pojetí je možné sem zařadit způsoby legitimizace andragogiky; kultury ve vzdělávání; konsensualistické, konfliktologické a interpretativní přístupy v andragogice; dilemata institucionalizovaného vzdělávání dospělých; postmoderní pojetí andragogiky (i když to už nespadá plně do charakteristiky moderní epistémé); a v neposlední řadě také multidisciplinární, interdisciplinární a transdisciplinární přístupy v andragogice. Tyto tři přístupy nejsou per se mřížkami specifikace – jak vyplývá už ze schématu, ale souvisí spíše se vztahy mezi jednotlivými částmi stromu derivací andragogiky. Máme-li ovšem tuto velice podstatnou oblast andragogiky někam zařadit, pak to v souladu s Foucaultovým vymezením musejí být právě mřížky specifikace.

Právě takto vystavěná vnitřní struktura andragogiky nám umožňuje strukturovat andragogiku (s její specifičností a metodologickými, legitimizačními a strategickými problémy) jako vědu, či jako oblast vědění, nebo jako diskurzivní formaci, aniž bychom nejdříve hledali její zakládající axiomy, teorie, tedy aniž bychom postupovali deduktivně.

Andragogika jako multidisciplinární, interdisciplinární a transdisciplinární věda

Ze schématu stromu derivací andragogiky je patrné, že andragogika se může vyznačovat interdisciplinárním, multidisciplinárním, či transdisciplinárním přístupem. Andragogika bývá nejčastěji vymežována jako interdisciplinární průřezová věda (Beneš, 2001). Přičemž celek pak není suma vědění, ale je spoluutvářen způsobem, jak je s vědění zacházeno. Andragogika se konstituuje v prostředí, které charakterizuje protimluv jednoty diferenciací a integrace současných věd. Andragogika bývá ze své podstaty vymežována také jako věda multidisciplinární, či jako věda transdisciplinární. Zásadní význam zde má otázka metodologické produktivity vzájemného vztahu různých disciplín.

Ve slově **multidisciplinarita** je v jádru slovo „multi“, znamenající mnoho, tedy jde o mnohodisciplinaritu (polydisciplinarita). Z významu slova vyplývá, že jde o přiřazení několika věd vedle sebe a o prosté shrnutí toho, co jsou vědy schopné vypovídat ze svého hlediska o určitém předmětu zkoumání. To je však jen první krok, který sám o sobě nemůže stačit. Pokud se nepřekročí jeho hranice, může být multidisciplinarita podle Halečky a Tokárové dokonce zdrojem zavádějících závěrů (Halečka, Tokárová, 1998).

Jiní autoři (kol. autorů, 2002) však uvádějí, že multidisciplinární přístup je takovým, kdy existuje prázdný a neprobádaný prostor mezi více disciplínami. Typickým příkladem pak zde může být ekologie, která se zabydluje v prostoru mezi ekonomikou, chemií, biologií, meteorologií a dalšími vědami, které prozkoumávají životní prostředí. Rozdílnost mezi interdisciplinárním a multidisciplinárním přístupem pak je podle nich v tom, že zkoumají odlišné jevy, ne že jde jen o přístup mezi dvěma, respektive více disciplínami. Nejde zde tedy o aditivní přičlenění další disciplíny ke zkoumání, ale o jiné fenomény, které svou podstatou vyžadují multidisciplinární zkoumání.

Podle Halečky a Tokárové však k produktivním řešením a k tvořivé syntéze v andragogice nemůže vést multidisciplinarita, ale **interdisciplinarita**. Skutečný rozvoj poznání v andragogice předpokládá nejen poznání nových empirických faktů, ale i jejich interdisciplinární analýzu, poznání vnitřních (např. psychologických) a vnějších (např. sociologických) souvislostí a tvořivou vědeckou syntézu, do které se promítne zobecnění i na pojmotvorné úrovni.

V jádru významu interdisciplinarita je předpona inter- - znamenající „mezi“, „uvnitř“. Jde o zvnitřnění vztahu, o souvislost, tedy vzájemné působení, možnost, nebo stav interakce. Významnou zásadou takto chápaného interdisciplinárního vztahu je, že v něm musí plnit integrující funkci ta věda, pro kterou je daný předmět vlastním (osobitým) předmětem jejího zkoumání a která se ze svého hlediska nezabývá jen určitou stránkou (např. participující vědy) - antropologie - andragogika: učící se (vedený) dospělý je předmětem mnoha věd, které se jím zabývají mnohdy s velmi přesvědčivými výsledky (Halečka, Tokárová, 1998). Jenom andragogika to činí ale „na plný úvazek“. Jenom andragogika se zaměřuje na reálné procesy učení a na kurikulární jádro těchto procesů, čili na otázky rozvoje cílů, obsahů, metod a evaluace učení se dospělých ve společenském a historickém kontextu. Psychologie může např. vysvětlit proces učení nebo jeho motivace, ovšem nezabývá se otázkou, co, kdy a proč se má člověk učit. Obdobně se dá andragogika rozlišit od ostatních vědních disciplín, které vytvářejí její interdisciplinární zázemí (Beneš, 2001). Interdisciplinární přístup je označován jako něco, co je mezi dvěma disciplínami a co nepokrývá žádná z nich. Toto „nepokrytí“ je pocíťováno jako potřeba, neboť v tomto prostoru se vyskytují anomálie, nebo problémy, které je nutné objasnit, má-li být dosaženo postupu v poznání. Na této ploše pak vzniká nová disciplína. Klasickým příkladem může být biofyzika, biochemie, ale také např. ekonomická statistika, nebo ekonometrie. Při interdisciplinárním přístupu však nově vznikající vědní disciplína těží z těch disciplín, které způsobily její vznik a zároveň je svým poznáním inspiruje k dalšímu bádání. Jedná se tedy o přenos poznatků, vzájemnou inspiraci, případně o metodologickou provázanost (kol. autorů, 2002). Podle Šmausové (která mimo jiné vymezuje interdisciplinární přístup vůči eklekticismu) předpokládá interdisciplinární přístup analýzu jednoho společenského jevu z perspektiv různých disciplín, což přesně vzato znamená analýzu jeho různých aspektů (Šmausová, 2003).

V andragogice se interdisciplinarita zformovala postupně jako metodologický princip, založený na uplatňování integrace (nejen eklektického přiřazení) hledisek, poznatků, pojmů různých disciplín (sociologie, filozofie, psychologie, pedagogiky atd.) v jejich interaktivním vztahu. Gnozeologická funkčnost takového vztahu je v andragogice daná jednak specifickou povahou předmětu zkoumání - dospělý člověk v procesu vzdělávání, výchovy a společenského dění; jednak úsilím poznat nejen jeho abstraktně vymezenou podstatu, ale jeho mnohotvárnou, mnohorozměrnou dynamickou celistvost projevující se v reálných podmínkách společenského života (Halečka, Tokárová, 1998).

Je však třeba brát v úvahu, že interdisciplinární funkci plní nejen vědní disciplíny, ale i **některé pojmy**. Jedním z pojmů, které mají takovouto integrující funkci - ve vztahu k teo-

rii a praxi, a to nejen v andragogice, ale i v dalších vědách – je pojem „**potenciál**“ – jako soubor schopností a vlastností člověka (manifestních nebo latentních) myslet, cítit, konat s určitým zaměřením, s určitou intenzitou, s mírou cílevědomosti a v přiměřených podmínkách s určitým očekávaným efektem; potenciál vyjadřuje soubor možností a dispozic k jejich realizaci. Potenciál je možné chápat jako strukturovaný, komplexní, mnohotvárný pojem, se kterým pracuje např. filozofie, psychologie, sociologie, ekonomie, etika, kulturologie, jazykověda, medicína, pedagogika atd. (Halečka, Tokárová, 1998).

Andragogika pak může v tomto smyslu plnit integrující funkci tehdy, když nás bude zajímat především formování tohoto potenciálu, personální management např. tehdy, když půjde o způsoby využití lidských zdrojů v rámci potenciálu podnikové sféry a sociální práce bude plnit integrující funkci tehdy, když půjde o sociální ochranu a řešení s tím souvisejících problémů. Particípující disciplíny budou v daných systémech plnit funkci pomocných disciplín.

Rubenson však v této souvislosti upozorňuje na to, že takzvaná interdisciplinarita spočívá převážně v tom, že se andragogické otázky řeší v rámci již etablovaných vědních disciplín (Rubenson: Cit. dle: Beneš, 2001). Výzkumné paradigma odpovídá pak té které disciplíně a není tedy andragogické.

Je však ještě třeba v této souvislosti objasnit termín **transdisciplinarita** a jeho význam v andragogice. Obecně transdisciplinarita znamená přesahování, překročení; směřování z jedné strany na druhou, z jedné oblasti do druhé; pronikání něčím; či přetvoření, přepřacování, přeměnu. Transdisciplinarita je konstitucí nové disciplíny na ploše, kde se jednotlivé a již rozpracované vědní disciplíny překrývají a na tomto základě vyrůstá nová věda. Příkladem může být kognitivní věda zahrnující v sobě poznatky psychiatrie, neurofyziologie, umělé inteligence, lingvistiky a filozofie. Konstituování takové vědy je možné jen tehdy, když plochy překrývání jsou dosti značné a kde vědy, v těchto překrývajících se oblastech, jsou dostatečně rozvinuté. Nejde tedy o zkoumání toho, co je mezi vědami, ale toho, kde se vědy překrývají (kol. autorů, 2002).

Podíváme-li se do historického vývoje andragogiky, resp. mezi příčiny jejího vzniku, jak je chápe např. Douglasová (Douglas, 2003), pak musíme konstatovat, že **andragogika je interdisciplinární, nikoliv transdisciplinární věda. Oscilace mezi interdisciplinaritou a transdisciplinaritou je dána jejím specifickým postavením v rámci Foucaultova trojhranu vědění, kde andragogika zčásti vyplňuje mezery mezi již existujícími vědami (viz interdisciplinarita) a současně vstupuje na pole již existujících vědních disciplín (viz transdisciplinarita).** Tento specifický vztah, kdy andragogika vystupuje v trojhranu vědění jako ohrožená i ohrožující, jako do něj včleněná a současně z něj vyčleněná, je zde označován termínem **Foucaultovo andragogické kyvadlo**.

V části věnované v tomto příspěvku archeologickým východiskům andragogiky se uvádí, že to, co Foucault nazývá humanitními vědami, resp. vědami o člověku, spojuje s **trojhranem existujících a exaktních věd** (Frank, 2001). Tři strany tohoto trojhranu jsou za prvé čistě deduktivní vědy, zejména matematika a fyzika, za druhé empirické vědy (jazykověda, biologie, ekonomie), za třetí filozofická reflexe. Humanitní vědy nepatří

k žádné z těchto forem vědění, a vědami tedy na tomto základě nejsou. Nicméně souvisí s tímto trojím typem vědění. **Foucault říká, že humanitní vědy nemají jiné metody a jiný předmětný obor než vědy v přísném smyslu, ale svůj předmět jinak interpretují.** Humanitní vědy stojí proti skutečným vědám jako metavědy či hypervědy právě tím, že je zdvojují teorií subjektu.

Andragogika je rušná a produktivní oblast humanitních věd, ve které se stýkají různé sociální, resp. humanitní vědy a která se zároveň zaměřuje na oblasti zanedbávané jinými vědami. Problémem zůstává její identita, tedy něco jako „jednotící řád“ nebo koncepce či teoretická konstrukce. Právě to vede mimo jiné k tomu, že není patrné, čím se andragogická témata odlišují od témat sociologických, psychologických či jiných (Beneš, 2001).

V andragogické literatuře (především od českých autorů³²) je často diskutovanou otázkou, která z věd by měla být pro rozvoj andragogiky základní. Podle mého soudu není tato otázka relevantní, hledáme-li umístění, či umístíme-li andragogiku v trojhranu vědění tak, jak o něm hovoří Foucault v souvislosti s moderním epistémé. Pak nejde ani tolik o odpověď na otázku, která věda je pro andragogiku základní, ale **jaký má andragogika vztah ke třem rovinám a třem vrcholům trojhranu.**

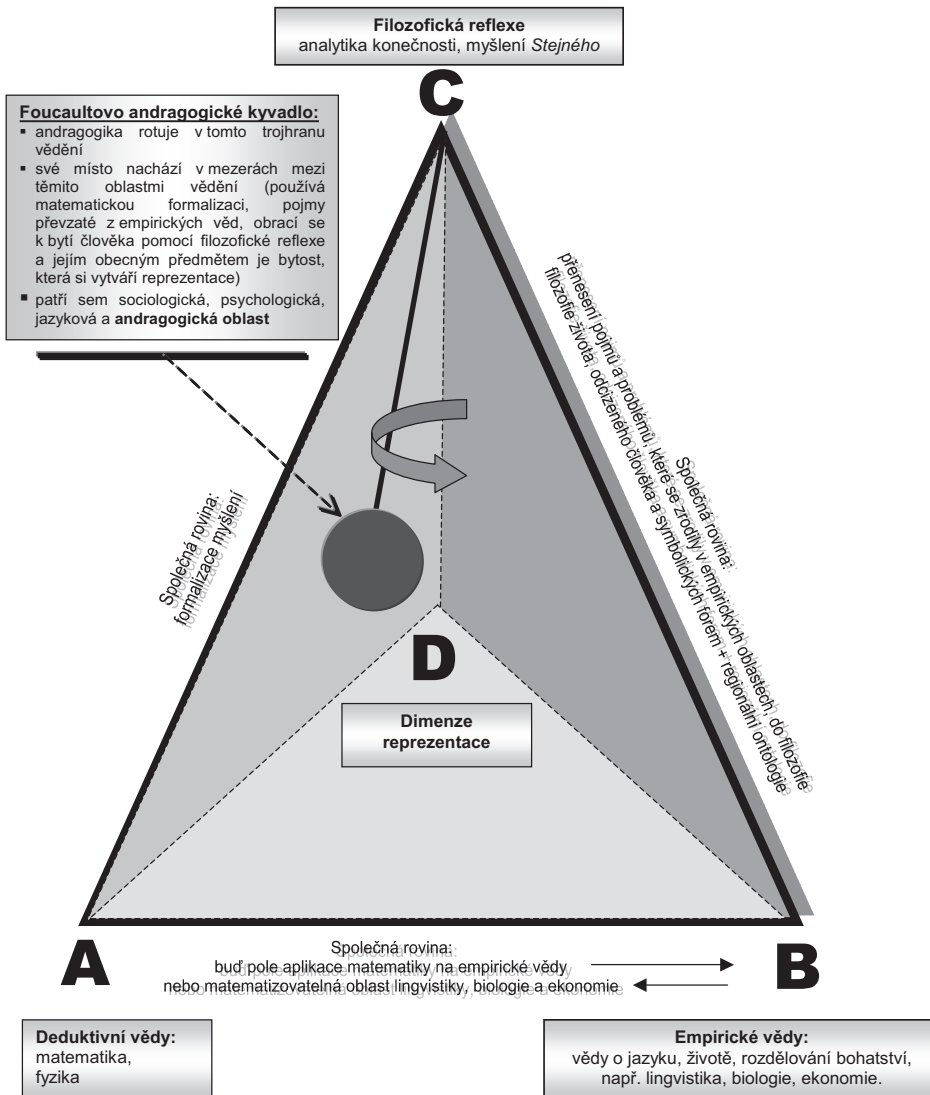
Beneš uvádí, že „...andragogika má vytvářet jakési **jádro**, kolem kterého se shromažďují relevantní poznatky ostatních věd. Toto jádro, čili andragogika, není tvořeno ničím jiným než souhrou mezi praktickými a vědními zájmy, čili pozicí, nějakým specifickým andragogickým pohledem“ (Beneš, 2001, s. 36). Ovšem tím jsme zpět u našeho „starého známého problému“ – tedy u tvrzení, že andragogika má sice předmět společný i s jinými vědami (převážně sociálními, resp. ve Foucaultově pojetí humanitními), ale že uplatňuje **odlišný pohled na tento předmět**. Otázkou však stále zůstává, co znamená tento „odlišný“ pohled a co to celé znamená pro andragogiku, její identitu, legitimitu a její umístění v epistémé, event. v trojhranu vědění.

Andragogika není analýzou přirozenosti člověka, **je** (v souladu s využitím Foucaultovy archeologické metody) **spíše analýzou, která se rozprostírá mezi tím, čím je člověk a tím, co této bytosti umožňuje vědět (nebo alespoň chtít vědět), co je to život, v čem spočívá podstata práce a jejich zákonitostí a co umožňuje této bytosti mluvit.**

Jak však vypadají jednotlivé vrcholy, dimenze a roviny Foucaultova trojhranu vědění? Trojhran vědění si je možné schematicky (a tedy s jistým zjednodušením) představit následovně:

³² Srov.: např. práce Beneše, Šimka, Palána, Jochmanna atd.

SCHÉMA Č. 2:
FOUCAULTOVO ANDRAGOGICKÉ KYVADLO

Andragogika pak v jeho rámci osciluje, resp. krouží jako Foucaultovo kyvadlo,³³ přesně tak, jak je naznačeno ve schématu. Tento závěr je zčásti odpovědí na otázku, jakým způsobem se andragogika uspořádává v epistémé, v němž koření. Andragogika se pohybuje v mezerách mezi jednotlivými vědami, je do Foucaultova trojhranu vědění včleněná a zároveň z něj vyčleněná, svoje místo nachází v mezerách mezi oblastmi vědění tvořícími trojhran vědění. Působí jako ohrožená i ohrožující, její lokalizace je nestabilní a její postavení je možné považovat za **hypoepistemologické**. Toto postavení ji spojuje se všemi ostatními formami vědění. Zřejmé je to snad nejvíce v části stromu derivací diskurzu andragogiky, která je věnovaná mřížkám specifikace, konkrétně multidisciplinárnímu, interdisciplinárnímu, či transdisciplinárnímu přístupu v andragogice. Právě zde je patrné, jak andragogika osciluje **mezi interdisciplinaritou a transdisciplinaritou**, což je dáno jejím specifickým postavením v rámci Foucaultova trojhranu vědění, kde andragogika zčásti vyplňuje mezery mezi již existujícími vědami (viz interdisciplinarita) a současně vstupuje na pole již existujících vědních disciplín (viz transdisciplinarita).

Vytváření zprostředkujících rovin (které jsou naznačené ve schématu trojhranu) se však setkává s velkými těžkostmi. I nejmenší odchylka od těchto přesně určených rovin totiž způsobuje, že myšlení klesá do oblasti humanitních věd, což ostatní vědy chápou jako nebezpečí. A odtud pak plynou legitimizační problémy andragogiky. Parafrázuji-li Foucaulta, pak lze říci, že **andragogika se pro ostatní vědy stává nebezpečným prostředníkem v prostoru vědění** (Foucault, 2000).

LITERATURA

- BARTOŇKOVÁ, H.: *Foucaultovo andragogické kyvadlo*. 1. vyd. Praha, MJF 2004.
- BENEŠ, M.: *Andragogika - filozofie - věda*. 1. vyd. Praha, Eurolex Bohemia 2001.
- DOUGLAS, M: *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. London, New York, Routledge 2003.
- FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*. 1. vyd. Praha, Herrmann a synové 2002.
- FOUCAULT, M.: *Diskurz, autor, genealogie*. 1. vyd. Praha, Svoboda 1994.
- FOUCAULT, M.: Foucault live (Interviews, 1966–1984), Semiotext(e). New York, 1992. In: *Texty č. 20 (zima 00/01)*. Red. I. HLAVÁČ, s. 1–10. Dostupné přes internet: nebesky.tripod.com/foucault/foucroz.htm – 15. 3. 2004.
- FOUCAULT, M.: *Slová a věci: Archeológia humanitných vied*. 2. vyd. Bratislava, Kaligram 2000.
- FRANK, M.: *Co je neostrukturalismus*. 1. vyd. Praha, SOFIS 2000.
- HALEČKA, T.; TOKÁROVÁ, A.: Metodologický význam principu interdisciplinárnosti vo vedách o vzdelávaní a výchove dospelých. In: *The Individual and Society at the Turn of the Century: View from Both Sides*. Red. D. ŠIMEK. Olomouc, UP 1998, s. 453–458.
- HUBÍK, S.: *K postmodernismu obratem k jazyku*. 1. vyd. Boskovice, Albert 1994.
- JARVIS, P.: *Sociology of Adult and Continuing Education*. 1. vyd. London, Croom Helm 1985.
- KOL. AUTORŮ: *Interdisciplinární přístup*. Dostupné přes internet: www.nb.vse.cz/kfil/win/atlas1/interdis.htm – 21. 5. 2002

³³ Mé ambice nesahají tak vysoko, aby předložená práce byla považována za 1. důkaz o rotaci andragogiky v rámci Foucaultova trojhranu vědění, stejně jako tomu bylo u fyzika Foucaulta a jeho kyvadla, v každém případě se však tato snaha a tendence přinejmenším nabízí...

- KUHN, T.: *Struktura vědeckých revolucí*. 1. vyd. Praha, OIKOYMENH 1994.
- MCLUHAN, M.: *Jak rozumět médiím: Extenze člověka*. 1. vyd. Praha, ODEON 1991.
- OLBRICH, J.: *Legitimations-probleme in der Erwachsenenbildung*. 1. vyd. Stuttgart, Kohlhammer 1980.
- PETRUSEK, M.: „Vědy sociální“ a „Vědy humanitní“. *Velký sociologický slovník*. 1. vyd. Praha, Karolinum 1996.
- ŠIMEK, D.: *Úvod do andragogiky*. 1. vyd. Olomouc, SDV FF UP 1998.
- ŠMAUSOVÁ, G.: Vybrané metodologické problémy v sociálních vědách: pozitivismus nebo hermeneutika? In: *Kurikulum andragogiky*. Red. D. ŠIMEK. Olomouc, UP 2003, s. 7–18.
- ŠUBRT, J.: *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. 1. vyd. Praha, ISV 2001.
- WELSCH, W.: *Naše postmoderní moderna*. 1. vyd. Praha, ZVON 1994.

SUMMARY

Andragogy is inductive science. Andragogy did not divide from other sciences (for example like pedagogy) and it is not structured with deductive method. Andragogy is frequently represented as multi-disciplinary, inter-disciplinary, potentially trans-disciplinary science. This proposition represents character of andragogy, but simultaneously represents a part of legitimate and methodological problems of andragogy. In this article I try to find line of argument for location of andragogy in the system of sciences without we use deductive method.

KEY WORDS

andragogy; multi-disciplinary, inter-disciplinary, trans-disciplinary science; inductive science; Foucault's archeological method; legitimate and methodological problems of andragogy; andragogy in the system of sciences; structure of andragogy

Mgr. Hana Bartoňková, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP
Wurmova 7, 771 80 Olomouc
bartonkh@ffnw.upol.cz

Metodologická východiska integrální andragogiky

Dušan Šimek

Poté, co andragogika se jako studijní obor na vysokých školách etablovala jako jeden ze stabilizovaných a vyhledávaných oborů, je na čase věnovat zvýšenou pozornost rozvíjení její metodologické báze. Přes dílčí pokusy prezentovat andragogiku jako vědu s danými metodologickými východisky (zejména v Benešově publikaci „Andragogika. Filosofie – věda“ nebo v knize „Foucaultovo andragogická kyvadlo“ H. Bartoňkové) se nesetkáváme s ucelenějším metodologickým konceptem andragogiky. Přitom už patnáctým rokem se v České republice utváří systém integrální andragogiky jako jedné z věd o výchově, ale současně jako jedné z humanitních věd, která se pokouší emancipovat se od pedagogiky a legitimizovat se jako odlišná, „nepedagogická“ věda, jejímž nejobecněji definovaným předmětem je mobilizace lidského kapitálu. Tento emancipační proces ovšem neznamená, že by se integrální andragogika jako věda chtěla – nebo vůbec mohla – z komplexu věd o výchově vyloučit. Příčinou těchto tendencí je spíše tušená než artikulovaná metodologická odlišnost integrální andragogiky od ostatních věd o výchově, zejména pak od pedagogiky. Nejenom šíří pojetí předmětu, ale také tím, jak se andragogický diskurs rozdílně utváří na pracovištích podle jejich historického a personálního vývoje, jsou preferována i rozdílná metodologická východiska andragogiky. Zatímco „pražská škola“ inklinuje spíše k filosofii výchovy a její metodologická východiska se na první pohled blíží spíše pedagogice, „olomoucká škola“ se zřetelně opírá o empirické sociologické poznání. Důvodem těchto diferencí není jen odlišný historický vývoj každého z obou pracovišť, kdy na rozdíl od pražské Katedry andragogiky a personálního řízení se olomoucká Katedra sociologie a andragogiky už svým názvem přiznává k sociologické metodologii v andragogickém poznání. Odlišnost mezi různými pojetími andragogiky je dána mimo jiné i tím, že v Olomouci se v duchu jochmannovských tradic pěstuje spíše integrální andragogika na rozdíl od andragogiky v užším slova smyslu, tedy teorie výchovy a vzdělávání dospělých, Adult Education, Erwachsenenbildung, která má patrně v Praze, či Bratislavě nebo Prešově pevnější kořeny.

Integrální andragogika se však svými metodami poznání od andragogiky v užším slova smyslu, natož pak od pedagogiky podstatně liší. Základní příčinou této odlišnosti je induktivní charakter integrální andragogiky na rozdíl od deduktivně založené pedagogiky.

Wolfgang Brzezinka ovšem tezi o deduktivnosti pedagogiky poněkud zpochybňuje, když kořeny pedagogiky nachází v „praktické“, nebo „aplikované“ vědě, třebaže připouští zařazení pedagogiky jako odnože „praktické filosofie“. V rámci těchto úvah bychom mohli hledat analogie mezi andragogikou a pedagogikou ve společných kořenech v počátečních fázích legitimizace obou disciplín: i andragogika je praktickou vědou, i andragogika se utvářela a utváří zejména jako normativní disciplína. Brzezinka dokonce uvádí, že „až do 20. století pokládala většina teoretiků výchovy za svoji hlavní úlohu dopátrat se, jací mají být chovanci a co mají vychovatelé učinit, aby je k tomu přivedli. Přitom se ukázalo, že by se měla co nejpřesněji znát oblast, pro niž se zamýšlí dávat pokyny.“ (Brzezinka, 2001, s. 27) Zejména andragogika v užším, tradičním slova smyslu, jako teorie výchovy a vzdělávání dospělých, procházela v Československu obdobným vývojem. Od počátků Trnkovy lidovýchovy koncipované ve třicátých letech, přes Kotáskovy a Škodovy aktivity při formování teoretických základů pedagogiky dospělých v šedesátých letech, až po Jochmannovu integrální andragogiku v letech devadesátých, vykazuje utváření andragogiky obdobnou trajektorii vývoje svého předmětu, systému i metody, jako historie pedagogiky. Přesně ve smyslu Brzezinkovy citované hypotézy o poslání věd o výchově i andragogika prošla cestou od výsostně normativní didaktické teorie výchovy a vzdělávání až k teorii, jejíž významnou součástí je identifikace prostředí sociální změny, v níž se andragogická intervence odehrává. Zjednodušeně řečeno, nejdůležitější součástí andragogického projektu není jeho realizační fáze (například studijní plán), ale identifikace vzdělávacích, personálních, či jiných sociálních potřeb.

Blížkost andragogiky v užším slova smyslu s pedagogikou v technologickém pojetí obou věd se dá najít dokonce i u autora, u něhož bychom podobné úvahy neočekávali – totiž u Malcolma Knowlese. Jeho srovnání rozdílných aspektů obou věd (v položkách jako student, zkušenosti studenta, pohotovost a ochota ke studiu, motivace a orientace ke studiu) totiž při hlubší analýze nevykazuje takové rozdíly, abychom z nich mohli dedukovat odlišnost současné pedagogiky od současné andragogiky v užším smyslu. Zdá se, že Knowles svou tabulku (srov. Knowles, 1980, s. 43 an.) psal výrazně ovlivněn aktuálním sociotechnickým paradigmatickým v pedagogice. Předpokládal, že andragogice je sociotechnický přístup zcela cizí, předpokládal, že dospělým je vlastní převážně vnitřní motivace, snaha o nezávislost a sebeřízení. Tyto mýty o vzdělávání dospělých, stejně jako mnohé další vyvrátil nejen Brookfield (srov. Bartoňková 2004, 187 s. an.), ale zejména samotná praxe vzdělávání dospělých. Rozdíly mezi technologií (praxí) vzdělávání dospělých a vzdělávání dětí a mládeže tedy nejsou na obecné úrovni natolik principiální, abychom je mohli brát v úvahu při diskusi o diferencích mezi andragogikou a pedagogikou.

Akční pole integrální andragogiky je ovšem širší, než pouhé vzdělávání dospělých. V tomto širším akčním poli, zahrnujícím vedle výchovy a vzdělávání dospělých i řízení lidských zdrojů a personální řízení, osvětu a kulturně výchovnou činnost a sociální práci a sociální péči v rámci resocializace, můžeme nalézt podstatně výraznější aspekty induktivnosti. Problémy, které integrální andragogika řeší, jsou identifikovány z praxe, jsou řešeny přístupy, metodami a technikami ad hoc, případně metodami a technikami převzatými z opěrných věd andragogiky. Výsledná řešení jsou teprve následně reflektována

andragogickou teorií, která se pokouší o generalizaci. Příkladem takových problémů, které vyžadují integrované a komplexní řešení, je vedle notoricky známé nezaměstnanosti také sociální exkluze, funkční gramotnost, profesní poradenství apod. Veškeré vyjmenované problémy se v postkomunistických společnostech, případně v postindustriálních společnostech, nově objevují, vyžadují vedle teoretických i politická řešení a vyžadují současně i hledání originálních postupů metod a technik výzkumu. Andragogický výzkum se od výzkumu psychologického nebo sociologického, s jejich kvalitativními i kvantitativními strategiemi, liší jediným, o to významnějším aspektem: je totiž normativní. Normativnost andragogického výzkumu je založena politickou objednávkou (nikoliv ve smyslu objednávky ideologické!) – andragogický výzkum vždy směřuje k principu typologické metody. Normou je tu ideální typ, komparovaný s objektivním stavem zjišťovaným standardními technikami sociologického nebo psychologického výzkumu. Příklady takovýchto výzkumů jsou jak výzkumy funkční gramotnosti IALS a SIALS (srov. Rabušicová 2002), analýzy profesního pole při zkoumání dynamiky vývoje profesí a systému přípravy pro povolání (srov. Šimek 1996), či výzkumy marginalizace a minorit (srov. Sirovátka 2002). Výsledky těchto výzkumů slouží nikoliv primárně pro vědecké poznání, ale pro konstrukce opatření v oblasti vzdělávací, personální či sociální politiky. Teprve následné generalizace výzkumů tohoto typu mohou být využity při konstruování obecně teoretických premis integrální andragogiky.

Kdybychom při těchto úvahách brali v potaz ještě i konstruktivistické předpoklady andragogiky, patrně bychom získali další argumenty pro induktivnost andragogiky. Jak poznamenává Šmausová, „...sociální objekty nejsou ve světě dané, ale konstruované, vyjednávané, reformované, tvarované a organizované lidskými bytostmi. Lidské bytosti nejsou pasivní organismy, ale aktivními agenty. Výzkum, který považuje lidské bytosti za pasivní organismy, má za to, že lze předvídat jejich jednání. Chápeme-li je jako agenty, naše víra v předpověď jejich jednání se okamžitě zmenší“ (Šmausová, 2003, s. 10). V duchu této teze se andragogika jako hermeneutická humanitní věda vysloveně distancuje od deduktivní metody, již pedagogika může v řadě případů docela dobře akceptovat.

Jakkoliv se může zdát, že předchozí odstavce výlučně preferují hermeneutická metodologická východiska andragogiky, je třeba poznamenat, že andragogika, stejně jako mnohé jiné sociální (resp. humanitní) vědy osciluje v metodologickém kontinuu dvou pólů – mezi hermeneutikou a pozitivismem. Na jedné straně se integrální andragogika (zejména v některých svých dílčích technologických, tedy didaktických podobách) snaží v intencích kompetenčních teorií „modelovat schopnosti a postupy idealizovaného aktéra, který je naprosto racionální nebo který dokonale zvládl pravidla, jež jsou základem určitého druhu jednání“ (Fay, 2002, s. 151). Na straně druhé v duchu teorií výkonových vysvětluje skutečné jednání sociálních aktérů, ať už se jedná například o reakce na ztrátu zaměstnání v personální andragogice či o migrační chování v andragogice sociální. Fay (2002, s. 152) v této souvislosti poznamenává, že „... nejrozvinutějšími a nejlivnějšími kompetenčními teoriemi jsou v sociálních vědách ty, které jsou oporou teorie racionální

volby. ... Teorie racionální volby se snaží vysvětlit chování z hlediska jednajících, kteří maximalizují svůj očekávaný prospěch.“

V předchozím textu jsem poukázal na významný aspekt odlišnosti andragogiky od pedagogiky, který spočívá v šíři předmětu andragogiky. Zatímco tzv. andragogika v užším slova smyslu by mohla být s příslušnými výhradami označována za pedagogiku dospělých, integrální andragogika takto vnímána už být nemůže. Jsem si vědom toho, že rozlišování andragogiky na andragogiku „v užším slova smyslu“ a „integrální“ prozatím nemá v odborné literatuře zatím velkou oporu, stejně jako rozlišování „technologické“ a „teoretické“ dimenze andragogiky. Používám-li paralelu andragogiky s pedagogikou dospělých, ponechávám přitom stranou i výhrady tak renomovaného andragoga, jako je L. Turos, který návrat k označení pedagogika dospělých pokládá za znak regrese, odklonu andragogiky od širšího pojetí jako vědy o pomáhání v procesech rozvoje a sebeutváření (srov. Turos, 1999, s. 18). Zaměřuji se výhradně na andragogiku integrální, která v podstatě v intencích sociální andragogiky považuje výchovu a vzdělávání nikoliv za ústřední kategorii, ale pouze za nástroj užívaný v procesech rozvoje a sebeutváření dospělého člověka. Těmito procesy jsou na nejobecnější úrovni animace, v konkrétnějších rovinách pak v rámci animace je to socializace a resocializace a enkulturace. Příklady takovýchto animačních aktivit mohou být personální činnosti v ekonomické sféře – výběr a hodnocení zaměstnanců, řízení jejich kariérového růstu, ovlivňování skupinové dynamiky v pracovních skupinách a týmech, nebo aktivity ve sféře sociální od streetworku přes postpenitenciární péči až po sociální práci s minoritami nebo s asylanty v oblasti sociální práce. Nikdo nemůže zpochybnit význam edukativní dimenze těchto aktivit, ale těžiště teoretických i technologických problémů spočívá jinde, než je vnímá tradiční andragogika v užším pojetí. Ukazuje se, že zatímco je dostatečně teoreticky propracovaná didaktická část kurikula, nově je nutno tematizovat „předdidaktické“ fáze. Není takovým problémem technologie vzdělávání minorit, jako identifikace jejich vzdělávacích potřeb a andragogická transformace těchto potřeb do podoby projektu vzdělávacích akcí. Není takovým problémem profesně vzdělávat zaměstnance firmy, ale je velkým problémem vytvořit klima učící se organizace, v níž je změna (technologická, technická, ekonomická, organizační) základním parametrem vývoje, nikoliv ohrožením stability. Konec konců, absence vzdělávací politiky v oblasti vzdělávání dospělých v České republice je symptomatickým argumentem pro tvrzení o nutnosti tematizovat andragogiku jako humanitní vědu v sociálně politickém kontextu. Právě snaha o toto pojetí andragogiky vedla olomouckou fakultu k těsnému propojení andragogiky a sociologie, na něž upozorňuje Beneš ve své práci *Andragogika – Teoretické základy* (Beneš, 2004, s. 48). Sociologie poskytuje andragogice „technologii poznání“ a samozřejmě i potřebná data, andragogika dává sociologii témata a vyzvy k řešení.

Paradoxně ovšem rozdíly mezi pedagogikou a integrální andragogikou nesměřují k jejich vzájemné divergenci, ale naopak, mohou se stát impulsem jejich konvergence, ovšem ze zcela jiných pozic, než by se dalo očekávat pod úhlem jejich vzniku či zařazení v systému věd o výchově. Společná témata integrální andragogiky a pedagogiky mohou vést k integraci výzkumných metod. Konec konců, je-li za objekt andragogiky považován dospělý člověk, byl tento objekt svého času i objektem pedagogického působení. Vedle

hermeneutických metod poznání mohou ke sblížení obou věd přispět i společné základní kategorie, totiž cíle výchovného působení, nebo ještě obecněji, kurikulum. V obecném případě lze uvažovat o obecné teorii kurikula, společné pedagogice i andragogice. Pokud by se podařilo takovou teorii vytvořit (a práce E. Walterové nasvědčují, že to není nereálné), původně rozdílné vědy – pedagogika a integrální andragogika mohou nalézt společného jmenovatele.

LITERATURA

- BARTOŇKOVÁ, H.: *Foucaultovo andragogická kyvadlo*. 1. vyd. Praha, Katedra andragogiky a personálního řízení FF UK 2004.
- BENEŠ, M.: *Andragogika. Teoretické základy*. 1. vyd. Praha, Eurolex Bohemia 2003.
- BRZEZINKA, W.: *Východiška k poznání výchovy*. 1. vyd. Brno, L.Marek 2001.
- FAY, B.: *Současná filosofie sociálních věd*. 1. vyd. Praha, SLON 2002.
- KNOWLES, M.: *The modern Practice of Adult Education*. 1. vyd. San Francisco, Prentice Hall, 1980.
- RABUŠICOVÁ, M.: *Gramotnost: staré téma v novém pohledu*. 1. vyd. Brno, MU 2002.
- SIROVÁTKA, T. (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. 1. vyd. Brno, FSS MU 2002.
- ŠMAUSOVÁ, G.: Vybrané metodologické problémy v sociálních vědách: Pozitivismus nebo hermeneutika. In: *Kurikulum andragogiky*. Red. D. ŠIMEK. 1. vyd. Olomouc, UP 2003.
- ŠIMEK, D.: *Otevřená práce*. 1. vyd. Olomouc, Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996.
- TUROS, L.: *Andragogika ogólna*. 2. vyd. Warszawa, Wydawnictwo akademickie „Żak“ , 1999.

SUMMARY

Andragogy being an education science has been in the course of its legitimization reflected as the science very close to pedagogy, nevertheless at the same time it is methodologically markedly different. The main reason for this distinction is its inductive character, on the contrary to deductive nature of pedagogy. Thus integral andragogy reflects its distinctive methodological presuppositions by distinctive approaches to cognition including distinctive character of methods and techniques being used.

KEY WORDS

Integral andragogy, andragogy, pedagogy, methodology of science

Doc. PhDr. Dušan Šimek
Katedra sociologie a andragogiky
Filozofické fakulty UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
simekd@ffnw.upol.cz

Problémové situace zkoumání seniorů optikou metodologických přístupů

Ivana Loučková

1 Proč zkoumat stáří?

Jaké bude obyvatelstvo Evropy za dalších padesát let? Tuto vizi uvádí Buchanan (2004, s. 142): „...V roce 2000 byly 494 miliony Evropanů ve věku od 15 do 65 let. V roce 2050 tento počet poklesne na 365 milionů. Současný počet 107 milionů Evropanů ve věku nad 65 let se však zvýší na 172 miliony. Za padesát roků se poměr mladých Evropanů a Evropanů ve středním věku k těm starším a pokročilejšího věku sníží z 5 : 1 na 2 : 1. Kdo zaplatí zdravotní pojištění, sociální zabezpečení a důchody pro lidi v pokročilém věku, když již dnes evropské pečovatelské státy úpí pod tíhou sociálních programů? Kdo se postará o staré lidi v domovech důchodců? ... Odkud se budou brát nové ošetřovatelky a lékaři k péči o tyto starší lidi, bude-li počet lidí v pracovním věku o 25 % nižší a počet lidí v pokročilém věku o 90 % vyšší?... V roce 2050 bude třetině Evropanů nad 60 let...“.

Jiný pohled, tentokrát mezigenerační, otevírá Thurow (in Zakowski, 2004, s. 51): „Čím bohatší země, tím delší je průměrná délka života a vyšší životní úroveň, a tím větší bude mít daná země problém. Nejspíše však ani zřeknutí se všech veřejných investic neumožní zajistit penzistům standard, který očekávají. Tehdy propukne revoluce starých proti mladým. Staří se budou dožadovat sociálních dávek a mladí budou odmítat zvyšování daní...“

Jak se sami na sebe dívají ti pokročilejšího věku? Simajchl (2003, s. 3) píše: „Říkají nám ‚důchodci‘, ale to není dobré pojmenování. Závěrečná etapa života je přece víc, než braní a utrácení důchodu. Říkají nám také ‚senioři‘ a dělají pro nás celé pořady v rádiu, v televizi, v časopisech. Tohle jméno zavání po nějakých ‚seňórech‘ - a to mi líp zní naše české ‚dědeček, děda, stařeček, a babička, babka, stařenka‘. Ostatně nejde o jméno, ale o to, jestli se pan tena-ten dokáže zbavit svého panování a stane se milým a milovaným dědečkem, nebo se scvrkne na zapšklého a protivného dědka. Jestli dokážeme zvládnout stáří, vrcholnou životní šanci...“

Z výše uvedeného je zřejmé, že zkoumat stáří a procesy se stárnutím spojené smysl má. Někteří badatelé již dospěli do stádia onoho zralého věku a ti mladší se k němu každým dnem blíží. Navíc každé zkoumání je neseno optikou badatele, především jeho zkušenostmi korelovanými s jeho vlastním věkem. Senioři totiž představují sociální skupinu určenou mimo jiné věkem, psychologickými vlastnostmi a specifickým sociálním statutem. Zařazení podle věku je neostré, ale v podstatě se jedná o jedince starší šedesáti

let. Vývojová psychologie uvádí řadu znaků, z nichž vyplývá zdravotní postižení této skupiny: jedná se např. o poruchy sensorické percepce, deterioraci pozornosti a bezprostřední paměti, pokles kognitivní flexibility, nárůst emoční deprivace a další. Sociální status této skupiny podléhá rostoucí degradaci: výkonová společnost, vyznačující se masovou spotřebou a erozí altruistických postojů projevujících se zejména extrémním individualismem a hédonismem, adoruje kvality, které ve skupině seniorů jsou zastoupeny (pokud vůbec) zřídka. Situace je navíc komplikována demografickým stárnutím populace: počet seniorů, tedy ekonomicky neproduktivních osob, v populaci roste. Lze tedy předpokládat, že pro tuto skupinu obyvatelstva budou výrazně vzrůstat nároky na sociální zabezpečení a specifické zdravotní služby. Uvedený regresivní charakter populace si vyžaduje o této skupině relevantní informace, neboť tento fenomén se netýká pouze České republiky, ale celé řady evropských zemí a USA (Zakowski, 2004).

V letech 2002–2005 byl řešen výzkumný projekt „Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.“ za podpory GAČR (Sýkorová a kol., 403/02/1182). Výsledky ukázaly, že populace seniorů nevykazuje takové charakteristiky, které byly uvedeny výše citovanými publikacemi. Jinými slovy celkově se nejednalo o populaci „problémovou“. Jak je to možné? Odpověď na problémovost či bezproblémovost jakékoli zkoumané populace je zakódována jednak ve vymezení termínu „problém“³⁴, jednak ve způsobu, jakým je konkrétní populace zkoumána. Proto ani cílem tohoto textu není uvádět různé varianty problémových situací vázaných na stárnutí a stáří z pohledu různých vědních disciplín, ale podívat se na řešení některých problémových situací optikou metodologických přístupů. V textu jsou jako ukázky použity úlohy³⁵ řešené jednak v rámci projektu GAČR (na tento projekt je odkazováno označením „GAČR“), tak v rámci doktorského studijního programu řešeného na katedře Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, které byly rovněž zaměřené na populaci seniorů (Zacharová, 2004).

2 Jak poznávat, jak zkoumat? Problém vědního diskurzu

Otázka typu „jak?“ v sobě zahrnuje implicitní požadavek na použití nějakého, nejlépe „nejlepšího postupu“, pomocí něhož se dobereme žádaného výsledku, žádaného vědění. Problém sociálních věd spočívá v tom, že nic „nejlepšího“ v podstatě neexistuje. Základním rysem sociálních věd, v kontrastu ke vědám přírodním, je přisuzování sebe-vědomí a intencionality (zaměřenosti) lidskému jednání. To znamená, že lidské jednání (zahrnující kulturní fenomény) je řízeno prostřednictvím záměrů a motivací konkrétních lidských bytostí. To „nejlepší“ je proto vázáno na celou řadu okolností, minimálně na vědomosti, dovednosti a kompetence toho, kdo zkoumá.

³⁴ Termín „problém“ je možno vymezit např. jako pozorovatelný odklon od nějakého předem formulovaného stavu (situace, jednání), jako událost upřesněnou jedincem či osobami (badateli, seniory), apod.

³⁵ Všechny úlohy jsou uvedeny v té úrovni, které jsem osobně zpracovávala, případně detailně konzultovala. Nejsou uvedeny úlohy zprostředkované, tedy úlohy badatelů, kteří se na projektu podíleli a řešili je v rámci svých cílů.

Vědění o předmětu zájmu je možno získat vědecky či nevědecky. Existující vědění se stává nejlepším, jestliže ho není možno vyvrátit prostřednictvím jeho podrobení se striktním metodám, které jsou vztažené k historickým, sociálním i kulturním parametrům, uvnitř nichž jsou jednotlivá tvrzení formulována. Toto vědění označujeme jako vědění vědecké (podrobněji Loučková, 2002b).

Rámcem vědy je upřesňován pomocí jejích paradigmat. Při zkoumání seniorů je výhodné používat paradigmat metodologická (kvantitativní, kvalitativní a integrovaná) jejichž prostřednictvím budeme nahlížet na konkrétní výzkumné problémy. Cílem vědomého používání paradigmatické optiky není pouze co nejlépe vyřešit výzkumný problém (výzkumnou otázku), ale i potenciální kontrola kvality výzkumných prací a v neposlední řadě ochrana badatele před nereflekтовanou kritikou těch badatelů, kteří se sice pohybují v různých vědních diskurzích, avšak výzkumná paradigmat nerozlišují. (Konkrétně různá metodologická paradigmat vyžadují pro ohodnocení závěrečných zjištění různá kritéria.)

3 Co bylo zájmem badatelů? Byl předmět zkoumání specifikován? Problém formulace cílů

Problémem při formulaci výzkumného cíle/cílů je, že striktní a zúžená formulace již předurčuje volbu výzkumných metod. Výzkumný projekt „Seniři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie“ byl formulovaným cílem značně zúžen. Předmět zkoumání byl zaměřen na udržení osobní nezávislosti a sociální integrace starších osob Moravskoslezského kraje v závislosti na jejich materiálních a sociálních zdrojích. Např. na a) zjištění materiálních a sociálních zdrojů, které podporují relativní autonomii starších osob v každodenním životě, b) identifikaci jejich osobních očekávání vůči formálním a neformálním institucím, c) rodinné zázemí seniorů. Klíčovým pojmem projektu byla autonomie. Jinými slovy jestliže jsou cíle jakéhokoliv projektu určeny předem, jedná se o naplnění představ, které má o oblasti zkoumání především jeho autor a skupina badatelů, která tuto představu více či méně akceptuje. Je zřejmé, že v rámci jednoho úkolu (projektu) je možno získat i řadu sekundárních zjištění, především za předpokladu, že je použito mnoho výzkumných nástrojů (zejména metodologických) a celý úkol je pak řešen jako koncepční. Proto i přes toto jasné vymezení cílů byly v průběhu realizace projektu použity v různých výzkumných fázích jak tradiční jednostranné (kvantitativní a kvalitativní) metodologické výzkumné přístupy, ale i výzkumný přístup integrovaný (Loučková, 2001, 2002a). V sekundárních zjištěních se však cíl projektu – autonomie seniorů – vůbec nevyvyšoval.

4 Na jakém objektu bylo zkoumání seniorů prováděno? Problém výzkumných souborů

Jestliže se podíváme do publikací tuzemských (např. Možný, Přidalová, Bánovcová, 2003; Vidovičová, Rabušic, 2003 apod.) či zahraničních (Allen, Blieszner, Roberto, 2000), lze se setkat s různými metodologickými přístupy, v nichž převažují tradiční (kvantitativní)

či relativně inovativnější (kvalitativní) přístupy. Ne vždy je jasně zdůrazněno, že podle způsobu vybírání jednotek zkoumání můžeme výsledná zjištění získaná právě z našich vybraných jednotek zobecnit, tj. závěry přenést na populace „širší“ (ve smyslu počtu jednotek), či populace obdobného typu (ve smyslu obsahovém). V opačných případech, tj. v situacích, kdy závěry zobecnit nelze, zůstávají výsledná zjištění v rovině hypotéz. Ne vždy i renomovaná výzkumná pracoviště prezentují své výběrové postupy. Možnost zobecnění je proto zpochybněna, ačkoliv v závěrečné zprávě lze číst větu „...byl proveden náhodný výběr...“. Tato slovní „ochrana“ nemůže znalost o výběrovém postupu zastoupit. Na konstrukci výběrového souboru stojí a padá jak validita i reliabilita získaných zjištění, tak výše zmíněná možnost výsledná zjištění buď zobecnit (v případě kvantitativních i integrovaných přístupů), případně je přenést (v případě přístupů kvalitativních). Možnost přenosu závěrečných zjištění u kvalitativních úloh je dána nikoliv jednotkami zkoumání (proto ani velikostí souboru), ale typem řešené úlohy, typem problému. Nicméně i v těchto případech je potřebné popsat alespoň to, jak bylo vybírání dotazovaných či pozorovaných jedinců prováděno a v jakých sociálních situacích, tj. kontextech zkoumání³⁶.

I. *Objektem zkoumání pro projekt GAČR* byly osoby, které dosáhly minimálně šedesáti let, bez ohledu na jejich ekonomickou aktivitu, žily samostatně ve vlastní domácnosti nebo s rodinou dětí či jinými příbuznými a měly bydliště v Moravskoslezském kraji. Objekt zkoumání byl formulován pro tři metodologické úrovně (kvantitativní, integrovanou a kvalitativní). Za výběrovou oporu byl pro kvantitativní a integrovaný přístup zvolen seznam obcí s informacemi jednak o počtu bydlících obyvatel k 31. 12. 2001, jednak s údajem o počtu obyvatel ve věku 60 let a více. Tato opora sloužila pro upřesnění konkrétních obcí, v nichž byl následně realizován další krok výběrového postupu.

Volba obcí byla určena jednak záměrem badatelů, jednak pravděpodobnostním postupem, který byl aplikován v různých fázích vybírání podle toho, jakou jsme zvolili výběrovou jednotku. Pokud jsme měli k dispozici výběrové opory ve formě seznamů jednotek (tedy obcí), mohli jsme realizovat pravděpodobnostní výběrový postup (s možností zobecnění výsledků na cílovou populaci, tj. obce Moravskoslezského kraje).

Ostrava jako krajské město bylo do výběru zařazeno jednoznačným záměrem badatelů. Ostatní obce byly vybrány ze seznamu ZÚJ podle modelu pravděpodobnostního výběrového postupu s nestejnými pravděpodobnostmi. Jinými slovy čím větší byl počet obyvatel starších 60 let v obci, tím větší byla pravděpodobnost, že se obec dostane do výběru. (Podrobně např. Vytlačil, 1969). Celkem byla k dispozici výběrová opora 301 obcí, 5% výběr činil 16 obcí. Obce jsme rozdělili podle počtu obyvatel, jak je uvedeno dále, do tří skupin. V každé skupině bylo vybráno tolik obcí, aby jejich počet odpovídal poměrovému zastoupení ve výběrové opoře.

³⁶ Jiná sociální situace nastává, jestliže je prováděn rozhovor v přirozeném prostředí dotazovaného (např. doma, v jeho zaměstnání, v jím navržených prostorách), jiná, jestliže je vyzván, aby přišel na pracoviště badatele (do úřadu apod.).

První skupinu tvořily obce nad 10 000 obyvatel starších 60 let. V ní byly evidovány obce: Havířov (15 453), Karviná (10 650) a Opava (10 503). Náhodně byla vybrána obec Opava. V další skupině od 1 000 do 10 000 obyvatel starších 60 let bylo evidováno 25 obcí. V této skupině jsme pravděpodobnostním výběrovým postupem s nestejnými pravděpodobnostmi vybrali Krnov (4 375), Frýdek-Místek (8 349) a Bohumín (4 035). Poslední skupinu tvořilo 272 obcí. Z nich jsme vybrali 11 obcí tak, jak je uvedeno v posledním sloupci tabulky 1.

Tabulka 1. Výběr obcí třetí skupiny

Obce označené symbolicky podle seznamu	Počet obcí v okrese	Podíly pro odhad %	Celkem 100 %	Počet vybíraných obcí v okrese
Bruntál	68	25,0	25	3
Frýdek-Místek	70	25,7	26	3
Havířov/Karviná	9	3,3	3	0
Nový Jičín	50	18,3	18	2
Opava	75	27,6	28	3

Celkem jsme hodlali realizovat 336 rozhovorů (omezení bylo dáno technickými možnostmi, především velikostí souboru tazatelů a jejich možnostmi realizovat určitý počet rozhovorů). Další postup výběru počtu osob v jednotlivých obcích a podíl mužů a žen a dalších okolností, které byly brány v úvahu při vybírání výzkumných jednotek, je zřejmý z tabulek 2 až 4. Poznamenáváme, že podíly mužů a žen v námi definované „seniorské populaci“ a veškerá zdrojová data jsme získali z Krajské reprezentace Českého statistického úřadu v Ostravě.

Tabulka 2. Konstrukce výběrového souboru

Obce	Počet obyvatel ve věku 60 a více let (celkem)	Podíly pro odhad %	Celkem v %	Celkem absolutně
Ostrava	55 947	25,68	26	87
Nad 10 000 obyvatel (Karviná, Opava, Havířov)	36 606	16,8	17	57
Od 1 000 do 10 000 obyvatel	65 291	29,9	30	101
Obce pod 1 000 obyvatel	59 966	27,5	27	91

Tabulka 3. Výběrový postup – počty podle obcí, pohlaví a lokality

Obec	Počet obyvatel					Počty pro výběr			
	celkem	muži	%	ženy	%	muži	ženy	celkem	podle lokality
Ostrava	58 726	23 480	40	35 246	60	35	52	87	c 20, p 45, d 22
Krnov	4 568	1 760	39	2 808	61	10	16	26	c 7, p 14, d 5
Bohumín	4 238	1 656	39	2 582	61	10	15	25	c 5, p 13, d 7
Frydek-Místek	8 737	3 611	41	5 126	59	21	29	50	c 12, p 25, d 13
Opava	11 031	4 378	40	6 653	60	23	34	57	c 12, p 30, d 5
Brantice	209	84	40	125	60	2	3	5	
Město Albrechtice	613	212	35	401	65	5	10	15	c 2, p 8, d 5
Zátor	159	71	45	88	55	1	2	3	
Brušperk	778	318	41	460	59	8	11	19	c 5, p 10, d 4
Mosty u Jablunkova	866	353	41	513	59	9	12	21	c 5, p 11, d 5
Žermanice	42	16	38	26	62	0	1	1	d 1
Bílov	84	35	42	49	58	1	1	2	
Štramberk	747	315	42	432	58	7	10	17	c 3, p 9, d 5
Branka u Opavy	149	63	42	86	58	1	2	3	
Litultovice	121	45	37	76	63	0	2	2	
Závada	127	57	45	70	55	1	2	3	
Celkem (průměr)			(40)		(60)	134	202	336	

Pozn.: Výběr se řídil možnostmi uvedenými v tabulce – *prioritní bylo zajistit pohlaví, sekundární informací byla lokalita uvnitř obce*. Předpokládali jsme, že lokalizace a charakter bydlení ovlivňuje podmínky saturace potřeb, životní styl seniorů, sociální kontakty atd.

Legenda: C – centrum lokality (náměstí, obchodní centrum, v menších obcích zpravidla poblíž kostel, apod.); P – lokalita nájemních obytných domů (panelových i jiných, ve státním i soukromém vlastnictví); D – rodinné aj. domky se zahradou.

Výzkumný soubor tvořilo 317 dotázaných starších 60 let. Jednalo se o 124 mužů a 193 žen. Základní soubor osob Moravskoslezského kraje (tedy osob starších 60 let) tvořilo celkem 1 278 036 jedinců, z toho se jednalo o 624 298 mužů a 653 738 žen. Poměrové zastoupení mužů a žen základního souboru bylo 48,8 % mužů a 51,2 % žen. Ve výzkumném souboru bylo 39,1 % mužů a 60,9 % žen. Rozdíl mezi výběrovým a základním

souborem se pohyboval v rozmezí menším než deset procent. Téměř polovinu výzkumného souboru tvořili senioři do 70 let, 90 % zkoumané populace dosáhlo věku do 80 let.

S ohledem na zvolenou metodologii bylo možno chápat možnost zobecnění výsledků zkoumání získaného u výše popsaném souboru jako reprezentace nalezených typů respondentů. Výsledky získané ze souboru seniorů bylo však možno zobecnit na cílovou populaci odpovídající výběrovému postupu, tj. na seniory žijící v obcích Moravskoslezského kraje. Možnost tohoto zobecnění se týká jak klasického kvantitativního, tak i integrovaného přístupu u těch úloh, které jsou uvedeny jako příklady.

Použití kvalitativního metodologického přístupu bylo vázáno jednak na badatele, kteří zkoumání prováděli, jednak na metody jimi použitými k řešení specifických částí projektu. Pro etnografickou metodu byl po několika neformálních rozhovorech s šesti dotazovanými vybrán jediný zpravodaj (informátor), s nímž byla prováděna během tří měsíců opakovaná interview (viz dále, na rozdíl od postupu pro použití metody zakotvené teorie).

II. *Objektem zkoumání v rámci doktorského studijního programu (Zacharová, 2004)* byly osoby ve věku 60 a více let žijící v novojičínském regionu, bez ohledu na jejich ekonomickou aktivitu. Osoby přicházely na odbor sociálního zabezpečení s různými dotazy týkajícími se jejich stávajícího nebo budoucího sociálního zabezpečení, včetně odchodu do důchodu a výše vyměřeného důchodu. Tento soubor byl vztažen k úrovni zájmu o zlepšení sociálního zabezpečení respondenta. Během čtyř měsíců byla vždy oslovována každá třetí osoba, přicházející na tento odbor. V tomto smyslu (zájmu respondenta o kontakt s pracovníkem příslušného odboru) může být soubor chápán jako pravděpodobnostní. Výsledná zjištění používáme k demonstraci výsledků pro tvorbu hypotéz, případně i pro korespondenci mezi různými metodologickými přístupy, ačkoliv tato korespondence původně vůbec plánována nebyla. Výzkumný soubor tvořilo 194 dotázaných. Jednalo se o 79 (41 %) mužů a 115 (59 %) žen.

5 Problém měření, kvantita a kvalita

Kvantitou jevu, předmětu či procesu rozumíme jeho množství, kvalitou zpravidla odpovídající jakost. Ačkoliv kvantita je logicky spojena s měřením (a procesy, pomocí nichž obecně měříme), mohlo by se jevit, že kvalitu chápeme jako neměřitelnou část jevu, předmětu či procesu. Opak je skutečností. Měříme kvalitu čehokoliv, mnohdy intuitivně, aniž bychom vždy explicitně formulovali, pomocí „čeho“ měříme. Příkladem může být i „měření“ lásky člověka prostřednictvím odeslaných sms mobilním telefonem či počtem odeslaných dopisů, (aniž by toto bylo formulováno explicitně), kvalitu čaje prostřednictvím jeho barvy, kvalitu člověka prostřednictvím úsměvů, které registrujeme apod. Termín měření je ve vědních diskurzích vymezen naprosto přesně. Mnohdy různé druhy „měření“ jako měření v pravém slova smyslu (tj. proces realizace homomorfních zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi) nechápeme, neboť je vztahujeme k jevům, předmětům či procesům, které „pouze“ hodnotíme (a tento způsob

jednání je naprosto běžný), a přesto prostřednictvím hodnocení v zásadě „měříme“. I když se jedná o zjednodušení, výše uvedená „měření“ jsou legitimní, pokud způsob a prostředky, jimiž posuzujeme, formulujeme explicitně, případně je alespoň reflektujeme.³⁷ Jinými slovy, víme o tom, že posuzujeme, „měříme“, aniž vždy používáme měřicí stupnici explicitně.

6 Problém posuzování v dotazování

Při posuzování jevu, předmětu či procesu používáme mnohdy postupy, které mohou být velmi problematické. Jedná se zejména o situace, kdy v terénních šetřeních námi realizovaných výzkumů (psychologických, sociologických) požadujeme po našich dotazovaných, aby se vyjádřili a sami ohodnotili dosažení různých cílů, např. ve svém životě (při použití různých, i psychology vypracovaných baterií otázek, např. pro zjišťování kvality života metody SEIQoL apod.). Totiž ne vždy jsou naši respondenti s to sami pro sebe si vůbec formulovat, o čem jim v životě jde (či šlo). Pak formulují cíle, které jsou považovány za sociálně důležité zcela obecně a míru jejich naplnění odhadují podle aktuálního kontextu, nikoliv svého prožívání (mnohdy ani nevědí, že mohou prožívat).³⁸ V našem výzkumu seniorů byla pro respondenty schůdnější ta varianta, kdy jim byly předkládány např. k ohodnocení cílových hodnot položky formulované konkrétně. Možnost, aby oni sami dopsali ty cílové hodnoty, které považují pro sebe za důležité, dotazování nevyužívali. Nejedná se však pouze o odpovědi na dotazy formulované v dotaznících, může jít i o původně zcela nestrukturovaný rozhovor s dotazovaným (v rámci kvalitativního zkoumání), pokud badatel požaduje alespoň nějakou odpověď na jím položenou otázku. (V našem výzkumu se jednalo např. o odpovědi na úroveň soběstačnosti, úroveň pomoci dětí a příbuzných, k vyjádření se k celkovému ladění života apod.)

7 Optika tradiční vědy. Kvantitativní přístup a interpretace zjištění

Obecně

Jestliže na stáří a stárnutí pohlížíme očima později narozených, jestliže máme o této problematice již nějakou představu (mnoho jsme načetli a načtené hodláme ve výzkumu použít), kterou v podstatě pomocí výzkumného souboru ověřujeme, v zásadě používáme optiku tradiční vědy. Klíčová slova tohoto přístupu jsou: objektivnost a měření. Závěrečná zjištění zahrnují převážně argumenty číselného charakteru.

³⁷ Reflektování znamená schopnost „znova vybavování si prožitých a pamatovaných jevů, předmětů či procesů před vnitřním zrakem“. Každý badatel by měl být reflektování schopen, ačkoliv tato schopnost je věcí tréninku, nikoliv získaných vědomostí.

³⁸ Byl zaznamenán např. výrok respondentů: „Děvenky, co chcete, abychom do dotazníku napsali? My to napíšeme.“ Samozřejmě záleží na typu výzkumu, zda se jedná o hromadné šetření, nebo výzkum psychologický, interakce s respondenty bude jiná. Poznávám, že své životní cíle resp. cílové hodnoty nedokážou formulovat ani mladí lidé, vysokoškolští studenti.

Kvantitativní výzkumný přístup bývá ve všech úlohách, týkajících se populace seniorů, použit převážně pro statistický popis a analýzu výzkumného souboru s ohledem na různé úrovně analytických prací. Volba tohoto přístupu je dána již samotnou formulací úlohy a je ve světě běžně používána i v současnosti. Toto lze zajistit tříděním prvního či vyšších stupňů zdrojových údajů podle vybraných charakteristik, včetně prezentace odpovídajících diagramů a grafů. Důležité je však zaznamenávat podíly informací vynechaných respondenty a nezapomínat prezentovat počet výzkumných jednotek, z nichž jsou odpovídající procenta vypočítávána (jak u tabulek, tak grafů). (Viz např. výzkumné zprávy Sýkorová a kol., 2003, Vidovičová, Rabušic, 2003 apod.) Jsou používány i sofistikovanější postupy, jako je např. regrese (jednoduchá, vícerozměrná, logistická), škálovací postupy, analýzy rozptylu, faktorové i korespondenční analýzy apod. Vždy ale použití těchto postupů předpokládá mít relativně kvalitní měřicí nástroje (dotazníky, stupnice) a zajištění komparovatelnosti (porovnatelnosti) odpovídajících položek (baterií znaků). Výsledky zjištění jsou vždy důležitými číselnými argumenty. Proto je vhodné tento přístup použít v případech, kdy je třeba mít takovéto argumenty k dispozici.³⁹ Nicméně použití je možné i v situacích, kdy cílem zkoumání nemusejí být sociální jevy striktně měřitelné, striktně kvantifikovatelné, jako je například při zkoumání kvality. Skutečnost, že měříme, aniž bychom si tohoto byli vždy vědomi, byla diskutována jako problém měření výše.

Úloha: Hodnotové⁴⁰ hierarchie seniorů, oblasti kvality života a jejich složky (GAČR)

Terminální hodnoty jako cíle jednání dávají životu člověka smysl. Dá se totiž předpokládat, že pokud se člověku daří realizovat cílové hodnoty, bude ve svém životě celkově spokojen. Nepřímé měření kvality života (jak uvádí např. Křivohlavý, 2002, s. 175) umožňuje ohodnotit celkovou kvalitu života zjišťovanou hlavně u velkých výzkumných souborů. Navíc lze vyhledávat další oblasti kvality života, které jsou s tímto nepřímým zjišťováním spojeny.

V našem výzkumném souboru pro vyhledání typologie seniorů podle jejich hodnotové hierarchie (a následné použití pro komparaci a nepřímé zjišťování kvality života) byla použita baterie proměnných jako sada položek označujících pro respondenta konkrétní terminální hodnotu. Intenzita příslušné položky byla měřena na stupnici 1 až 15.⁴¹ Hierarchie hodnot byla vyjádřena nejen pořadím odpovídajících proměnných (podle důležitosti pro respondenty), ale i typologií respondentů odpovídající nalezeným faktorům (jako původně neměřeným

³⁹ Volba výzkumných cílů, tvorba dat i závěrečná argumentace podléhá principům etického jednání badatelů. Toto by mělo být reflektováno. (Viz např. Loučková, 1998)

⁴⁰ Hodnoty vymezované jako „koncepte“ individua, jeho psychickým obsahem reprezentujícím potenciálně možné, žádoucí psychické interakce, tedy způsoby, prostředky a cíle jednání a okolností vztažené k jejím zjišťováním. Podrobně např. Loučková (2004).

⁴¹ Měření bylo realizováno prostřednictvím zaznamenání konkrétní položky na schůdky, které reprezentovaly důležitost položky v psychicky prožívaném prostoru dotázaného. Na prvním místě měla položka hodnotu 1 (důležitost maximální), na posledním byla hodnota 15 (důležitost minimální). Text odpovídající měřicímu nástroji, který instruoval tazatele ke způsobu vyplnění, byl následující: *Vyberte prosím z následujících hodnot ty, kterých si ceníte (můžete přidat i jiné než uvedené). Umístěte je podle jejich důležitosti pro Vás na příslušné stupínky „schodiště“. Na každém schůdku může být i více hodnot, jsou-li stejně významné.*

tendencím).⁴² Podle této typologie byli senioři celkově orientováni: materialisticky (s akcentem kladeným na materiálně-technickou oblast a zdraví), postmaterialisticky (se zvýznamněním oblasti emoční a vitality, včetně duševního zdraví) a rodinně (s akcentem kladeným na oblast sociální). Vyhledané typologie byly pro muže i ženy stejné, nebyly závislé ani na jejich věkové struktuře. Jestliže jsme komparovali tyto hodnotové hierarchie s proměnnou, která reprezentovala nepřímé zjišťování kvality života, neprokázalo se, že by rozdily mezi jednotlivými skupinami seniorů byly statisticky významné.⁴³ Jinými slovy hodnotové hierarchie byly přítomné i u těch dotázaných, kteří považovali svůj život za život, který nestojí „za nic“. Bylo však důležité se podívat i na numerické ohodnocení kvality života uvedené tabulkou 5. Téměř celá populace respondentů považovala svůj život za kvalitní, měli se vcelku dobře. Pouze jedenáct jedinců (4 % z těch, kteří odpověděli) se vyjádřilo v tom smyslu, že to „nestojí za nic“. (Koefficient asymetrie $V = 0,59$ se pohyboval v oblasti velmi pozitivního hodnocení.)

Další výzkumnou otázkou bylo, jak dalece se aktuální pohoda dotazovaných projevila v různých oblastech kvality života. I tato úloha mohla být řešena „kvantitativně“. Kvalitu života jsme proto zjišťovali nejen nepřímým dotazem „Jak se máte?“, ale vymezili jsme ji jako souhrn složek takových oblastí problémů, které by byly s nepřímým zjišťováním kvality života spojeny. Jednalo se o oblasti problémů charakterizující: aktuální zdravotní stav, současné materiální zabezpečení seniorů, sociální oblast, mezilidské vztahy a oblast vitality seniorů a duševního zdraví. Byly prokázány statisticky významné vztahy mezi dílčími složkami: aktuální spokojenosti v životě a „aktuálním zdravotním stavem“, „příjmem“, „možností se spolehnout na partnera a přátele v problematických situacích“ (nikoliv však děti a instituce), „důležitosti pozitivních mezilidských vztahů s vnoučaty, sourozenci a přáteli“ (nikoliv však partnery a dětmi). Byly vypočítávány odpovídající korelační koeficienty, které

⁴² **Tabulka 4. Hodnoty seniorů** (numerické údaje faktorové analýzy viz např. Loučková, 2004)

Hodnoty	Skór důležitosti	Směrodatná odchylka
dobré zdraví	1,47	1,14
spokojený partnerský vztah	1,79	2,05
šťastné děti a vnoučata	1,93	1,37
dobří přátelé	3,20	1,81
úspěch v povolání, které jsem vykonával/a	3,88	3,08
příjemný život v dostatku	4,49	2,84
duchově orientovaný život (na nalezení smyslu života, pochopení sebe, náboženství, zachování dobrého svědomí)	4,64	3,16
tvůrčí činnost (duševní i manuální, umělecké i běžné všední činnosti)	4,77	2,89
získávání informací o světě	5,05	2,92
práce pro druhé, společnost (veřejně prospěšná činnost, politická angažovanost, členství v klubu, spolku atd.)	5,49	3,38
vlastní majetek	5,84	3,61

⁴³ Výzkumný soubor seniorů byl konstruován tak, aby použití statistických testů bylo legitimní.

Tabulka 5. Stav aktuální pohody (well being)

Jak se máte?	N	%	Validní %	Kumulativní %
dobře (bez komentáře, nic mi neschází)	191	60,3	62,4	62,4
ani dobře, ani špatně (ujde to, přiměřené věku)	104	32,8	34,0	96,4
špatně (nestojí to za nic)	11	3,5		
Celkem	306	96,5	100,0	
Vynechané údaje	11	3,5		
Celkem	317	100,0		

jsou uvedeny tabulkou 6. Ve výše vyjmenovaných případech vždy byl významně vyšší podíl těch, u nichž byla složka oblasti života orientována pozitivně a současně se respondentům v životě dařilo dobře. Z dalších složek, které s kvalitou života (statisticky) významně souvisely, se jednalo o „optimistické vidění světa, tj. respondenti viděli vše jako dobré, byli převážně veselí, měli plány do budoucna a chápali se jako naprosto soběstační“. Statistická významnost složky života, která charakterizovala „schopnosti respondenta“, byla však způsobena převahou jedinců, pro něž spíše neplatilo, že by měli nějaké konkrétní schopnosti. Avšak tito prožívali svůj život jako velmi pozitivní, dařilo se jim velmi dobře.

Tabulka 6. Oblasti kvality života a jejich složky, korelace s aktuální pohodou

OBLASTI KVALITY ŽIVOTA	Stav aktuální pohody (well being) vs. položky, které se podílejí na kvalitě života
Oblast zdraví	aktuální zdravotní stav: 0,36
Materiální oblast	příjem: 0,18
Sociální oblast - možnost se spolehnout na:	přátele: 0,21 partnera: 0,13 děti/jejich rodinu: nevýznamné sousedy: nevýznamné služby, instituce: nevýznamné
Kvalita mezilidských vztahů s(e):	sourozenci: 0,18 přáteli: 0,18 vnoučaty: 0,14 partnerem: nevýznamné dětmi: nevýznamné partnery dětí: nevýznamné
Vitalita a duševní zdraví	je soběstačný: 0,32 optimismus – vše dobře dopadne: 0,27 plány do budoucna: 0,25 veselý, nic ho nerozhází: 0,23 má zkušenosti, umí, je schopný různé činnosti: 0,20 odpovědnost za rozhodování: 0,05 ostatní položky: nevýznamné

Shrnutí

Prokázané souvislosti, které byly ve výzkumném souboru nalezeny, poukázaly na důležitost aktuálního prožívání seniorů, nikoliv pouhé zaměřování se na něco, co dosud nebylo prožitkově uchopeno. Evidentním příkladem byl aktuální zdravotní stav seniorů korelující s dobrým životem prožívaným jako pohodový, to na straně jedné, a dobrým zdravotním stavem seniorů jako terminální hodnotou, tedy něčím, co bylo pro ně důležité, ale nemuselo být uskutečněno. Hodnotové hierarchie totiž byly respondenty převážně chápány jako potenciality. Proto prostřednictvím typologií bylo možno se vyjadřovat ke kvalitě života seniorů jako k zaměřením, k cílům, nikoliv jako k aktuálnímu prožívání seniorů (skutečnosti). Numerické údaje měly svoji informační hodnotu a sloužily k formulování výše uvedených závěrů v zásadě kvalitativního charakteru.

Úloha: Naplnění života a charakter života seniorů (Zacharová, 2004)

Každý jedinec má určitou představu o svém životě a jeho naplnění. Jak dalece byla tato představa seniorů o jejich životě naplněna, bylo zjišťováno úrovní souhlasu s jednotlivými výroky, jejichž úvodní analýza spočívala ve třídění prvního a druhého stupně (velikost souboru byla 194 výzkumných jednotek). S výrokem, že „život je blízký ideálu“ středně souhlasily takřka tři čtvrtiny dotázaných. Na „okrajích“ se vyskytovalo shodné procento (13 %) dotázaných. Podobně se respondenti vyjadřovali k výroku, že „podmínky života jsou vynikající“. Opět středně souhlasily plně tři čtvrtiny (75 %) dotázaných. Souhlasných odpovědí již bylo méně (11 %). „Spokojenost v současném životě“ respondentů však byla vyšší. Plných 90 % dotázaných vyjádřilo, že jsou ve svém nynějším životě spokojeni (32 %) resp. středně spokojeni (58 %). Pouze 10 % respondentů vyjádřilo nespokojenost se svým současným životem. Obavy ze snižování životní úrovně a závislosti na rodině měla čtvrtina (26 %) dotázaných, třetina se tohoto neobávala. Naplnění života bylo zjišťováno prostřednictvím odpovědi na otázku, „zda respondent získal(a) ve svém životě všechny důležité věci, které si přál“. Takřka všichni dotázaní (90 %) odpověděli pozitivně ve smyslu „plného nebo středního souhlasu“ s výrokem, pouze 10 % respondentů uvedlo, že nikoliv. Další okolnost, která podporovala pozitivní naplnění života respondentů a jeho akceptování, bylo další sdělení. A to, že většina z nich by na svém životě téměř nic neměnila, opět ve smyslu plného nebo středního souhlasu s výrokem. Tentokrát se však jednalo o menší procento 80 %, avšak i to bylo vysoké. Výše uvedené číselné údaje dostatečně popisovaly představu seniorů o naplnění jejich života.

Netriviální okolností bylo zjištění celkového charakteru života dotázaných prostřednictvím uměle konstruovaného sumovaného indexu „charakter současného života“. Byl vytvořen jako součet tří výroků, s nimiž dotázaní vyjadřovali určitou míru souhlasu (měřeno na stupnici 1–3, číslo 1 znamenalo souhlas s výrokem, číslo 3 nesouhlas). Sumovaný index mohl nabývat hodnot od 3 (tříkrát souhlas) do 9 (tříkrát nesouhlas). Slovní vyjádření odpovídalo ohodnocení od nevyššího po nejnižší. Tento sumovaný index byl (pro zjednodušení) rekódován na jednodušší stupnici 1–3, kdy centrální kategorie byla zachovaná a obě „okrajové“ kategorie (různé intenzity spokojenosti či nespokojenosti) sloučeny. Rozložení obou sumovaných indexů je uvedeno v tabulkách 7 a 8. Odtud je zřejmé, že třetina dotázaných

chápala charakter svého současného života jako vyhovující, necelá polovina (44 %) život hodnotila spíše neutrálně a pouze necelá čtvrtina (23 %) jako nevyhovující.

Tabulka 7. Sumovaný index „Charakter současného života“, plné rozložení

Charakter současného života	N	%	Kumulativní %
zcela vyhovující	13	6,7	6,7
středně vyhovující	15	7,7	14,4
spíše vyhovující	36	18,6	33,0
ani vyhovující, ani nevyhovující	86	44,3	77,3
spíše nevyhovující	26	13,4	90,7
středně nevyhovující	11	5,7	96,4
velmi nevyhovující	7	3,6	100,0
Celkem	194	100,0	

Tabulka 8. Sumovaný index „Charakter současného života“, rekódované rozložení

Charakter současného života	N	%	Kumulativní %
vyhovující	64	33,0	33,0
jak kdy	86	44,3	77,3
nevyhovující	44	22,7	100,0
Celkem	194	100,0	

Sumovaný index „charakter současného života“ byl dále zkoumán s ohledem na „užitečnost přemýšlení o životních etapách“. V tomto případě byla použito podrobnější rozložení tohoto indexu, neboť byla prokázána statistická závislost mezi těmito dvěma znaky (testem chi-kvadrát dosažená hladina významnosti byla přesně hraniční, tj. 0,05). Tato závislost byla způsobena zvýšením podílu těch dotázaných, kteří o životních etapách nepřemýšleli a kteří hodnotili charakter současného života jako „středně nevyhovující“ (viz tabulka 9).

Obdobně byla zkoumána závislost mezi „užitečností přemýšlení o životních etapách“ a tím, zda dotázaní „slyšeli, že je vhodné se na důchod připravit“. Z tabulky 10 je zřejmé, že ti, kteří přemýšleli o životních etapách, byli ochotni i naslouchat informacím, které jsou s životními etapami spojeny, tedy i informacím o odchodu do důchodu. (Dosažená hladina významnosti v testu chi-kvadrát byla 0,007.)

Shrnutí

Ačkoliv se jednalo o analýzu vedenou kvantitativním šetřením, bylo možno usoudit, že přemýšlení o životních etapách, tj. jeho reflektování, je základem pro kvalitní prožití celého života. Jinými slovy mohl být (díky umělé proměnné) proveden „přechod“ ke kvalitativnímu závěru. Rovněž dotázaní většinou prezentovali svůj život tak, že naplnili své

životní cíle. Tento závěr ale zazněl i z výsledků nejen kvantitativního, ale i kvalitativního zkoumání v GAČR.

Tabulka 9. Sumovaný index „Charakter současného života“ podle užitečnosti úvah o etapách života

Charakter současného života		Užitečnost přemýšlení o životních etapách			Celkem
		ne	ano	nepřemýšlím o tom	
zcela vyhovující	N	7	1	5	13
	% řádkové	53,8 %	7,7 %	38,5 %	100,0 %
	% sloupcové	6,5 %	5,9 %	7,2 %	6,7 %
	Adjustovaná residua	-,1	-,1	,2	
středně vyhovující	N	9	1	5	15
	% řádkové	60,0 %	6,7 %	33,3 %	100,0 %
	% sloupcové	8,3 %	5,9 %	7,2 %	7,7 %
	Adjustovaná residua	,4	-,3	-,2	
spíše vyhovující	N	24	0	12	36
	% řádkové	66,7 %	,0 %	33,3 %	100,0 %
	% sloupcové	22,2 %	,0 %	17,4 %	18,6 %
	Adjustovaná residua	1,5	-2,1	-,3	
ani vyhovující, ani nevyhovující	N	47	9	30	86
	% řádkové	54,7 %	10,5 %	34,9 %	100,0 %
	% sloupcové	43,5 %	52,9 %	43,5 %	44,3 %
	Adjustovaná residua	-,3	,7	-,2	
spíše nevyhovující	N	15	4	7	26
	% řádkové	57,7 %	15,4 %	26,9 %	100,0 %
	% sloupcové	13,9 %	23,5 %	10,1 %	13,4 %
	Adjustovaná residua	,2	1,3	-1,0	
středně nevyhovující	N	2	0	9	11
	% řádkové	18,2 %	,0 %	81,8 %	100,0 %
	% sloupcové	1,9 %	,0 %	13,0 %	5,7 %
	Adjustovaná residua	-2,6	-1,1	3,3	
velmi nevyhovující	N	4	2	1	7
	% řádkové	57,1 %	28,6 %	14,3 %	100,0 %
	% sloupcové	3,7 %	11,8 %	1,4 %	3,6 %
	Adjustovaná residua	,1	1,9	-1,2	
Celkem	N	108	17	69	194
	% řádkové	55,7 %	8,8 %	35,6 %	100,0 %
	% sloupcové	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

Tabulka 10. Akceptace informací o přípravě na důchod podle užitečnosti úvah o etapách života

Slyšel(a), že je vhodné se na odchod do důchodu připravit		Užitečnost přemýšlení o životních etapách			Celkem
		ano	ne	nepřemýšlím o tom	
ano	N	84	7	47	138
	% řádkové	60,9 %	5,1 %	34,1 %	100,0 %
	% sloupcové	77,8 %	41,2 %	68,1 %	71,1 %
	Adjustovaná residua	2,3	-2,9	-,7	
ne	N	24	10	22	56
	% řádkové	42,9 %	17,9 %	39,3 %	100,0 %
	% sloupcové	22,2 %	58,8 %	31,9 %	28,9 %
	Adjustovaná residua	-2,3	2,9	,7	
Celkem	N	108	17	69	194
	% řádkové	55,7 %	8,8 %	35,6 %	100,0 %
	% sloupcové	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

8 Optika kvalitativního přístupu. Problém „kvantitativního“ myšlení

Obecně

Jestliže na stáří a stárnutí pohlížíme očima samotných seniorů, potom bychom měli (jako badatelé) zcela odložit (anebo se o to alespoň pokusit) své představy (které jsme načerpali studiem odpovídající literatury, jichž si navíc velmi ceníme) a zřít se být experty pro někoho, kdo o expertní pohled vůbec nemusí stát. To, co seniory doopravdy zajímá, nemusí se vůbec shodovat s našimi (i velmi vědecky fundovanými) cíli. Vzdávání se a schopnost neulpívání na něčem je jedna z nejobtížnějších schopností nejen v životě vědce, ale člověka vůbec.

Ponecháme-li seniory, aby sami určovali ty oblasti života, které jsou pro ně významné, používáme metodologické paradigma kvalitativní. Klíčová slova tohoto přístupu jsou: subjektivita a význam. Závěrečná zjištění zahrnují převážně argumenty slovního charakteru.

Problémy kvalitativního přístupu ve výzkumu seniorů mohou být formulovány jako „různé úrovně kvantitativního myšlení v kvalitativním zkoumání“ a shrneme je následujícím výčtem:

- posuzovatelé projektů zpravidla náležejí různým vědním diskurzům;
- obecně je potřebné zajistit velké množství konkrétních zjištění;
- způsob psaní odborných textů je pojímán tradičně, tj. častým odkazováním do odborné literatury;
- interview s dotazovanými nejsou realizována v jejich přirozeném prostředí;

- specifická témata, např. „vyhledání principů pro zachování relativní autonomie seniorů“, resp. „vyhledat strategie zvládnání života“ nedávají možnost nechat vystávat témata relevantní seniorům;
- možnost zobecnění (resp. vyhledání relevantní teorie) se setkává s problémy nebo odmítáním.

Ačkoliv používání kvalitativních přístupů je v současnosti již běžnou záležitostí, nestále je možné najít v odborných pracích nepochopení základních principů. Opětovně je zdůrazňujeme:

Z metod používaných pro kvalitativní výzkumné strategie je důležité rozlišit ty, které umožňují respektovat čtyři charakteristiky⁴⁴, které jsou pro tuto výzkumnou strategii typické. Zpravidla se jedná o metody, které pomáhají vyřešit cíl, jímž je pochopení života lidí patřících do zkoumaného prostředí (odpovídajícího kontextu). Zjištěné údaje jsou potom zakotvené ve skutečnosti a kontextu této skutečnosti (a předpokládáme, že je zřejmá shoda o tom, co skutečností chápe jak badatel, tak osoby, jež jsou objektem zkoumání). Jestliže jsou pro tvorbu dat používány pouze texty resp. vzpomínky o situacích, což může být (a zpravidla je) u analýzy dokumentů, historie, u reflexivních přístupů, potom odpovídající metody zkoumání nepracují s aktuálními (aktuálně prožívanými) jevy či procesy v konkrétních výzkumných situacích, ale pracují s předměty myslí, s paměti. Jestliže bychom vzpomínku chápali jako skutečnost a toto nereflektovali (srov. např. Watzlawick, 1998) zcela posuneme význam kvalitativního zkoumání. Nicméně samotná analýza textů pro výzkumníka samozřejmě skutečná je.

Rozlišení kvalitativní výzkumné strategie ve smyslu metodologickém a ve smyslu kvalitativních technik (kdy se jedná o zpracování nenumerických údajů zakódovaných na základě výpovědí respondentů) v rámci klasické, kvantitativní výzkumné strategie, považujeme za zásadní.

Teorie je vůdcem jakéhokoliv výzkumu. Žádný výzkum nemůže být řízen, aniž bychom znali alespoň předběžnou teorii či model odpovídající dané úloze. Badatel by měl vědět, jak je pochopení epistemologického základu pro vybranou metodu zkoumání důležité. Ačkoliv jsou teoretické znalosti před vstupem badatele do zkoumaného prostředí odkládány⁴⁵, teorie umožňuje formulovat nejen vstupní výzkumné otázky, ale i porovnání výsledků získaných výzkumem s původním věděním o zkoumané problematice. Tímto způsobem je zajištěna smysluplnost výsledných zjištění. Závěrečné texty by měly být zřetelným obohacením původních teoretických znalostí. Kde se ale ono obohacení a to

⁴⁴ Výzkumná strategie označená jako kvalitativní (Loučková, 2001), by měla obsahovat čtyři charakteristiky:

- emický aspekt, který zdůrazňuje zaměřenost na sdělovanou (ohlašovanou) zkušenost nebo vnímání;
- holistický aspekt, který představuje kontextualizovanou přirozenost výzkumného subjektu a prostředí;
- techniky získávání dat, které obsahují pozorování, interview a lingvistickou a kulturní analýzu (Morse, 1992);
- teorie je odvozena induktivně nebo interaktivně, zatímco badatel se opakovaně přesouvá ze specifického subjektivního pozorování do obecných konceptů a tak tvoří teorii (Strauss, Corbin, 1990).

⁴⁵ „Odkládání“ předmětů myslí vyžaduje trénink.

nové, originální, vytratilo, pokud pouze prezentujeme nově jen to, co již bylo nalezeno (a toto prokazujeme příliš hustými citacemi)? Kde se vytrácí jedinečnost kvalitativního zkoumání, když již vše bylo (někdy a někým) nalezeno? Přemíra výroků citovaných ze zdrojového materiálu a dávaných do vztahu s literaturou nastudovanou předem poukazuje na setrvačnost kvantitativního způsobu myšlení (v kvalitativním výzkumu).

Interakce badatele a dotazovaného, jinými slovy interview vedená s dotazovanými by měla být realizována v jejich přirozeném prostředí, nikoliv na institucích kam mohou dotazovaní být (a v průběhu našeho projektu také byli) badatelem pozváni. Kontext, v němž je zkoumání realizováno, zpravidla kontrole nepodléhá. Badatel se ale takto zbavuje možnosti porovnat informace získané rozhovorem a zúčastněným pozorováním získaným v jeho přirozeném prostředí. Ačkoliv je zpravidla respekt k výzkumnému kontextu proklamován, přirozenost výzkumného prostředí pro dotazovaného mnohdy (z časových důvodů) dodržována není.

Kvalitativní výzkum mnohé studenty i badatele velmi láká právě proto, že mají *snahu vyhnout se statistickým postupům a přesnosti* a že zpravidla není nutno předem předpokládat dovednosti badatele v oblasti matematicko statistického zpracování a analýzy dat. Tj. oblasti vyžadující přesné postupy, jasnost v úsudcích, která je dobře kontrolovatelná a které se zpravidla takto orientovaní jedinci vyhýbají.

Kvalitativní výzkumná strategie je velmi náročná nejen na *dlouhou dobu*, s níž se musí ve výzkumu počítat (může trvat i několik let), ale i na vědomosti a především dovednosti badatele, k nimž patří nejen cit pro analýzu textových dat, kultivovanou schopnost analytického i kreativního myšlení, schopnost syntézy, ale i sociologická imaginace, což vyžaduje praxi. Důležitým předpokladem pro dobré zvládnutí kvalitativního výzkumu je i dobré zvládnutí klasických kvantitativních postupů (survey). To není proto, že by badatel vždy musel numericky počítat, ale proto, že trénink v kvantitativním výzkumu může badatele naučit skrytému řádu ve vlastním způsobu myšlení. Skutečností, že je nutné neustále provádět vědomá rozhodování, kdy a které činnosti je opravdu vhodnější realizovat před jinými. Badatel, který není dovedný v klasickém výzkumu, zpravidla je v kvalitativním výzkumu přehlcen nepřeborným množstvím informací a neumí si s nimi poradit. Stěží je schopen v sociálním světě nestranně vyhledat skryté pravidelnosti a struktury, protože ten se mnohdy jeví chaoticky.

Tradičními kritickým výroky směřovanými proti kvalitativním výzkumům je, že není možno zajistit reliabilitu zjištění a závěry není možno zobecnit. Problémy s reliabilitou se vyskytují vždy (v různé míře), kdykoliv pracujeme s lidmi. Proto se vyskytují i při použití kvantitativních postupů. Důležité je, jakým způsobem jsou výsledná zjištění předkládána. Toto nezajistí žádný metodický pokyn, ale kompetence badatele. K zobecnitelnosti kvalitativních studií můžeme přistoupit i tak, že se pokusíme sami sobě odpovědět na následující otázky:

1. proč zobecňovat, tj. ptáme se po smyslu a užitečnosti,
2. na co zobecňovat, tj. vyhledáváme oblast, která původní přesahuje,
3. jak navrhnout výzkumný postup, abychom potenciálně mohli zobecnitelnost zvýšit.

Výzkumné závěry bychom se však měli pokusit v odpovídající míře zobecnit, neboť na tom je založen rozdíl mezi badatelem, spisovatelem a novinářem.

Úloha: Kognitivní mapa jednání seniorů jako aplikace kvalitativního přístupu (GAČR)

Specifickým cílem v rámci výzkumu podporovaného GAČR bylo vyhledání kognitivních map jednání seniorů jako jimi neuvědomovaných, avšak používaných strategií zvládnání života a pro tento úkol byla použita etnografická analýza.

Etnografická analýza (Spradley, 1979, 1980; Loučková a kol., 1995) byla provedena na podkladě písemných záznamů opakovaných interview realizovaných během tří měsíců s jediným zpravodajem (na rozdíl od postupu pro použití metody zakotvené teorie).⁴⁶ Konkrétně se jednalo o analytickou práci se záznamy různých druhů interview, jejímž cílem bylo vyhledat jak domény⁴⁷, tak stádia opakovaného jednání, která by byla pro určité subpopulace seniorů typická. Jako příklad uvádíme dílčí výsledky etnografické analýzy, které bylo možno vyjádřit jednak jednotlivými doménami a jejich vnitřní strukturou (je uvedeno v diagramu 1), jednak mapami jednání, z nichž jedna je obsahem diagramu 2.

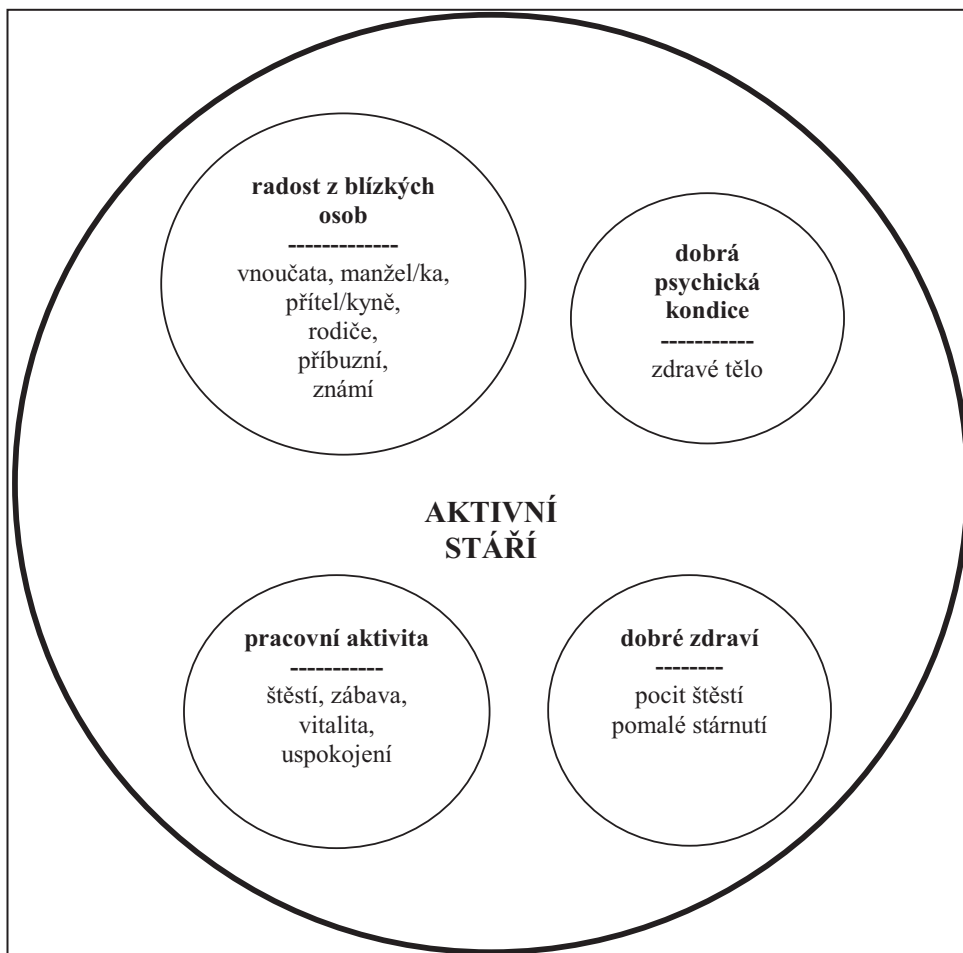
Doména „Aktivní stáří“

Doména obsahovala čtyři vnořené prvky: radost z blízkých osob, dobrá psychická kondice, dobré zdraví, pracovní aktivita. V diagramu 1. jsou uvedeny tučně. Struktura vnořených prvků je popsána běžným písmem. Zajímavostí je, že doména neobsahuje jako vnořený prvek „peníze“.

⁴⁶ Jedná se o jedince (také lze použít termín „informátor“), který provází badatele zkoumaným kulturním prostředím, i když zpravidla ten již nějaké znalosti o zkoumaném prostředí má. Zásadní okolností je skutečnost, že se badatel staví do pozice osoby, která prostředí nezná vůbec. (Toto však vyžaduje jeho trénink!) Zpravodajovi pak badatel klade otázky zjišťující elementární podrobnosti týkající se výzkumného prostředí. Zpravodajem nemůže být každý člen zkoumané kultury. Dobrý zpravodaj: a) žije ve zkoumané kultuře dostatečně dlouho, nepřemýšlí o ní, je enkulturovaný, b) je aktuálním členem zkoumané kultury, žije v dané kultuře v současné době, ne pouze před určitou dobou, c) je schopen popisovat různé situace, na něž je tážán, ne je rozebírat (jinými slovy není tzv. „analytický“).

⁴⁷ Vyhledáním tzv. domén je **zahájena analýza záznamů**, které byly získány činností badatele v terénu, z nichž budou vytvářena data. Od tohoto místa se techniky, které jsou zaměřeny na analýzu textu, diferencují. (Viz např. Strauss, Corbin, 1990) Zásadní otázkou je rozhodnutí badatele, kterým výzkumným směrem se hodlá ubírat, jinými slovy rozhoduje o volbě třídícího kritéria pro analýzu jím zaznamenaného textu. Analýza dat ve zde prezentované metodě začíná systematickým vyhledáním relací, které jsou obsaženy v textových záznamech, nikoliv v našich vzpomínkách či představách o situacích. *Nevstupujeme do svých úvah, ale do svých záznamů a dat!* Postupujeme metodicky hledáním tzv. *domén*. Toto je klíčová okolnost, kterou se zajišťuje nestrannost analytického zpracování textových dat. Standardizovaný postup umožňuje odhalit v datech struktury, zákonitosti, které jsou po prvním čtení záznamu textu zcela nečitelné. Analýza relací je založena na předpokladech, že a) kulturní významy jsou zakódovány v symbolech, b) jazyk je používán k hovoru o všech ostatních symbolech, c) význam každého symbolu je vztažen ke všem symbolům ostatním, d) úkolem etnografického výzkumu je kulturní symboly identifikovat, vyhledat relace mezi nimi i pravidla, která jsou předpokladem pro vytvoření mapy popisující procesy sociálního jednání.

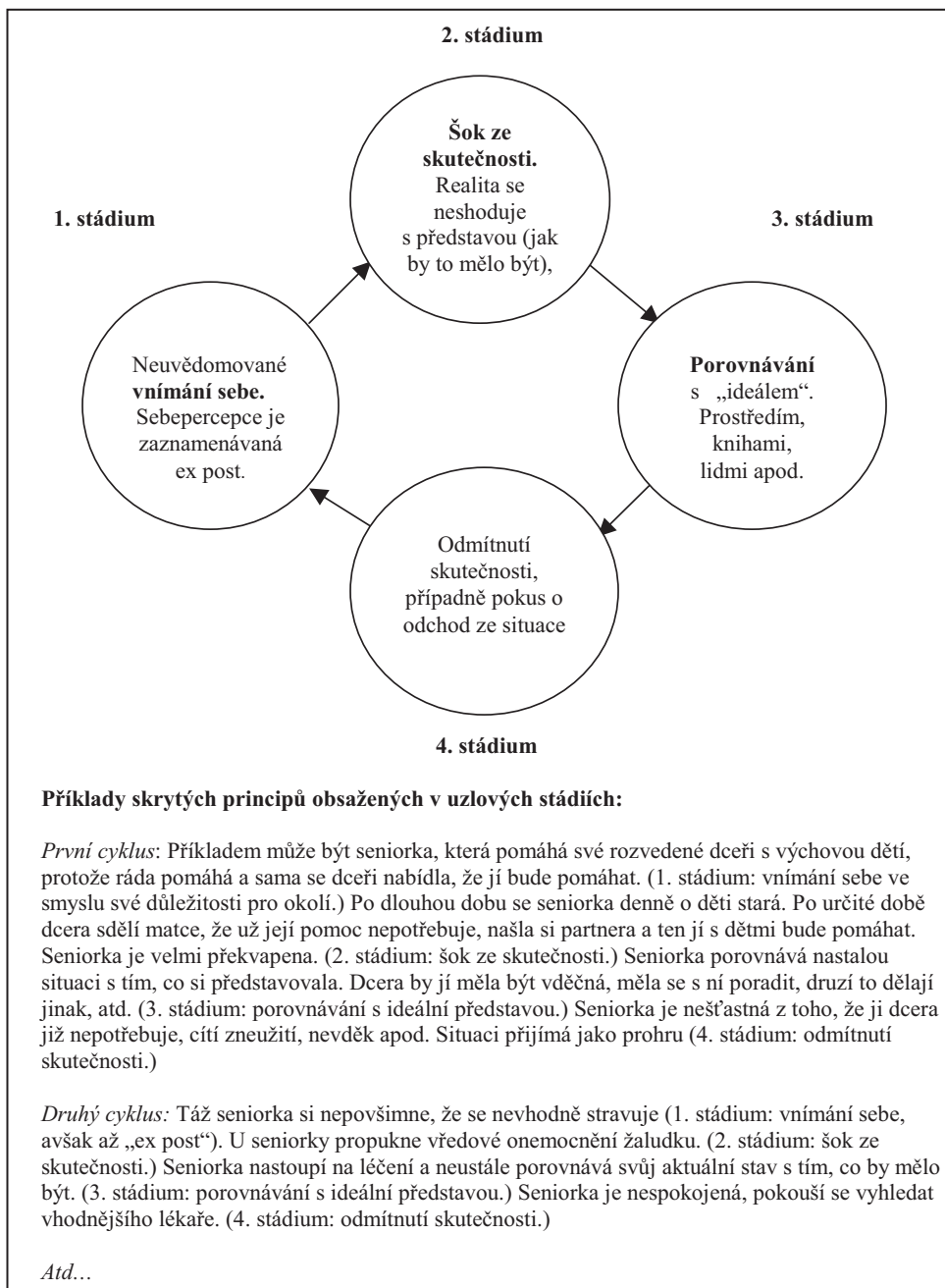
Diagram 1. Struktura domény „Aktivní stáří“

Kognitivní mapa jednání „Strategie stáří s problémy“

Byla vyhledána čtyři stádia, která mohou charakterizovat „strategii stáří s problémy“ seniorů a jsou uvedena v diagramu 2. Diagram byl předložen k ohodnocení a jako takový byl zpravodajem i dalšími seniory akceptován. Jestliže má senior „problém“, neznamená to nutně, že by ho musel, resp. chtěl „odložit“. Jestliže má zájem na jeho vyřešení, pak toto nastává buď jasným uvědomováním si sebe (již v 1. stádiu, diagram 2), případně respektováním a akceptací reality, i kdyby byla jakkoliv nepříjemná (ve stádiích dalších).

Diagram 2. Kognitivní mapa jednání „Strategie stáří s problémy“

Shrnutí

Mapa jednání popisuje jednání jako takové a nehodnotí je ani pozitivně, ani negativně. Poukazuje na stádia, která jsou pro aktivování chápání různých událostí (jako problémových) klíčová. Mapu nelze chápat ve smyslu četnostním. Nelze proto odpovědět na otázku: Kolik seniorů „používá“ tuto mapu jednání? Užitečnost mapy jednání spočívá v tom, že umožňuje předvídat vývoj jednání. Emancipovaná osoba může strukturované jednání, probíhající v cyklech, (pokud se k tomu rozhodla) prohlédnout, reflektuje ho a již do případně nepříjemných situací nevstupuje.

9 Optika integrovaného přístupu. Problém vzájemného jednání, interakcí

Obecně

Jestliže na stáří a stárnutí pohlížíme očima nejen samotných seniorů, ale i těch, kteří se s nimi setkávají, ať to jsou jejich blízcí, známí, případně badatelé, jinými slovy jestliže na procesy stárnutí a stáří nahlížíme ve vzájemných, měnících se, dynamických vztazích všech, kteří se nějakého jednání se seniory účastní, dostáváme se do operačního pole tzv. integrovaného výzkumu⁴⁸. Nejedná se o pouhé kombinace kvantitativního a kvalitativního přístupu, neboť doplňování kvantitativních zkoumání o kvalitativní postupy je běžnou záležitostí.⁴⁹ Metodologie integrovaného výzkumu je zcela nová a v zahraniční literatuře se ve výše uvedeném významu tento termín neobjevuje. Klíčová slova tohoto přístupu jsou interakce a systemická dynamika.

Integrovaný výzkumný přístup byl v našem výzkumu seniorů použit ve dvou úrovních. V první úrovni (tj. v integrovaném přístupu v pravém slova smyslu, jak bylo specifikováno) pro analýzu sebehodnocení respondentů, to na straně jedné, tak posouzení posuzovateli externími, jimiž byli vyškolení tazatelé, to na straně druhé. Jednalo se o použití redefinované kvantitativní výzkumné strategie pro cíle výzkumu integrovaného. Tato část je obsahem následujícího textu. Ve druhé úrovni (na „makroúrovni“, viz poznámka 49)

⁴⁸ Integrovaným výzkumným přístupem (Loučková 2001, 2002a) chápeme zkoumání, které je založeno na interakci a systemické dynamice. Interakční a systemické myšlení, které se zde uplatňuje, lze charakterizovat důrazem na použití psychologického paradigmatu přijatého na proces poznávání, kterým je triáda „prožívání-vědění-jednání“. Ta pojímá psychické jevy celostně, nikoliv jako paradigma dyády „vědomosti–chování“, resp. „stimul–chování“. Toto paradigma triády je jakýsi „nejmenší společný jmenovatel“ použitelný ve všech oblastech výzkumu, v nichž přistupujeme k člověku při zjišťování údajů o člověku, v procesu tvoření dat (Corsini, 1994; Frýba, 1995; Hájek, 1995). Toto paradigma se uplatňuje v procesu tvorby dat vždy. Na makroúrovni (reflektováním výzkumného rámce, např. Loučková, 2002b) rozhodujeme o té výzkumné strategii, která bude převažovat. Fakta, údaje zachycující skutečnost, z nichž následně vytváříme data, jsou tvořena vztahem badatele k tomu, co pozoruje, vztahem dotazovaného k osobně prožívanému, vzájemným vztahem badatele a dotazovaného, vzájemnou interakcí a tyto interakce jsou reflektovány.

⁴⁹ V zásadě na klasické úrovni kombinace různých metodologických přístupů je používána od dob, kdy byla éra empirických výzkumů vůbec zahájena, např. v Chicago school. Avšak i tyto výzkumné situace za předpokladu, že jsou data tvořena podle metodologického přístupu, který odpovídá výzkumu integrovanému a je rovněž provedeno reflektování výzkumného kontextu, můžeme do integrovaného přístupu zařadit. Jedná se o tzv. „makroúroveň“ integrovaného výzkumu.

byl použit pro celkovou koncepci výzkumného projektu (ve smyslu používání přístupů kvantitativních i kvalitativních).⁵⁰

Úloha: Sociální konstrukce seniorů a jejich posuzovatelů (GAČR)

Sociální konstrukce seniora a tazatele jako jedinců, kteří byli účastníky vzájemné komunikace, byla realizována jednoznačným zaznamenáním odpovídajícího skóre do posuzovacích baterií proměnných jako určitých vlastností seniorů. A to jednak sebesouzením seniora samotného, jednak posouzením tazatelem na závěr celého řízeného rozhovoru se seniorem.⁵¹ Soubor tazatelů tvořily studentky oboru sociální práce se zdravotnickým profilem, které byly pro cíle tohoto typu výzkumu proškoleny. Při posuzování seniora samotným tazatelem byla brána v úvahu jak osobnost seniora, tak celkový sociální

⁵⁰ Konkrétně pro komparaci výzkumných souborů seniorů, dětí seniorů a sociálních pracovníků, kteří se seniory pracují, jednak pro vyhledání obsahových souvislostí zjištění získaných od respondentů za základě rozšířených semistrukturovaných interview zpracovaných pomocí otevřených kódů. V zásadě se však jednalo o koncepční výzkum, kdy na jedno téma bylo pohlíženo různými populacemi. Nebylo však do této části projektu zahrnuto reflektování vzájemného jednání účastníků.

⁵¹ Ta byla seniorům předkládána ve formě výroků, k nimž byla vyjadřována i intenzita souhlasu v rozmezí „školské“ stupnice 1 až 5. Skór 1 znamenal plný souhlas s výrokem, skór 5 nesouhlas. Touto baterií položek byla zjišťována záměrem hlavního řešitele projektu úroveň „optimismu“ seniorů (položkami 1, 7 a 13 níže uvedeného seznamu), „sociálních“ aspektů (položkami 2, 4, 6, 9, 10 a 16) „autonomie“ (položkami 3, 6, 15) a úroveň „kompetence“ seniorů (položkami 4, 5, 8, 12, 14) (podrobněji viz Loučková, 2005).

1. veselý, nic nerozhází: „Jsem člověk veselý, skoro vždycky mám dobrou náladu. Prostě nic mě nerozhází.“
2. cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže: „Ve společnosti druhých lidí se necítím jistě, dělá mi potíže se s nimi bavit.“
3. odpovědnost za rozhodování: „Za způsob svého života, za veškerá svá rozhodnutí nesu plnou odpovědnost.“
4. je uznáván a vážen: „Jsem uznáván/a lidmi. Váží si mých schopností, zkušeností, berou v úvahu moje názory.“
5. svět je složitý, nerozumím mu: „Svět je složitý. Nerozumím mu, ani se o to nepokouším. Shánět informace a něco nového se učit nemá smysl.“
6. kritika druhými resp. nevdání: „Vůbec mi nevdání, když mě druzí kritizují. Nezáleží mi na tom, co si myslí, jak se ke mně chovají.“
7. plány do budoucna: „Dělám si stále plány do budoucna. Jsem přesvědčen/a, že člověk musí ‚hledět před sebe‘.“
8. je schopný, má zkušenosti, umí: „Jsem člověk schopný, dovedný, mám spoustu zkušeností. Umím dělat věci a řešit problémy rychle.“
9. potřebuje lásku, pozornost: „Neobejdu se bez druhých lidí – potřebuji, aby mi projevovali lásku, pozornost, souhlas, podporu.“
10. je naprosto uzavřený do sebe: „Jsem člověk naprosto uzavřený do ‚sebe‘.“
11. netrpí pocity viny: „(Téměř) nikdy netrpím pocity viny nebo selhání vůči sobě či druhým lidem.“
12. je si vědom užitečnosti, pomáhá: „Jsem člověk užitečný – pomáhám druhým, prosazuji a dělám dobré věci.“
13. vše dobře dopadne, vidí jen dobré: „Věřím, že všechno nakonec dobře dopadne. Vidím ve všem hlavně dobré.“
14. je si vědom své hodnoty, je sebevědomý: „Jsem si vědom/a své hodnoty – sebevědomí mi rozhodně nechybí.“
15. je naprosto soběstačný: „Jsem naprosto soběstačný/á – zvládám všechny činnosti každodenního života.“
16. cítí se osamělý: „Cítím se velmi často osamělý/á.“

kontext. Ten odpovídal přirozenému životnímu prostředí seniora. K baterii posuzovacích položek jsme tak získali z *jedné interakční výzkumné situace dva soubory údajů*, jak od seniorů, tak od tazatelů. Tyto soubory byly analyzovány samostatně. Pro vyhledání struktur jako sociálních konstrukcí seniorů i tazatelů byla použita faktorová analýza.⁵²

První faktor (vysvětloval 23 % variability dat) odpovídal těm seniorům, kteří se považovali za osoby veselé, nic je nerozházelo, byli uznáváni druhými, byli sebevědomí a plní optimismu v tom smyslu, že měli důvěru v to, že vše nakonec dobře dopadne. Tento faktor obsahoval i negativní pojetí vybraných položek. A to negativní pojetí sebeuzavřenosti, pocitu nejistoty mezi lidmi a pocitu osamělosti. Tento faktor byl nazván faktorem sociální stability. Druhý faktor (vysvětloval 10% variability dat) charakterizoval ty seniory, kteří se považovali za naprosto soběstačné, dělali si plány do budoucna, byli považováni za schopné a zkušené, byli si vědomí své užitečnosti a cítili se být zcela odpovědnými za způsob svého života a rozhodnutí, která prováděli. Byl nazván faktorem soběstačnosti. Třetí faktor (vysvětloval 8 % variability dat) charakterizoval jistou psychickou nezávislost na svém okolí, neboť seniorům kritika druhými nevadila a ani netrpěli pocitu viny ani selhání vůči sobě či druhým. Byl nazván faktorem sociální nezávislosti. Čtvrtý faktor (vysvětloval 7 % variability dat) charakterizoval vyjadřovaný souhlas seniorů s tím, že svět je složitý a není mu možno rozumět, dále potřebu lásky a pozornosti, kterou by seniorům vyjadřovali druzí. Tento faktor byl nazván faktorem sociální závislosti.

Faktorovou analýzou, která byla aplikována na *výpovědi tazatelů*, byly získány poněkud odlišné výsledky. Odpovědi tazatelů se jeví být konzistentnější. První faktor (vysvětloval 33 % variability dat) charakterizoval ty seniory, kteří se (podle tazatelů) považovali za naprosto soběstačné, byli považováni za schopné a zkušené, byli si vědomí své užitečnosti, dělali si plány do budoucna a cítili se být zcela odpovědnými za způsob svého života a rozhodnutí, která prováděli. Tento první faktor byl nazván faktorem soběstačnosti. Druhý faktor (vysvětloval 8 % variability dat) odpovídal těm seniorům, kteří se považovali za osoby veselé, nic je nerozházelo, byli uznáváni druhými a byli plní optimismu v tom smyslu, že měli důvěru v to, že vše nakonec dobře dopadne. Tento faktor obsahoval ještě negativní pojetí toho, že se senior cítí mezi lidmi nejistě, negativní pojetí okolnosti, že svět je složitý a není mu možno rozumět, rovněž negativní pojetí „uzavřenosti do sebe“. Proto tento faktor byl nazván faktorem sociální stability. Třetí faktor (vysvětloval 7 % variability dat) charakterizoval psychickou nezávislost seniorů na svém okolí, neboť seniorům kritika druhými nevadila a ani netrpěli pocitu viny a selhání vůči sobě či druhým. Byl opět nazván faktorem sociální nezávislosti. Čtvrtý faktor (vysvětloval 6% variability) bylo možno charakterizovat potřebou lásky a pozornosti, kterou by seniorům druzí vyjadřovali. Byl sycen pouze touto jedinou položkou a byl nazván faktorem sociální závislosti. Tazatelé splnili svoji úlohu v rámci integrovaného výzkumu, uměli seniory ohodnotit. Podle tazatelů byla sociální stabilita seniorů nižší, než prohlašovali senioři sami o sobě.

⁵² Numerické údaje viz Loučková (2005).

Shrnutí

Sociální konstrukce odpovídající pohledu seniorů na vlastnosti, které sami sobě přisuzovali a pohledu tazatelů na vlastnosti, které oni přisuzovali seniorům, byla v obou případech realistická, nicméně diferencovaná v permutaci prvních dvou vyhledaných faktorů, faktoru soběstačnosti a faktoru sociální stability. Rovněž faktory, ačkoliv byly označeny v obou souborech stejnými názvy, nebyly syceny totožnými položkami. Bylo možno proto usoudit, že senioři sami sebe viděli v poněkud optimističtějším pohledu, než na ně nahlíželi samotní tazatelé. Nicméně tyto difference se týkaly v zásadě pouze výše specifikovaných oblastí. *Neprokázalo se tedy, že by „sociální světy“, v nichž se pohybuje, byly zcela rozdílné. Celkově své světy sdílíme. Rozdíl se projevují pouze v intenzitě důležitosti konkrétních situací.* Rozdíl mezi proklamací (slovní konstrukcí) a reálným jednáním bylo možno vyhledat díky odstupů od situace, v naší úloze „odstup“ zajišťovali tazatelé. Nemá však smysl prohlašovat, zda jedna, nebo druhá (či jiná) skupina „viděla“ nesprávně. Lze tedy závěrem říci, že světy (badatele, tazatele i seniora) jsou opravdu diferencované. Může být ale toto vědění o společně sdílených, či nesdílených světech nějak užitečné? Jistě, ke vzájemnému respektu a toleranci v situacích, kdy ve vzájemných setkáních „narážíme“ na důsledky oněch diferencovaných pohledů, které jsou promítány do konkrétních jednání. Ke vědění, že toto „narážení“ nepochází ze zlé vůle, ale jiného vidění sociálních událostí.

10 Diskuse

Kvantitativní přístup, také kvantitativní měření, byl důležitou součástí výzkumu seniorů a bylo by nemoudré tuto rovinu poznání opouštět. Výše uvedené úlohy to dokumentují. Ačkoliv se mnohdy mohou jevit některým badatelům jako obtížné a nenumericky orientované přístupy jako příjemnější, opak je pravdou. Tradiční výsledky zajišťují rozumnou úroveň výzkumného bezpečí, zejména při prezentování závěrů laikům, z nichž mnozí rozhodují o úspěšnosti či neúspěšnosti výzkumného projektu. Důležité je však provádět interpretace získaných zjištění adekvátním způsobem.

Kvalitativní přístup umožnil vyhledat ty problémové oblasti, které byly významné pro samotné seniory. Použitím vhodných metod (podobně jako v kvantitativním výzkumu prostřednictvím např. sofistikovaných metod) byly vyhledány i takové procesy, které mohly být zobecněny. Příkladem jsou kognitivní mapy jednání, získané etnografickým výzkumným přístupem. Odstoupením od detailního popisu života seniorů (což bývá zpravidla u přístupů jiných) bylo jednání seniorů popsáno jako strukturované, bez ohledu na obsahy struktur. Kvalitativní výzkum tak může mít praktický význam nejen ve smyslu striktně subjektivním, ale i pro získání obecnějších závěrů.

Integrovaný přístup umožnil ve specifických výzkumných interakčních situacích porovnat osobnostní potenciál seniorů „ze dvou stran“. Jak jimi samotnými, tak budoucími sociálními pracovníky jako jejich tazatelé (a posuzovatelé). Senioři sami sebe hodnotili jinak, než bylo jejich posuzování zvnějška, ale pouze u specifických položek. Je zřejmé,

že nebude nutné ve všech výzkumech tento přístup používat. Mnohdy postačí přístupy jednostranné, tj. kvantitativní nebo kvalitativní. Nicméně integrované výzkumné přístupy jsou budoucností takových výzkumů, v nichž předmětem poznání je člověk v nejrůznějších dynamicky měnících se životních situacích.

LITERATURA

- ALLEN, K. R., BLIESZNER, R., ROBERTO, K. A.: Families in the Model and Later Years.: A Review and Critique of Research in the 1990s. *Journal of Marriage and the Family*. 62, 2000, č. 4, s. 911–926.
- BUCHANAN, P. J.: *Smrt západu*. Praha, Mladá fronta 2004.
- CORSINI, R. J. (red.): *Encyclopedia of Psychology*. New York, Wiley and Sons 1994.
- FRÝBA, M.: *Psychologie zvládnání života*. Brno, Masarykova univerzita 1995.
- HÁJEK, K.: Jak vidí psychoterapeut psychické procesy. *Konfrontace*, 19, 1995, s. 21–29.
- KŘIVOHLAVÝ, J.: *Psychologie nemoci*. Praha, Grada Publishing 2002.
- LOUČKOVÁ, I. a kol.: *Aktuální metodologické problémy současného kvalitativního výzkumu*. Olomouc, Katedra sociologie a andragogiky FF UP 1995.
- LOUČKOVÁ, I.: Vzdělávací programy a sociální práce, role výzkumu. In: *The Individual and Society at the Turn of the Century: View from Both Sides*. Red. D. ŠIMEK. Olomouc, UP 1998, s. 264–271.
- LOUČKOVÁ, I.: Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci. *Sociologický časopis*, 32, 2001, č. 3, s. 313–328.
- LOUČKOVÁ, I.: *Tvorba a redukce dat v současném sociálně vědním výzkumu*. Habilitační práce. Olomouc, Filozofická fakulta UP 2002a.
- LOUČKOVÁ, I.: Kvalita vědeckého vědění. In: *AUPO Sociologica 2001*. Red. F. Znebejánek. Olomouc, UP 2002b, s. 73–94.
- LOUČKOVÁ, I.: Rodina očima seniorů a dospělých dětí: hodnotové hierarchie a typologie. *Sociální práce/Sociální práce*, 2004 č. 2, s. 63–72.
- LOUČKOVÁ, I.: Sociální konstrukce seniorů a jejich posuzovatelů. In: *Třetí věk trojí optikou. AUPO Sociologica – Andragogica*. Red. D. Sýkorová et al. Olomouc, UP 2005, s. 101–113.
- MORSE, J. M.: *Quantitative health research*. Newbury Park, CA, Sage Publications 1992.
- MOŽNÝ, I., PŘIDALOVÁ, M., BÁNOVCOVÁ, L.: *Mezigenerační solidarita*. Výzkumná zpráva. VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno 2003.
- RENDLOVÁ, E.: Společenské postoje a životní hodnoty mužů a žen – poznatky z výzkumů veřejného mínění. In: *Současná česká společnost*. Red. Z. Mansfeldová, M. Tuček. Praha, Sociologický ústav AV ČR 2002, s. 161–174.
- SIMAJCHL, L.: *Stáří*. Vranov n. D.–Přímětice–Bítov, Fatym 2003.
- SPRADLEY, J.: *The Ethnographic Interview*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1979.
- SPRADLEY, J.: *Participant Observation*. New York, Holt, Rinehart and Winston 1980.
- STRAUSS, A., CORBIN, J.: *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory, Procedures and Techniques*. London, Sage 1990.
- ŠYKOROVÁ, D. (Red.): *Senioři v společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Výzkumná zpráva za 1. rok řešení výzkumného úkolu GAČR č. 493/02/1182. Ostrava: ZSF OU 2003.
- VIDOVIČOVÁ, L., RABUŠIC, L.: *Senioři a sociální opatření v oblasti státnutí v pohledu české veřejnosti*. Výzkumná zpráva. VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno 2003.
- VYTLAČIL, J.: *Výběrová šetření v praxi*. Praha: SEVT 1969.
- WATZLAWICK, P.: *Jak skutečná je skutečnost?* Hradec Králové: Konfrontace 1998.

ZACHAROVÁ, E.: *Fenomén sociální marginality v prožívání stáří*. Disertační práce. Ostrava: Zdravotně sociální fakulta 2004.

ZAKOWSKI, J. *Obavy a naděje*. Praha: Mladá fronta 2004.

SUMMARY

The aim of this paper is not to present various problematic situations related to old age and to the process of getting old but to point out the solution of these situations from the methodological point of view. The used examples were picked up either from research project of GACR "Seniors in the Society. Strategies of personal autonomy preservation." or from the postgraduate study project of Department of Social Work Medical-Social Faculty in Ostrava. Both projects were directed towards senior population.

KEY WORDS

senior, quantitative, objectivity, measurement, qualitative, subjectivity, meaning, integrated, interaction, systemic, dynamic

Doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Wurmova 7
771 80 Olomouc
email: ilouckova@atlas.cz

Mikroregiony jako dobrovolné svazky obcí vs. model společností obcí?

Dan Ryšavý

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Proměny lokálních politických elit na vesnici a malém městě*, reg. č. 403/03/D241, podporovaného Grantovou agenturou ČR v sekci POST-DOC grantů, a v souvislosti s *Výzkumem zavádění managementu rozvoje jako nástroje zvyšování absorpční kapacity a úspor finančních prostředků v mikroregionech* (řešitel CpKP střední Morava), který v rámci programu *Výzkum pro potřeby regionů* podpořilo Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.

Motto: „Bezdek mladší dal podnět ke zřízení spolku, který by svou činnost rozestřel po celém okrese, aby všechny blízké obce rovnoměrně kráčely za pokrokem. Spolkem tím byl Břetislav se sídlem v Podivíně; spolek pro orbu, národní hospodářství a průmysl...“

Jan Herben, *Do třetího i čtvrtého pokolení*

Úvodem k novému typu spolupráce obcí

V tomto textu konfrontuji vybrané části novely zákona o obcích, kterou připravuje Ministerstvo vnitra ČR, s výsledky různých sociologických šetření. Návrh věcného záměru novely zveřejnilo ministerstvo na webových stránkách odboru rozvoje územní veřejné správy, v jehož rámci pracuje skupina pro problematiku malých obcí⁵³. Důvodem zpracování novely je podle tohoto návrhu dlouhodobě nepříznivý vývoj rozhodujících sociálně-ekonomických faktorů venkovských obcí, za něž jsou považovány obce do 1 500 obyvatel. Věcný záměr nepopírá existenci kladných stránek života v malých obcích (kvalitní životní prostředí, klid, bezpečnost atd.), ale akcentuje překážky, které „brzdí vyrovnaný rozvoj této kategorie obcí“ (*Návrh věcného záměru*, část A, bod 4). Jako nejvýznamnější negativa uvádí snižování úrovně dopravní obslužnosti, omezenou možnost poskytovat služby, nízkou úroveň infrastrukturní vybavenosti, úbytek pracovních míst, nedostatek finančních prostředků a ztížené podmínky pro výkon veřejné správy. S řadou problémů by se mohly menší obce snáze vypořádat, kdyby měly větší finanční zdroje. V tom jim však brání sou-

⁵³ Viz http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/pracsck_1.html (navštíveno 20. 9. 2005) nebo přílohu časopisu *Veřejná správa* 15/2005.

časný systém rozpočtového určení daní zavedený v roce 2001. Na obce do 10 000 obyvatel v něm připadá asi čtvrtinový podíl výnosů ze sdílených daní, ačkoliv v nich žije necelá polovina obyvatel republiky⁵⁴. Podle analýzy Petra Tománka byla jedním z důvodů změny systému snaha vytvořit ekonomický nástroj působící na vznik větších obcí a snížení počtu malých obcí⁵⁵. Od roku 2000 však došlo ke sloučení nebo připojení obcí jen v několika málo případech a nedá se očekávat nějaký zvrat v tomto trendu. Ekonomický tlak se tak doposud májí účinkem.

Ministerstvo nenavrhuje změnu rozpočtového určení daní ve prospěch malých obcí⁵⁶, ale nepředpokládá ani jejich slučování. Jako možné řešení předkládá novou formu meziobecní spolupráce, s jejíž pomocí se snaží „zajistit takový systém přerozdělení, aby zejména venkovské obce vytvářely větší územní celky, které mohou ekonomicky fungovat lépe a přitom neztrácely jakoukoli část vlastní identity.“ (*Návrh*, část A, bod 4) Tak zvané „společenství obcí“ má dosáhnout na větší krajíc daní, což by mělo zvláště menší obce lákat k jejich vytváření. Očekává se od něho zvýšení efektivity místní správy a samosprávy. Opět jde o ekonomický nástroj k dosažení proklamovaného cíle, kterým je vyšší efektivita.

Malé obce – síla nebo slabost?

Česká republika má rozdrobenou sídelní strukturu, což podstatně ovlivňuje podobu obecní samosprávy, neboť jednotlivá sídla se ve velké míře shodují s politickými obcemi. Podílem malých obcí se Česká republika přibližuje evropskému extrému – Francii. Navíc po roce 1989 došlo, podobně jako v jiných zemích, k další fragmentaci dříve násilně slučovaných obcí. Opačným příkladem je Polsko, které se teritoriální organizací blíží skandinávským zemím. Tyto země spolu s Velkou Británií v minulosti provedly rozsáhlou územně-správní integraci a proto v nich nalezneme v průměru mnohem větší obce než na jihu Evropy (Illner, 1992).

⁵⁴ V obcích nad 10 000 obyvatel (bez Prahy) je podíl zhruba vyrovnaný. V hlavním městě žije asi desetina obyvatel České republiky, ale na sdílených daních se Praha podílí z jedné třetiny (viz tabulka „Srovnání ekonomického postavení obcí do 10 tis. obyvatel, nad 10 tis. obyvatel a Prahy“ v Návrhu věcného záměru, část A, bod 4).

⁵⁵ Analýzu publikovanou v časopise *Obec a finance* 3/2004 převzal Deník veřejné správy (viz „Rozpočtové určení daní obcí. Zhodnocení současného stavu a doporučené principy změn.“ <http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6109057&hledej=tom%E1nek>, navštíveno 27.9. 2005)

⁵⁶ Neznamená to, že by se o změnách v této oblasti neuvažovalo. Týkají se ale spíše tzv. motivační složky daňových příjmů. Současný systém totiž výrazně omezuje možnost obce ovlivňovat své příjmy (Kameníčková, 2004). Posílení motivační složky i odstranění velikostních kategorií požaduje Svaz měst a obcí. Finanční pomoc ve formě změny rozpočtového určení daní či rozšíření dotačních programů zmiňoval v rozhovoru pro časopis *Obec a finance* (1/2004) náměstek ministra vnitra Josef Postránecký (<http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=5902295>, navštíveno 27. 9. 2005) a podpořil je i ministr Bublan v rozhovoru pro časopis *Moderní obec* č. 11/2005. Žádné změny naopak neočekává ministr financí Sobotka (viz http://moderniobec.ihned.cz/toISO-8859-2/1-10004980-16949960-C00000_detail-8b, navštíveno 16. 11. 2005).

Tabulka 1. Velikost samosprávných obcí ve vybraných zemích
(průměry a % údaje jsou zaokrouhleny)

Země	Průměrný počet obyvatel	Průměrná rozloha v km ²	Počet obcí	
			v roce 1988	v roce 1991
Česká republika	1 800	14	4 104	5 768
Slovensko	1 850	17	2 269	2 835
Maďarsko	3 300	30	1 364	3 313
Polsko	15 000	129	2 383	2 419
Anglie	123 000	533	365	
Švédsko	29 500	1 595	282	
Dánsko	18 000	156	276	
Norsko	9 000	713	454	
Francie	1 300	15	36 000	

Zdroj: Baldersheim et al. (1996, s. 25)

Tabulka 2. Obce České republiky podle velikosti

	Česká republika (1994)			
	počet obcí	% ze všech	% obyvatel	kumulativní %
0-999	4 975	79,8	16,7	16,7
1 000-1 999	646	10,4	8,6	25,3
2 000-4 999	345	5,5	10,2	35,5
5 000-9 999	135	2,2	9,0	44,5
10 000-19 999	66	1,1	9,0	53,5
20 000-49 999	42	0,7	11,8	65,3
50 000-99 999	17	0,3	11,3	76,6
100 000+	7	0,4	34,7	100,0
Celkový počet	6 230	100,0	10 334 000	100,0

Zdroj: Lacina a Vajdová (2000, s. 290) (upraveno)

Velikost správních jednotek patří při srovnávání systémů místní správy mezi nejčastěji diskutované proměnné. Autoři jako Baldersheim a Illner (1996) či Swianiewicz (2003) přibližují různá teoretická východiska, která předkládají argumenty pro a proti malým či naopak velkým samosprávným celkům. Diskuse o optimální velikosti místní samosprávy se obvykle točí kolem otázek ekonomické efektivity, podmínek místní demokracie, distribuce služeb a daňového zatížení a ekonomického rozvoje (Keating, 1995, Wide-mannová, 2002). Zastánci takzvaného „reformního hnutí“ (Ostrom, 1973, Mouritzen, 1989) podporují spíše spojování obcí do větších celků, naopak teorie veřejné volby nebo

advokáti lokalismu (Jones, Stewart, 1983) argumentují ve prospěch menších obcí. V České republice se zmíněná diskuse často zjednodušuje na otázku „slučovat či neslučovat (malé) obce“.

V roce 1997 proběhl v rámci projektu *Local Democracy and Innovation* mezinárodní výzkum, v kterém se výzkumníci ptali slovenských, polských a českých starostů mj. na jejich postoje ke slučování obcí⁵⁷ a důsledky, které by taková změna přinesla. Na obecné rovině neviděla na spojování obcí nic dobrého většina starostů ze všech tří zemí, častěji pak starostové menších obcí a s nižším vzděláním. Argumenty reformní teorie, která spojování malých obcí podporuje, dokázali v celku pozitivně ocenit jen starostové z Polska.

V České republice považovala sloučení se sousedními obcemi za dobrý návrh většina představitelů měst s 50 a více tisíci obyvateli, jednoznačně za špatný pak velká část starostů obcí do 2 tisíc obyvatel (Vajdová, 1997, s. 3–4). Zastánci sloučení považovali za nejpodstatnější důsledek „efektivitu zajištění služeb“, kterou na prvním místě z jedenácti položek uvedlo 41 % z nich. Dvě třetiny zastánců byly přitom přesvědčeny o zvýšení této efektivity. Výběr nejdůležitějšího dopadu u těch, co sloučení nepovažovali za dobrý nápad, bylo rozptýlenější. „Konflikt mezi částmi obce“ vybralo 23 %, „podmínky pro místní demokracii“ 15 % a „efektivitu zajištění služeb“ 14 % z nich. Odpůrci sloučení vyjadřovali spíše obavy ze zhoršení situace a to i v případě efektivity zajištění služeb, jak to ukazuje následující tabulka.

Tabulka 3. Očekávaný vývoj v oblasti efektivity zajištění služeb v závislosti na postoji ke sloučení obcí (uvnitř tabulky řádková procenta, zaokrouhleno)

Sloučení obcí	Efektivita služeb			absolutní četnost
	zlepšení	žádná změna	zhoršení	
dobrý nápad	67	18	15	115
nezajímavé	24	37	39	97
špatný nápad	21	33	46	242
absolutní četnost	150	138	166	454

Zdroj dat: Soubor z výzkumu „Starostové obcí a měst v sedmém roce samosprávy – ČR 1997“ poskytnutý Sociologickým datovým archivem, vlastní výpočet.

Otázka slučování obcí ve spojení s efektivitou se objevila také ve výzkumu „Politici představitelé evropských měst“ z roku 2003, který se zaměřil na starosty a starostky obcí

⁵⁷ Šlo o otázku: „Představte si situaci, kdy úřady navrhnou sloučení města (obce), kde jste v současnosti starostou, s jednou nebo několika sousedními městy (obcemi). Takový návrh by podle Vás byl velmi dobrý, dobrý, špatný, anebo velmi špatný? Nebo by Vás takový návrh příliš nezajímal?“ Podrobnosti k výzkumu, jehož česká část nesla název „Starostové obcí a měst v sedmém roce samosprávy“, viz Vajdová (1997) či Illner (2001).

a městských částí s nejméně deseti tisíci obyvateli. S výrokem „malé obce by se měly slučovat, aby se zvýšila jejich efektivita“ souhlasilo 60 % respondentů, 18 % nesouhlasilo, ostatní zvolili střední variantu (Vajdová, Illner 2004). Naopak více než tři čtvrtiny představitelů obcí do dvou tisíc obyvatel, kteří se ve stejném roce účastnili výzkumu „Současný venkov“, by připojení k jiné obci neuvítaly a počítají i nadále se samostatností obce (Pavlíková 2003). Se slučováním obcí tak souhlasí ti, kterých by se nedotklo. Naopak představitelé „postižených“ obcí se většinou takovým vyhlídkám brání. První jsou velcí a snad do určité míry vlivnější, těch druhých je mnoho. Jedna strana argumentuje ekonomickou efektivitou, druhá se brání odkazem na Ústavou zaručená práva obcí a jejich orgánů. Vzácně vyrovnaný pohled zaujala Marie Widemannová v textu zpracovávajícím evropskou diskusi na toto téma: „O nutnosti slučování obcí tedy nelze přesvědčit na základě objektivních zjištění, zejména pokud jedním z faktorů je také spokojenost občanů, proto jde o otázku politickou, a to získání zejména hospodářských a sociálních argumentů pro optimální velikost spolu se zajištěním účasti občanů v demokratickém řízení obce.“ (Widemannová, 2002)

Stranou diskuse zůstává jev, který periodicky vychází najevo v době konání obecních voleb. V centru zájmu jsou výsledky voleb, méně pozornosti je věnováno vždy několika desítkám obcí, v nichž zastupitelstvo zvoleno není. Podle zpráv Českého statistického úřadu je to obvykle způsobeno tím, že v těchto obcích nebyla podána žádná kandidátní listina. Podíl těchto obcí se může zdát zanedbatelný, vždyť kolísá kolem jednoho procenta. Při obecních volbách v roce 2002 bylo takových obcí 41 (viz *Volby do zastupitelstev obcí - I. díl v roce 2002*, příloha 2). Pro naše téma je podstatné, že se jedná o velmi malé obce. V průměru v nich žije něco málo přes 200 obyvatel, nejmenší Kunčina Ves měla 48 a největší Řehenice 425 obyvatel (dle údajů ČSÚ k 1. 1. 2002).

V řadě dalších obcí se navíc snižuje počet kandidujících stran, takže nelze vyloučit, že se v budoucnu bude podobná situace opakovat ve větším okruhu obcí. Dle zprávy Českého statistického úřadu v 41 % obcí proběhly poslední obecní volby „za účasti pouze jedné volební strany typu politická strana nebo politické hnutí, jejich koalice nebo sdružení s nezávislými, nebo sice za účasti více volebních stran, ale pouze typu sdružení nezávislých kandidátů nebo jednotlivých nezávislých kandidátů“ (*Volby do zastupitelstev obcí - I. díl v roce 2002*, část IV, bod 1.5). Touto složitou slovní konstrukcí je řečeno, že voliči neměli výběr mezi různou politickou orientací volebních stran. Statistiky žel neuvádí podíl obcí, v nichž kandidovala jen jediná volební strana. Pravděpodobně i jejich počet stoupá, nepůjde však o tak velký podíl obcí, neboť v menších obcích často kandiduje vícero sdružení nezávislých kandidátů či samostatně kandidujících jednotlivců.

Kde by jinde mělo začít slučování obcí než tam, kde se občané odmítají podílet na demokratickém řízení obce? V takové situaci však snadno vznikne právní paradox, neboť o sloučení obcí či připojení k jiné obci může dle zákona o obcích rozhodovat pouze zastupitelstvo obce, pokud toto jeho právo nepřevzou sami občané v místním referendu. K platnosti takového referenda je zapotřebí, aby se jej zúčastnila a rozhodnula

nadpoloviční většina oprávněných voličů⁵⁸. Těžko si lze představit obci, v níž se nenajde pět, sedm občanů ochotných nechat se zvolit do zastupitelstva, ale většina voličů se dostaví k referendu.

Spolupráce bez slučování

Jak už bylo zmíněno, návrh věcného záměru novely zákona o obcích počítá s novou formou spolupráce jako nejrealističtější řešení, které by vedlo k posílení postavení malých obcí. Inspiruje se přitom současným stavem spolupráce obcí a hned v úvodu návrhu uvádí seznam právních norem, které jsou využívány při sdružování obcí „ke zvýšení efektivity využití ekonomických a lidských zdrojů“ (*Návrh*, část A, bod 1). Nejčastěji jsou přitom využívány § 48 a § 49 zákona č. 128/2000 Sb., o obcích, na jejichž základě lze vytvářet jedno či víceúčelové svazky obcí. Zákonem používaný termín „svazky obcí“ bývá obvykle doplňován adjektivem „dobrovolné“ a jak v běžném jazyce, tak i v textu návrhu novely se synonymně či v širším smyslu užívá termín „mikroregion“.

Odlisný pohled na vznik mikroregionů podal sociální ekolog Bohuslav Blažek. Ve své knize *Venkovy* na prvním místě neuvádí ani legislativní základ, ani zvyšování efektivity jako cíl mikroregionu. „Mikroregiony vznikají tak, že několik obcí – zpočátku hlavně několik starostů a starostek – projeví zájem o sdružení, od kterého si cosí slibují. Tato koncepce, inspirovaná Rakouskem a Bavorskem, vznikla před několika málo lety na podnět jednoho venkovu oddaného ministerského úředníka. Bohužel, jakmile začala nabývat pro malé obce na přitažlivosti, jako by se jí ministerstvo poněkud zaleklo. Je to totiž spontánní a dobrovolná varianta umělého, čistě administrativního sdružování obcí shora...“ (Blažek, 2004, s. 79).

Blažek mikroregionům připisuje ještě další rysy:

- „pestitost, ‚nejednotnost‘ nebo nehomogenita mikroregionu není na překážku, naopak se tím zvyšuje směrem dovnitř možnost vzájemného kompenzování nedostatků a směrem navenek možnost širší palety nabídek“ (Blažek, 2004, s. 79);
- „jejich hranice nestanovují oblast řízení kýmsi shora – například střediskovou obcí nebo krajem... Mikroregiony nepokrývají souvisle celou zemi tak jako centrálně zřizované administrativní jednotky“ (Blažek, 2004, s. 175);

⁵⁸ Zákon č. 128/2000 Sb., o obcích, ve znění pozdějších předpisů, upravuje slučování či připojování obcí v § 19, odstavci 4. „Dohodu o sloučení obcí nebo o připojení obce lze uzavřít na základě rozhodnutí zastupitelstev dotčených obcí, pokud do 30 dnů od zveřejnění tohoto rozhodnutí není podán návrh na konání místního referenda o této věci. Je-li podán takový návrh, je k uzavření dohody o sloučení obcí nebo o připojení obce nutné souhlasné rozhodnutí místního referenda konaného v obci, ve které byl podán návrh na jeho konání. Dotčené obce oznámí krajskému úřadu rozhodnutí svých zastupitelstev, na jejichž základě má být uzavřena dohoda o sloučení obcí nebo o připojení obce. Je-li konáno místní referendum o sloučení obcí nebo o připojení obce, oznámí dotčené obce i rozhodnutí přijaté v místním referendu.“ Podmínky platnosti a závaznosti referenda viz § 48, zákona č. 22/2004 Sb., o místním referendu. K dané věci se vztahuje odstavce 3.

- „Iniciátoři mikroregionů znovuobjevují tradiční regiony, které totalitní režim ve své snaze být začátkem nové epochy lidstva vymazával, ale přicházejí i se zcela netušenými novými celky (včetně dobrovolných sdružení sousedících mikroregionů)“ (tamtéž).

Ať už stávající mikroregiony tyto charakteristiky naplňují více či méně, nově navrhované společenství obcí se od dobrovolného svazku obcí v několika bodech zásadně odlišuje: „Činnost společenství obcí se ... může uskutečňovat pouze v zákonem určených územních, kompetenčních i organizačních formách se zajištěnými finančními zdroji, jak je to obvyklé při výkonu veřejné správy všeobecně.“ (*Návrh*, část C, bod 1.1) Z kompetenčního hlediska budou stanoveny povinné úkoly, které společenství obcí musí plnit. Závazné by měly být také některé zdroje příjmů. Při územním vymezení společenství obcí se vyžaduje respektování obvodů obcí s rozšířenou působností. Na rozdíl od běžných dobrovolných svazků obcí nemůže být obec členem více než jednoho společenství obcí. Více než dobrovolnost je v návrhu akcentován výkon veřejné správy.

Ministerstvem, tedy „shora“ navrhované společenství obcí je náhradou toho, co se nepodařilo rozpočtovému určení daní – ekonomicky motivovanému slučování malých obcí. Hlavní roli mají opět hrát ekonomické pobídky. Věcný návrh očekává, že „po vzniku institutu společenství obcí bude mít řada svazků tendenci transformace k výkonu i ostatním činnostem v rámci společenství obcí, především z důvodu finančního zvýhodnění spolupráce ve společenství“ (*Návrh*, část C, bod 1.1). „Zdola“ vedené diskuse a iniciativy chtějí nadále bránit tlaku na slučování obcí do větších celků⁵⁹ a uchovat prostor pro činnost dobrovolným svazkům – mikroregionům⁶⁰.

⁵⁹ Viz např. zprávy a výstupy ze semináře „Budoucnost malých obcí – reforma veřejné správy a její vliv na malé obce“, který se konal v únoru 2001 na hradě Svojanov, uveřejněné v Mladé frontě DNES 19. a 23. 2. 2001. Texty převzal internetový portál Fórum obnovy venkova, na němž Bohuslav Blažek předložil k internetové diskusi otázku „Co říkáte zákonu, který by měl zrušit obce pod 1 500 obyvatel?“ (http://forum.isu.cz/forum/discussion.asp?id_forum=3, navštíveno 20. 9. 2005). Vyprovokoval jej tehdejší poslanec a předseda výboru pro reformu veřejné správy PS PČR a pozdější ministr pro místní rozvoj, Radko Martínek, který na zmíněném semináři vystoupil s předpokladem sloučení malých obcí v časovém horizontu 15 let do celků, v nichž bude počet obyvatel překračovat 1 500.

⁶⁰ O návrhu věcného záměru jednala mj. Komora obcí Svazu měst a obcí v dubnu 2005, na níž představitelé Svazu i Spolku pro obnovu venkova vystoupili proti zužování prostoru pro dobrovolné slučování obcí (viz <http://www.smocr.cz/article.asp?id=1286>, navštíveno 27. 9. 2005). Další informace jsou dostupné např. na zpravodajském serveru ECONNET (<http://zpravodajstvi.ecn.cz/>).

Analýza mikroregionů – zdroje a první výsledky

Návrh modelu společenství obcí vychází podle materiálu ministerstva z analýzy existujících mikroregionů. Nevím, zda se tím myslí nějaká konkrétní, mně neznáma studie⁶¹. Dostat se k aktuálním a kompletním údajům o existujících mikroregionech je vzhledem k jejich „dobrovolnému“ charakteru a množství podob poměrně nesnadné. Na internetu lze nalézt jak centrální seznamy (např. portál Programu pro obnovu venkova <http://www.isu.cz/ukazatele/index.asp> či webové stránky regionálních informačních systémů http://www.risy.cz/mikroregiony/Mikro_12413.html), tak seznamy pořizované jednotlivými kraji (např. <http://mikroregiony.kr-jihomoravsky.cz>). Ani ty však nemohou zaručit úplnost a přesnost údajů⁶². V následující pasáži proto konfrontuji statistické údaje roztroušené porůznu v návrhu věcného záměru s veřejně dostupnými zdroji a výsledky výzkumu typologie managementu v mikroregionech Olomouckého a Zlínského kraje, na kterém jsem se podílel⁶³.

Návrh věcného záměru uvádí, že „v současné době tj. v roce 2005 existuje 474 svazků obcí (z nichž však některé nevyvíjejí činnost), které pokrývají cca 2/3 území České republiky. Hranice správního obvodu obce s rozšířenou působností přesahuje 137 mikroregionů, hranice kraje pak 32 mikroregionů. Do mikroregionů je zapojeno cca 4 680 obcí (tj. přes 70 % z celkového počtu obcí) a jejich počet se zvyšuje. Minimální počet obcí v mikroregionu jsou 2 obce, maximální je 47 obcí. Průměrný počet obcí v mikroregionu je 11 obcí, průměrný počet obyvatel je cca 13,3 tisíc osob, největší mikroregion má 262,8 tis. obyvatel.“ (Návrh, část A, bod 1). V následující tabulce najdeme údaje ze tří moravských krajů. Celkové počty jsou poněkud podhodnoceny, neboť databáze z Jihomoravského kraje je závislá na informacích dodaných představiteli mikroregionů, v případě Olomouckého a Zlínského kraje byli ze šetření některé svazky obcí vyloučeny a s některými se nepodařilo navázat kontakt (viz poznámky ke zdrojům dat).

⁶¹ Problémem návrhu věcného záměru je to, že při citacích výzkumů či statistických šetření své zdroje příliš neidentifikuje. Pravděpodobně se však neopírá o studie autorů, kteří se spoluprací obcí dlouhodobě zabývají (viz např. Vajdová, Čermák, Illner 2006, Perlín 2006).

⁶² Například jihomoravský mikroregion LVA tvoří dle seznamu na serveru www.isu.cz osm obcí s cca 15 tisíci obyvateli, dle krajského seznamu (<http://mikroregiony.kr-jihomoravsky.cz>) pak 9 obcí s více než 43 tisíci obyvateli, neboť tato varianta zahrnuje Břeclav. Dle webové stránky mikroregionu lednicko-valtického areálu (www.lva.cz) jde také o osm obcí, ale ve dvou případech jsou uvedeny odlišné obce.

⁶³ Šetření probíhalo jako součást projektu „Výzkum zavádění managementu rozvoje jako nástroje zvyšování absorpční kapacity a úspor finančních prostředků v mikroregionech“ podpořeného Ministerstvem pro místní rozvoj v rámci Výzkumu pro potřeby regionů. Viz Škrabal, Ryšavý a kol. (2005).

Tabulka 4. Základní údaje o mikroregionech třech moravských krajů (počty obyvatel a průměry jsou zaokrouhleny)

Kraj	Počet svazků obcí	Počet obcí v mikroregionech			Počet obyvatel v mikroregionu		
		minimální	maximální	průměrný	minimální	maximální	průměrný
Jihomor.	58	3	42	10	1 200	55 500	10 500
Zlínský	19	7	30	15	6 000	70 000	25 200
Olomouc	36	1 ⁶⁴ (3)	30	13	750	130 000	19 100

Zdroje dat: Jihomoravský kraj – seznam vedený na internetových stránkách kraje⁶⁵; Zlínský a Olomoucký kraj – Škrabal, Ryšavý (2005)⁶⁶

Porovnáme-li údaje z tabulky s materiálem ministerstva, zjistíme, že tabulka zahrnuje asi čtvrtinu všech ministerstvem registrovaných svazků obcí. Jihomoravské mikroregiony jsou oproti celorepublikovému průměru menší, olomoucké a zejména zlínské pak větší a to jak co do počtu obyvatel, tak počtu obcí ve svazku. Zřetelná je velká variabilita v obou ukazatelích a to jak uvnitř jednotlivých krajů (široké pásmo mezi minimem a maximem), tak i mezi kraji (rozdíly v průměrech). Právě zde se ukrývá první problém nově navrhované formy spolupráce obcí, na který chci poukázat.

Průměr vs. variabilita aneb realita mikroregionů vs. navrhovaný model společenství obcí

V návrhu věcného záměru novelizace zákona o obcích se dočteme: „Pro finančně motivovanou meziobecní spolupráci jsou jako vhodné navrhovány obce do velikosti 10 tis. obyvatel, které mohou, v procesu zintenzivnění meziobecní spolupráce na bázi společenství obcí, hrát rozhodující úlohu. Výběr této velikostní kategorie obcí vychází z analýzy existujících mikroregionů. Průměrná velikost mikroregionu je 13,3 tis. obyvatel, přičemž 80 % všech mikroregionů má velikost do 20 tis. obyvatel. Územní celek s počtem obyvatel 15–20 tis. obyvatel je schopen vykonávat činnosti daleko racionálnější způsobem, bez vážných ekonomických či společenských dopadů, než obce s menším správním obvodem.“ (*Návrh*, část C, bod 1.1) A dále je řečeno, že navrhované řešení

⁶⁴ Seznamy zahrnují i mikroregion Přerovsko, ačkoliv zahrnuje pouze město Přerov. Proto je v závorce uveden i druhý nejnižší počet obcí.

⁶⁵ V databázi je vedeno 61 mikroregionů, u třech chybí údaje o počtu obyvatel (Kuřimka, Deblín a Hodonínsko), viz <http://mikroregiony.kr-jihomoravsky.cz> (navštíveno 19. 9. 2005).

⁶⁶ Z šetření byly vyloučeny mikroregiony, pro něž jediným důvodem existence byl společný postup v některé infrastrukturní investiční akci (všech deset v Olomouckém kraji), přibližně o deseti dalších většinou ze Zlínského kraje se nepodařilo získat potřebné informace. Mikroregion Morkovsko je započítán pouze do Zlínského kraje, ačkoliv některé z obcí náleží k Olomouckému kraji. Blíže k výběru viz Škrabal, Ryšavý (2005, s. 6–10).

chce „podporovat společenství o žádoucí velikosti (10–15 tis.obyv.) a naopak omezovat nežádoucí efekty způsobené vstupem velkých obcí (nad 20 tis. obyv.) do společenství obcí.“ (Návrh, část C, bod 5.2.1)

Ponechejme stranou, že se nejprve uvažuje o velikosti 15–20 tisíc a později je doporučována podpora 10–15 tisícových společenství. Zřetelná je snaha odvozovat ideální velikost modelovaného společenství od průměrné velikosti současných mikroregionů (13,3 tisíce) bez ohledu na vysokou variabilitu této proměnné. Údaj o 80 % mikroregionů do 20 tisíc obyvatel je spíše matoucí, pokud se neuvažuje o podpoře malých svazků obcí s méně než 10 tisíci obyvateli. Velikostní kategorie ve třech vybraných krajích opět přibližuje tabulka.

Tabulka 5. Počty a podíly mikroregionů podle jejich velikosti

Počet obyvatel	-10 000	10 001–15 000	15 001–20 000	> 20 000	do 20 tis.	10–20 tis.	medián
JM kraj	39	7	4	8	86 %	19 %	7 500
ZL kraj	4	4	1	10	47 %	26 %	21 000
OL kraj	15	8	3	10	72 %	31 %	11 800

Uvažujme o širším rozmezí velikosti preferovaných společenství, tj. od 10 do 20 tisíc obyvatel. Z hodnot mediánu plyne, že ve Zlínském kraji polovina mikroregionů přesahuje horní hranici, kterou chce návrh podporovat, v Jihomoravském kraji naopak polovina mikroregionů nedosahuje ani minimální úrovně. V rozmezí 10–20 tisíc obyvatel se pohybuje přibližně jen pětina jihomoravských, čtvrtina zlínských a třetina olomouckých mikroregionů. S výjimkou Zlínského kraje se přitom podíl mikroregionů do 20 tisíc obyvatel příliš nevzdaluje celorepublikové hodnotě. Z uvedeného je zřejmé, že by muselo dojít k poměrně zásadním změnám, pokud by se současné dobrovolné svazky měly transformovat do podoby, která by odpovídala limitům navrhovaným pro společenství obcí.

K několika „velikostně vyhovujícím“ svazkům bychom mohli dojít vyškrtnutím obcí s více než dvaceti tisíci obyvateli, kterým by podle návrhu věcného záměru novely mělo být zabráněno ve vstupu do společenství obcí. Podobně bychom mohli naložit s obcemi, které se k tomuto počtu obyvatel blíží, neboť s několika málo dalšími by pravděpodobně vytvořily společenství s více než 20 000 obyvateli. Takové oddělování je však „umělé“. V praxi je těžko představitelné, jak by se choval region Hranicko bez Hranic, Otrokovicko bez Otrokovic atp.

Už při čtení názvů dobrovolných svazků obcí se ukazují přinejmenším dva typy. První typ odvozuje své jméno od svého centra (Hranicko, Otrokovicko atd.). Jde o nejsnazší a nejrychlejší způsob, jak identifikovat mikroregion i pro někoho, kdo se v místních podmínkách příliš nevyzná. Názvy druhého typu mikroregionů pak obvykle pojmenovávají celou oblast, její charakter. Využívají například významný přírodní prvek, jako je řeka, pohoří aj. (Za Moravú, Pobečví, Jižní Valašsko, Podchřibí) nebo třeba historické pojítko (Panství hradu Veveří, Mohyla míru). Toto názvoslovné rozdělení se odráží ve velikostní

strukturu mikroregionů. Mikroregiony prvního typu pravděpodobně patří k relativně větším svazkům, ale nejen to. Obvykle se jedná o mikroregiony, které zahrnují věnec menších obcí obklopujících spádové centrum – větší nebo nějakým způsobem významnější město. Mezi mikroregiony druhého typu najdeme spíše ty, které zahrnují větší počet obcí přibližně stejné velikosti nebo významu, aniž by to nutně vedlo k celkové nesoudržnosti mikroregionu. Tyto typy můžeme od sebe odlišit jednoduchým indexem, který dostaneme vydělením velikosti největší a druhé největší obce mikroregionu. Hodnota blížící se jedničce ukazuje, že v mikroregionu jsou (alespoň) dvě největší obce přibližně stejně velké. V mikroregionu s indexem dvě je největší obec dvojnásobně větší, než druhá v pořadí. Následující tabulka ukazuje souvislost mezi indexem centrality a velikostí mikroregionu v mikroregionech Olomouckého a Zlínského kraje⁶⁷.

Tabulka 6. Index centrality podle velikostních kategorií mikroregionů

Index centrality	Počet obyvatel mikroregionu					Název dle největší obce
	-10 000	10 001-15 000	15 001-20 000	> 20 000	Celkem	
do 2 včetně	16	10	1	3	30	5
větší než 2	3	2	3	16	24	20
Celkem	19	12	4	19	54	

Tabulka potvrzuje předchozí úvahu. První z popsaných typů mikroregionů (index větší než 2) má obvykle více než 20 tisíc obyvatel a z velké části je pojmenován podle největší z obcí. Druhý typ spadá nejčastěji mezi nejmenší mikroregiony do 10 tisíc obyvatel a jen zřídka bývá nazýván podle největší obce. Po doložení smysluplnosti rozlišení dvou typů dodejme, že rozmezí návrhem modelovaných společenství obcí pokrývá prostor „mezi“ či „vně“ těchto dvou svébytných typů mikroregionů. Z pohledu stávajících mikroregionů se nový typ spolupráce obcí jeví spíše jako umělý výtvar, čemuž odpovídá jeho „shora“ dané vymezení.

Zdůraznění nebo popření územní struktury veřejné správy?

Územní struktura veřejné správy „nemůže být dále komplikována vytvářením nových územních obvodů, které by nebyly skladebné se základní strukturou s výjimkou zvlášť specializovaných oborů státní správy. Rozsah úkolů i funkce výkonu veřejné správy proto vyžadují respektování obvodů obcí s rozšířenou působností při územním vymezení společenství obcí, jinak by docházelo k nepřehledné struktuře výkonu samostatné i přenesené působnosti.“ (*Návrh*, část C, bod 1.1) Požadavek návrhu na skladebnost společenství obcí

⁶⁷ Jihomoravský kraj tentokrát neuvažuje, neboť proto nemám dost podkladů. Maximální hodnotu indexu najdeme v Olomouckém kraji z pochopitelných důvodů u Olomoucka (hodnota 31), ve Zlínském kraji to bylo Holešovsko a Vsetínsko (cca 10). Vynechán je mikroregion Přerovsko, neboť jde o jedinou obec.

se stávající strukturou veřejné správy je pochopitelný. Leč další podmínky stanovené návrhem věcného záměru novely by samy vedly ke komplikacím. Společenství obcí má respektovat obvody obcí s rozšířenou působností, ale tyto obce samé jsou de facto návrhem děleny do dvou skupin podle velikosti. Obce s rozšířenou působností do 20 tisíc obyvatel mohou být součástí společenství, větší obce nikoli⁶⁸.

Dobrym příkladem je stávající mikroregion Valašskomeziříčsko–Kelečsko (www.meziricsko.cz), které kopíruje správní obvod pověřené obce Valašské Meziříčí a tím splňuje jednu z podmínek vytvoření společenství obcí. Do podporovaného rozmezí 10 až 20 tisíc obyvatel by se mikroregion dostal, pakliže bychom vynechali centrální obec – Valašské Meziříčí (27,5 tisíc obyvatel). V takovém případě by ovšem území společenství přestalo tvořit jediný celek, což je další podmínkou vytvoření společenství obcí. Katastr Valašského Meziříčí rozděluje obvod pověřené obce na dvě spolu nesouvisějící části. Ve východní by zůstaly izolovány tři obce (Zašová, Střítež nad Bečvou a Velká Lhota, úhrnem cca 4 000 obyvatel), které by sami při snaze vytvořit společenství obcí sice splnili minimální limit tří obcí, ale nedosáhli by spodní podporované hranice 10 tisíc obyvatel⁶⁹. Ke stejnému problému rozdělení obvodu na dvě nesouvisějící části se v případě Holešovska přidává další. Celý mikroregion čítá přes 21 tisíc obyvatel, bez dvanáctitisícového Holešova pak necelých devět tisíc. Jednou moc a podruhé zas málo.

Komu slouží plány rozvoje?⁷⁰

„Základní povinností společenství obcí bude vypracovat a schválit program hospodářského a sociálního rozvoje. Projednání a schválení tohoto programu přísluší shromáždění zástupců... Program se zpracovává na dobu nejméně čtyř let. Schválený program hospodářského a sociálního rozvoje společenství je jednou z podmínek, která musí být splněna při předkládání projektů spolufinancování „z národních programů“ i ze strukturálních fondů...“ (*Návrh*, část C, bod 1.3) Také v otázce rozvojových programů společenství obcí se lze poučit ze stávající praxe mikroregionů.

Většina dobrovolných svazků obcí v minulosti přijala strategické plány, část z nich tyto dokumenty v pozdější době aktualizovala⁷¹. Z šetření v Olomouckém a Zlínském kraji vyplývá, že většině svazků obcí pomohly financovat zpracování plánů rozvoje dotace, nejčastěji byl zmiňován Program obnovy venkova. Tento program novelizovaný usnesením vlády (č. 730 z 11. 11. 1998) po mikroregionech vyžadoval, aby vytvořily strategické

⁶⁸ Z třinácti pověřených obcí jich více než 20 tisíc obyvatel má pět ve Zlínském a čtyři v Olomouckém kraji. V Jihomoravském kraji jde o šest obcí z jednadvaceti pověřených. Do této kategorie spadají obvykle bývalá okresní města.

⁶⁹ V současné době jsou dvě z těchto obcí zároveň členy mikroregionu Rožnovsko, kterými tento dobrovolný svazek obcí přesahuje hranice obvodu pověřené obce Rožnov pod Radhoštěm.

⁷⁰ V této části práce čerpám z části studie Škrabal, Ryšavý (2005, s. 19–24).

⁷¹ Výjimku tvoří svazky obcí zaměřené na realizaci jediné investiční akce (vodovodu, plynifikace atp.), které často plány rozvoje nezpracovávaly.

plány, pokud budou chtít získávat dotace. Návrh věcného záměru novely zákona o obcích postupuje obdobně a proto jej mohou potkat stejné problémy. Část představitelů mikroregionů v rozhovorech vyjádřila názor, že strategie zpracované „jen kvůli dotacím“ nepostihovaly hlavní problémy obcí nebo ne v dostatečné míře⁷². Pochybnosti o smyslnosti se promítaly také do odpovědí na otázku, zda strategie rozvoje splnila očekávání, která do ní byla vložena.

Tabulka 7. Spokojenost se strategiemi rozvoje mikroregionů

Splnila strategie očekávání?	Četnost	Podíl v % (zaokrouhleno)
Ano	25	47
Ano i ne, částečně	4	8
Ne	16	30
Ani ano, ani ne; neuvedeno	4	8
Bez očekávání	4	8

Zdroj: Škrabal, Ryšavý (2005, s. 22)

Spokojení spolu s částečně spokojenými představovali mírnou většinu odpovědí, nelze však přehlédnout ani třetinu nespokojených. Zbývající kategorie vedou k řadě otázek. K čemu vytvářet strategii rozvoje mikroregionu, když ji po letech někdo zhodnotí slovy „nic jsme do ní nevládali“? Pokud se už na začátku lišila očekávání, neslučují kategorie „ano“ a „ne“ navzájem nesourodé odpovědi? Platí to zvláště pro skupinu nespokojených, což potvrzují komentáře doprovázející hodnocení strategií. Nespokojenost pro jedny vyplývá z toho, že vážně realizace projektů⁷³. Pro jiné byl strategický plán pouze formálním dokumentem⁷⁴ či dokonce „snůška snů, soupis všeho, koho co napadlo“.

Jak zabránit tomu, aby se povinná tvorba programů hospodářského a sociálního rozvoje nových společenství obcí nestala jen další vítanou příležitostí pro firmy zabývající se tvorbou těchto strategických dokumentů, ale přinesla své ovoce zúčastněným obcím? Částečnou odpověď nabízí souvislosti odhalené při výzkumu ve dvou zmíněných krajích. Týkají se vztahu mezi hodnocením strategií rozvoje na jedné straně a dvou upřesňujících otázek na straně druhé. Jednalo se o otázky: Na jak dlouhé období máte zpracován strategický plán rozvoje mikroregionu? S kým byly návrhy v průběhu zpracování strategie konzultovány?

⁷² Příklad odpovědi ze dvou svazků obcí: „Ta (strategie), která existuje, vznikla hned v počátcích, protože by bez ní nemohl mikroregion žádat o peníze. Nebyla tam vnitřní potřeba a tomu odpovídá i kvalita. Dnes je rozpracovaná nová strategie, kterou dělají poctivě, aby to nebyla jen formální záležitost.“ „Strategii mají zpracovanou od r. 1999, avšak má pro ně minimální význam. Strategii zpracovala Rozvojová agentura... Důvod? Musela být zpracována; získali jsme na zpracování dotaci z Programu obnovy venkova.“

⁷³ „Ano i ne. Ale zklamání je v tom, že jsme mysleli, že bude více dotačních titulů a více možností.“

⁷⁴ „Většina starostů k tomu měla výhrady, ale slouží to jen k tomu, aby existovala, abychom mohli prokázat, že ji máme.“ „Dopady to nemělo. Každá obec si to přečetla a projednala, ale jinak na tom nepracovala.“

Časový plán byl součástí přibližně poloviny všech rozvojových dokumentů. Rozmezí bylo velmi široké (od 2 do 25 let), v průměru přibližně 8 let. Nejčastěji bylo zmiňováno období 10 let. Převažoval středně a dlouhodobý výhled. Představitelé mikroregionů byly mnohem častěji spokojeni s těmi strategiemi rozvoje, které měly specifikován časový plán.

Tabulka 8. Hodnocení rozvojových dokumentů podle specifikace časových plánů

Splnila strategie rozvoje očekávání?	ČASOVÝ PLÁN	
	specifikován	nespecifikován
ano	17	9
částečně	4	0
ne	5	10

Zdroj: Škrabal, Ryšavý (2005, s. 23)

Otázka týkající se konzultací v průběhu zpracování strategických plánů byla poměrně obecná na to, aby z odpovědí bylo možné získat detailní představu o způsobech tvorby těchto dokumentů. Participaci na tomto procesu si lze zjednodušeně představit jako cibuli složenou z jednotlivých slupek. Nejužší jádro tvořili starostové obcí sdružených v mikroregionech a orgány svazků obcí. Nezřídka šlo o jedinou skupinu osob, se kterými byly návrhy strategie podle výpovědí respondentů konzultovány. K jádru se ale obvykle připojovali další představitelé obcí (zastupitelé), orgány a zaměstnanci obcí (rada, komise, tajemník, odbory). Další slupku, která ovšem již nebyla vždy přítomna, představovali podnikatelé, zemědělci, zástupci nestátních neziskových organizací atd. Někde je zmiňována účast vyšších orgánů veřejné správy a státní administrativy. Vrchní slupku pak tvořila veřejnost, obyvatelé mikroregionů.

Tabulka 9. Hodnocení rozvojových dokumentů podle toho, s kým byly konzultovány

Splnila strategie rozvoje očekávání?	POČET PARTICIPUJÍCÍCH „SLUPEK“ ⁷⁵		
	jedna	dvě	tři
ano	6	7	10
částečně	1	2	1
ne	5	5	4
Celkem	12	14	15

Zdroj: Škrabal, Ryšavý (2005, s. 24, upraveno)

⁷⁵ Jedna slupka představuje účast starostů či zastupitelů obcí, dvě slupky navíc přítomnost buď podnikatelů, neziskových organizací, veřejnosti nebo vyšší administrativy. Tři slupky zahrnují první slupku a více typů z druhého okruhu (např. starostové, podnikatelé, veřejnost). Blíže in Škrabal, Ryšavý (2005: 24)

Ač v tomto případě není souvislost tak zřejmá, lze s opatrností říci, že čím širší byl okruh konzultantů vznikající strategie, tím vyšší byla spokojenost s výsledkem a uplatněním plánu rozvoje. Z výše uvedených zjištění lze vyvodit několik doporučení pro tvorbu programů rozvoje společenství obcí. Stanovení časového plánu podstatně ovlivňuje kvalitu strategických dokumentů a je mu třeba proto věnovat zvláštní pozornost. Vhodné je kombinovat krátkodobý, střednědobý a dlouhodobý výhled. V tomto bodě by bylo vhodné dopracovat návrh věcného záměru, který nejprve uvádí zpracování programu rozvoje „na dobu nejméně čtyř let“, posléze jeho časové vymezení svazuje s funkčním obdobím předsedy společenství: „Funkční období předsedy je čtyřleté s ohledem na čtyřletou dobu zpracovaného a schváleného programu hospodářského a sociálního rozvoje.“ (*Návrh*, část C, bod 3.1) Čtyřleté období kopíruje volební období představitelů samospráv zúčastněných ve společenství, jejichž výměna může mít na plány spolupracujících obcí velký dopad. Není vhodné z podobného důvodu omezovat na čtyři roky platnost plánů rozvoje. Pokud bude při jejich projednávání získána dostatečně široká podpora a nebudou jen odrážet zájmy aktuálně „vládnoucích“ kruhů, měly by přečkat případné změny ve vedení obcí bez větších změn. Potřebnou kontinuitu může podpořit nízká politizace, se kterou se na úrovni malých obcí setkáváme. Zpracování delšího časového výhledu je naopak podmíněno konsensuálním rozhodováním, které brání prosazování jednostranných zájmů.

Závěr

V této studii jsem se zaměřil na některé problematické stránky návrhu věcného záměru novely zákona o obcích, který se snaží s pomocí nové formy spolupráce obcí vyrovnat ekonomické handicapy malých obcí vyplývající ze současné podoby financování veřejné správy. Nebylo cílem a ani v možnostech textu podrobně zkoumat východiska a modelovat možné důsledky navrhovaných změn. V kontextu diskuse o optimální velikosti místní samosprávy se ukazuje jednostrannost legislativního návrhu. Při analýze současného stavu jeho autoři upřednostňují ekonomická kritéria a hledají opět především ekonomické nástroje pro nápravu či úpravu v požadovaném směru. V jiných rovinách (např. v oblasti podmínek místní demokracie) jdou cestou nejmenšího odporu ve snaze vyhnout se možným konfliktům. V některých ohledech návrh věcného záměru navazuje na současné podoby spolupráce obcí, v jiných se vůči nim naopak vymezuje. Strukturu a fungování mikroregionů však analyzuje poměrně povrchně. Navrhovaný model společenství obcí může místně pomoci řešit vytčené problémy, ale zároveň vytvořit řadu jiných. Sám se tak při realizaci snadno stane nejen nástrojem vyrovnávání rozdílů, ale také příčinou vytváření nových nerovností. V úhrnu tak může být zpochybněno i klíčové kritérium navrhovaných změn, kterým je efektivita využití ekonomických a lidských zdrojů na venkově.

LITERATURA

- BALDERSHEIM, H., G. BLAAS, T. M. HORVÁTH, M. ILLNER, and P. SWIANIEWICZ.: New Institutions of Local Government: A Comparison. In: *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Red. H. BALDERSHEIM, M. ILLNER, A. OFFERDAL, L. ROSE, P. SWIANIEWICZ. Boulder, Westview Press 1996, s. 23-41.
- BALDERSHEIM, H., M. ILLNER.: Local Democracy: The Challenges of Institution-Building. In: *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe*. Red. H. BALDERSHEIM, M. ILLNER, A. OFFERDAL, L. ROSE, P. SWIANIEWICZ. Boulder, Westview Press 1996, s. 1-22.
- BLAŽEK, B.: *Venkovy. Anamnéza, diagnóza, terapie*. Šlapanice, ERA 2004.
- ILLNER, M.: K sociologickým otázkám místní samosprávy. *Sociologický časopis* 28, 1992, č. 4, s. 480-492.
- ILLNER, M.: Formování lokálních mocenských elit se zvláštní zřetelem na úlohu starostů. In: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Red. M. HAMPL a kol. Praha, DemoArt pro PšF UK v Praze 2001, s. 251-274.
- JONES, G., J. STEWART: *The case for local government*. London, Allen & Unwin 1983.
- KAMENÍČKOVÁ, V. 2004. Rozpočtové určení daní. *Obec a finance* 1/2004, převzato Deníkem veřejné správy (<http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6109057>; navštívěno 10. 12. 2004).
- KEATING, M.: Size, Efficiency and Democracy: Consolidation, Fragmentation and Public Choice. In: *Theories of urban politics*. Red. D. JUDGE, G. STOKER, H. WOLLMANN. London-Thousand Oaks-New Delhi, Sage 1995, s. 117-135.
- LACINA, K., Z. VAJDOVÁ.: Local Government in the Czech Republic. In: *Decentralization: Experiments and Reforms*. Red. T. M. HORVÁTH. Budapest, Local Government and Public Service Reform Initiative 2000, s. 255-295.
- MOURITZEN, P. E.: City Size and Citizens' Satisfaction: Two Competing Theories Revisited. *European Journal of Political Research*, 17, 1989, s. 661-668.
- Návrh věcného záměru novely zákona o obcích - nová forma meziobecní spolupráce* (http://www.mvcr.cz/odbor/reforma/nov_obce.html, navštívěno 20. 9. 2005).
- OSTROM, V.: *The Intellectual Crisis in American Public Administration*. University of Alabama Press 1973.
- PAVLÍKOVÁ, G.: Činnost samosprávy ve venkovských obcích. In: *Český venkov 2003. Situace před vstupem do EU*. Red. V. MAJEROVÁ a kol. Praha, ČZU 2003, s. 175-190.
- PERLÍN, R.: Je strategický plán nástroj rozvoje venkovských mikroregionů? Mezinárodní konference Venkov je náš svět, Český Krumlov 1.-3. 3. 2006.
- SWIANIEWICZ, P.: How beautiful is bigger? In search of the optimal size for local democracy. In: *Local Democracy in Post-Communist Europe*. Red. H. BALDERSHEIM, M. ILLNER, H. WOLLMANN. Opladen: Leske + Budrich 2003, s. 289-300.
- ŠKRABAL, I., RYŠAVÝ, D. a kol.: *Výzkum a analýza typologie managementu v mikroregionech Olomouckého a Zlínského kraje*. Přerov, Centrum pro komunitní práci 2005.
- TOMÁNEK, P.: Rozpočtové určení daní obcí. Zhodnocení současného stavu a doporučené principy změn. *Obec a finance* 3/2004 (převzato Deníkem veřejné správy; <http://denik.obce.cz/go/clanek.asp?id=6109057&hledej=tom%Elnek>, navštívěno 27. 9. 2005).
- VAJDOVÁ, Z.: Samospráva v obcích a městech v sedmém roce samosprávy. *Data & Fakta*, č. 6, 1997.
- VAJDOVÁ, Z., ILLNER, M.: Starostové českých měst o problematice územní veřejné správy. In: *Reforma veřejné správy v teorii a praxi*. Red. J. GROSPÍČ, VOSTRÁ, L. Dobrá Voda u Pelhřimova, Aleš Čeněk 2004, s. 59-66.
- VAJDOVÁ, Z., ČERMÁK, D., ILLNER, M.: Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990. Praha: Sociologický ústav AV ČR 2006.

Volby do zastupitelstev obcí – I. díl v roce 2002. Praha, Český statistický úřad 2003 (www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/publtisk/4209-03-v_roce_2002_, navštíveno 17. 8. 2005).

WIDEMANNOVÁ, M.: Vztah mezi velikostí obcí a regionů a efektivností a hospodárností jejich činnosti. *Veřejná správa*, č. 15, 2002 (www.mvcr.cz/casopisy/s/2002/0015, navštíveno 20. 9. 2005).

SUMMARY

Micro-regions as the voluntary associations of municipalities vs. new model of municipality partnership

This paper confronts ministerial proposal of Act on Municipalities amendment with different research findings. The proposal introduces new model of cooperation of municipalities aimed to improve financial resources of small municipalities. There is an extreme territorial fragmentation in the Czech Republic with high proportion of very small municipalities which not even under the economic pressure do not want to give up their autonomy and to merge with others. They prefer to cooperate with each other to solve common problems. Present-day form of voluntary association of municipalities is highly variable. So called micro-regions includes associations with two to several tens of municipalities and with some hundreds to more than hundred thousands inhabitants. New amendment plans to support only cooperation of smaller municipalities fulfilling a set of requirements. These preconditions could bring new problems that are partially analysed in this paper.

KEY WORDS

Act on Municipalities and its amendments, cooperation of municipalities, Czech Republic, micro-regions, public service, small municipalities, size

Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
rysavyd@ffnw.upol.cz

Studenti píší

Andragogika podle Knowlese

Ondřej Valenta

Největší osobností vzdělávání dospělých ve Spojených státech amerických druhé poloviny minulého století byl bezesporu Malcolm Shepherd Knowles. To on objevil pro Ameriku pojem *andragogika*. Díky své práci je považován za jednoho z hlavních teoretiků andragogiky jako takové. Když se ale podíváme do českých publikací zaměřených na tento obor, zjistíme, že prostor jemu věnovaný rozhodně není dostatečný.

Životní dráha

Malcolm Knowles⁷⁶ se narodil v roce 1913 v Missoule ve státě Montana. Otec byl veterinář a často se svým synem debatoval o smyslu života, náboženství, politice, úspěchu, štěstí a o všem, co dospívajícího chlapce může zajímat. Sám Knowles vzpomíná, že svého otce vnímal spíše jako společníka než jako autoritu. Na matku vzpomíná jako na člověka, který ho vychovával k citlivosti, lásce a starostlivosti.

Knowles získal stipendium na Harvardu. Navštěvoval kurzy filozofie, literatury, historie, politiky, etiky a mezinárodního práva. Zde byl také ovlivněn přednáškami Alfreda Northa Whiteheada. V této době studia byl, mimo jiné, prezidentem Harvardského liberálního klubu, generálním tajemníkem Modelové společnosti národů Nové Anglie a prezidentem Phillips Brooks House (harvardské organizace sociálních služeb). Během svého studia na Harvardu také poznal svoji budoucí ženu Huldou.

Poté, co Knowles absolvoval v roce 1934 na Harvardu, se zapsal na Fletcher School of Law and Diplomacy. Plánoval totiž kariéru v zahraničních službách. Příjímáckou zkoušku do zahraničních služeb složil úspěšně, ale byla před ním ještě tříletá čekací doba. A vzhledem k tomu, že se v roce 1935 oženil s Huldou a plánoval založit rodinu, musel si najít práci jinde.

Začal pracovat v National Youth Administration v Massachusetts. Náplní jeho práce bylo zjišťovat, jaké dovednosti vyžadují místní zaměstnavatelé, vytvořit kurzy pro osvojení těchto dovedností a získat pro ně mladé lidi. Po nějaké době se setkal s Eduardem Linde-

⁷⁶ Informace o Knowlesově životě podle úvodu k *Andragogy in Action*, první kapitoly *The Making of an Adult Educator* a článku Malcolm Knowles, *informal adult education, self-direction and andragogy*.

manem, který byl vedoucím vzdělávacích projektů pro Works Projects Administration, a tudíž Knowlesovým supervizorem. Strávili spolu mnoho hodin diskuzemi o charakteru vzdělávání dospělých. Lindemanova kniha *Meaning of Adult Education*, osvětlující specifické charakteristiky učících se dospělých a metody a techniky pomáhající dospělým učit se, byla po dlouhou dobu pro Knowlese hlavním zdrojem inspirace.

Dorothy Hewittová, ředitelka Bostonského centra vzdělávání dospělých, Knowlese zasvětila krok po kroku do plánování a řízení vzdělávacího programu. Její kniha (kterou napsala spolu s Kirtley Matherovou) *Adult Education: A Dynamic for Democracy* mu sloužila jako manuál pro tvorbu vzdělávacích programů.

Knowles o Lindemanovi a Hewittové říká: „Žasnu, jak mohli tito dva ranní průkopníci (a Lindeman zvláště) proniknout do vzdělávání dospělých tak, že teprve nedávno byly jejich myšlenky ověřeny výzkumem.“ (Knowles, 1984, s. 3).

V roce 1940 se Knowles stal vedoucím oddělení vzdělávání dospělých pro Huntington Avenue organizace YMCA⁷⁷ v Bostonu.

Tehdy začal číst *Journal of Adult Education*, vydávaný Americkou asociací vzdělávání dospělých, a *Adult Education Bulletin*, vydávaný Oddělením vzdělávání dospělých Národní vzdělávací asociace. Podle jeho slov zde úspěšní vzdělavatelé dospělých (ti, kteří si jsou schopni získat a udržet studenty) často popisovali, jak je třeba učit děti a dospělé odlišnými způsoby. I když tedy v zásadě mezi vzdělavateli panovala shoda o rozdílech mezi učícími se dětmi a dospělými, neexistovala o tom žádná obecná teorie. Literatura byla převážně filozofická a poskytovala nanejvýš principy a vodítka.

V roce 1944 narukoval k americkému námořnictvu a, podle svých slov, neměl nikdy tolik času na studium literatury jako v následujících dvou letech. Přečetl všechny dostupné knihy o vzdělávání dospělých a začal pracovat na vytvoření obecné teorie.

V roce 1946 se Knowles stal vedoucím vzdělávání dospělých organizace YMCA v Chicagu a nastoupil k vysokoškolskému studiu vzdělávání dospělých na univerzitě v Chicagu. Byl ovlivněn profesorem Cyrilem O. Houlem, jeho přístupem ke studentům jako ke kolegům a aplikováním principů vzdělávání dospělých na tradiční univerzitě. Tehdy také získal první zkušenosti se sebeřízeným učením na seminářích Arthura Shedlina, spolupracovníka Carla Rogerse.

Ve své diplomové práci chtěl shrnout všechny poznatky, principy a postupy týkající se vzdělávání dospělých, které získal ze studia literatury, ze svých praktických zkušeností a od svých učitelů, a tím vytvořit první krok k obecné teorii. Toto snažení vyústilo roku 1950 v Knowlesovu první knihu, *Informal Adult Education*, kde se snaží objevit esenci vzdělávání dospělých a to, co ho odlišuje od tradičního vzdělávání.

Zatím se mu však podařilo odhalit jen informálnost vzdělávání dospělých. Stále nedospěl ke všeobecné, koherentní a integrační teorii.

V roce 1951 se Knowles stal výkonným ředitelem *Adult Education Association of the U.S.A.* Více než jednotlivými vzdělávacími programy se začal zabývat vzděláváním dospělých jako takovým. Roku 1961 byl pozván na Bostonskou univerzitu, kde měl vytvořit nový

⁷⁷ Young Man's Christian Association.

studijní program zaměřený na vzdělávání dospělých. Během následujících čtrnácti let zde realizoval výzkum, ve kterém aplikoval principy vzdělávání dospělých, a vedl i doktorandy, kteří mu pomáhali rozšířit a prohloubit jeho práci. Povedlo se mu vytvořit teoretický rámec své koncepce vzdělávání dospělých, ale neměl pro něho název.

Název, který hledal, našel v roce 1967. Jak sám píše: „Řešení jsem objevil v létě 1967, kdy jugoslávský vzdělavatel dospělých Dušan Savičević navštěvoval mé letní kurzy vzdělávání dospělých a na konci poznamenal: ‚Malcolme, ty zde praktikuješ andragogiku‘. Já jsem odpověděl: ‚Whatagogy?‘, protože jsem ten termín nikdy dříve neslyšel. Vysvětlil mi, že evropští vzdělavatelé dospělých razí tento pojem jako paralelu k pedagogice, jako název pro rostoucí vědění a technologii zabývající se vzděláváním dospělých a definují andragogiku jako vědu a umění pomáhat dospělým učit se. Připadalo mi to smysluplné, takže jsem tento termín začal používat od roku 1968 v člancích, které popisují můj teoretický rámec myšlenek o vzdělávání dospělých.“ (Knowles, 1984, s. 6).

V roce 1970 Knowles napsal knihu *The Modern Practice of Adult Education: Andragogy Versus Pedagogy*. V druhém vydání knihy však již slovo „versus“ odstranil a roce 1980 tato kniha vyšla jako *The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy*. Zdůvodňoval to tím, že i když nejprve chápal pedagogiku jako opozitum andragogiky, postupem času zjistil, že mnoho pedagogů úspěšně aplikovalo andragogický model (modifikovaný) na dětech a mladých lidech. A na druhé straně někteří vzdělavatelé pracující s dospělými podotýkali, že někdy je adekvátní a potřebný pedagogický přístup k dospělým (například při tréninku základních dovedností). Pedagogiku a andragogiku začal chápat jako dva krajní póly kontinua.

Malcolm Knowles odešel do důchodu v roce 1979, ale i nadále se angažoval v různých workshopech a agenturách. Stále psal odborné knihy a články. Několikrát řekl, že by si lepší a bohatší život nedokázal představit. Zemřel na Den díkůvzdání v roce 1997 ve svém domě ve Fayetteville v Arkansasu.

Knowlesova andragogika

Proč tedy Knowles pro vzdělávání dospělých odmítal pojem pedagogika?⁷⁸

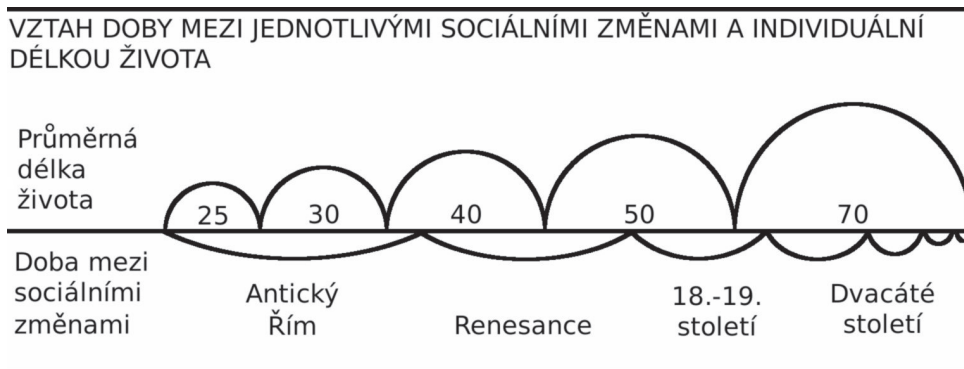
Donedávna existoval pouze jeden pohled na vzdělávání. Tvorbou kurikula vzdělávacích aktivit a praxí vzdělávání se zabývala pouze a jen pedagogika. Tento přístup byl, jak píše Knowles, z větší části založen na pozorování prováděných mnichy během vyučování velmi mladých dětí trivií. Když se začalo ve dvacátých letech dvacátého století „adult education“, zjistili, že aplikace tohoto modelu je problematická. Jádru pudla leželo přímo v pedagogickém přístupu založeném na transmisi „pravdivých“ vědomostí, tedy těch, které obstály v čase. Ukazovalo se, že dospělí chtějí něco více než faktografické učení, dril, suché memorování, zkoušení a podobně.

⁷⁸ Podle Knowles, M. S.: *Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy*.

Na to, v čem by mohl problém ležet, poukázal až filozof Alfred North Whitehead. Knowles o tom píše toto:

.... (Whitehead, pozn. autora) poukázal na to, že by se vzdělávání mělo definovat jako proces transmise toho, co je známo, pouze, pokud je doba mezi velkými kulturními změnami delší než průměrný věk individuí. Za této podmínky to, co se lidé v mládí naučí, zůstane platné a použitelné pro zbytek jejich životů. Ale Whitehead zdůrazňuje, že žijeme v prvním období lidských dějin, kdy tento předpoklad neplatí ... dnes je tato doba výrazně kratší než lidský život, a tudíž náš trénink musí připravit jedince na to, aby se těmto změnám postavili čelem.“ (Knowles, 1980, s. 40–41) .

Následující obrázek (podle Knowles, 1980, s. 40–41) se pokouší tuto myšlenku znázornit graficky:

Knowles dále podotýká, že doba mezi hlavními kulturními změnami (time-span of major cultural change) se ve 20. století roztáhla přes několik generací a tempo kulturních revolucí se stále zvyšuje. Kulturními revolucemi myslí například masivní rozvoj znalostí, technologické inovace, růst pracovní a sociální mobility, změny v politickém a ekonomickém systému atd. Za těchto podmínek znalosti a dovednosti získané v mládí výrazně zastarávají s postupujícím věkem a dovednosti, které lidé používali ve svých dvaceti letech, jsou ve třiceti překonané. Není již tedy vhodné definovat vzdělávání jako proces transmise toho, co je známo. Musí být definováno jako celoživotní proces nepřetržitého získávání nových informací (lifelong process of continuing inquiry). Tím nejdůležitějším je tedy učení se učit se (learning how to learn) a získání dovedností nutných pro sebeřízené vzdělávání se (skills of self-directed inquiry).

Ve třicátých a čtyřicátých letech dvacátého století publikoval americký *Journal of Adult Education* články úspěšných vzdělavatelů dospělých (viz výše) popisující způsoby, jak zacházet s dospělými a jak se tyto postupy odlišují od pedagogického modelu. Knowles k tomuto podotýká, že se v těchto článcích často objevuje pocit viny z nedodržování akademických standardů a podobně, který způsobuje absence teorie podporující takové techniky. Tito vzdělavatelé prostě jednali intuitivně a pragmaticky. Základní principy

vzdělávání dospělých se Knowles pokusil shrnout ve své knize *Informal Adult Education* z roku 1950.

Kniha začíná slovy: „Dospělost je problém. A je to také nevyužitá příležitost. Problémem je proto, že naše kultura předpokládá o dospělých něco, co není pravda. Předpokládá, že dospělí jsou zralí (mature) právě proto, že jsou dospělí. Předpokládá, že jakmile člověk dosáhne jednadvaceti, naučil se a ví všechno, co potřebuje pro efektivní život dospělého. Ne všichni dospělí jsou zralí a pravděpodobně každý dospělý je v některých aspektech nezralý. Toto není obviňování. Pokud uvažujeme o zralosti jako o stavu, kdy se jedinec naučil všechno, co potřebuje vědět, existuje dobrý důvod myslet si, že dospělí jsou nezralí. Svět je příliš komplexní a mění se příliš rychle na to, aby kdokoli zvládl všechno, co bude v budoucnu potřebovat. Můžeme souhlasit s Lymanem Brysonem, když říká: Devatenáctileté studenty univerzit je nemožné naučit, jak se vypořádat se všemi problémy padesátiletého člověka.“ (Knowles, 1950, s. 3).

Knowles zde sice popisuje technologii práce s dospělými, ale nevytváří žádnou jednotící teorii.

V šedesátých letech dvacátého století se začaly objevovat výsledky systematického výzkumu zaměřeného na vnitřní procesy učení dospělých. Studie, která odstartovala pohyb tímto směrem, byla Houlova *Inquiring Mind*, založená na rozhovorech s dvaadvaceti vzdělavateli dospělých. Účastníky vzdělávání dospělých rozdělil Houle do tří skupin:

„První, ... *orientovaní na cíl* (goal-oriented), jsou ti, pro které je vzdělávání způsob, jak dosáhnout poměrně přesně vymezených cílů. Druzí, *orientovaní na činnost* (activity-oriented), jsou ti, kteří se vzdělávání účastní proto, že nacházejí smysl v tom, co není přímo spojeno nebo zamýšleno touto aktivitou. Třetí, *orientovaní na učení* (learning-oriented), hledají vědění jako takové. Neexistují čisté typy. Nejlepší způsob, jak toto znázornit graficky, jsou tři protínající se kružnice. Centrální důraz každé skupiny je však zřejmý.“ (Houle, 1961, s. 15–16, podle Knowles, 1980, s. 42).

Na Houla navázal jeho student Allen Tough. Toughova výzkumná otázka by se dala parafrázovat jako: „Kdy se dospělí učí přirozeně? – Když je nikdo neučí“. Jeho práce ukázaly, že: „1. téměř všichni dospělí se každý rok účastní od jednoho do dvaceti vzdělávacích projektů – průměrně okolo osmi; 2. jen okolo deseti procent vzdělávacích projektů bylo spojeno s nějakou vzdělávací institucí; 3. existuje poměrně univerzální „přirozený“ proces učení – dospělí, kteří se učí na vlastní pěst, procházejí podobnými stádii; 4. dospělí se skoro vždy v některé fázi procesu učení obracejí na někoho s prosbou o pomoc; 5. obvykle se obracejí k „pomáhajícím“ (helpers), kteří nejsou trénováni jako učitelé, ale když jdou za učiteli, ti spíše navazují na cestu, jakou si vytyčili vzdělávající se, než že by do procesu vtahovali svá pedagogická kurikula.“ (Knowles, 1980, s. 42).

Mnoho znalostí o vzdělávání dospělých přinesly v šedesátých letech příbuzné obory – klinická psychologie, vývojová psychologie (speciálně psychologie životní cesty), gerontologie, sociologie a antropologie. Konečně se začínala budovat obecná koherentní teorie vzdělávání dospělých.

Právě v tomto období Knowles přebíral od Savičeviče pojem „andragogika“ založený na řeckém anēr (s kmenem andr-), znamenající muž nebo dospělý. Tento termín poprvé použil v článku *Adult Leadership* v roce 1968.

Proti andragogice staví pedagogiku, která je podle něho umění a věda o učení dětí. Již jsme viděli, že postupem času a díky debatám s lidmi, kteří jeho principy aplikovali i na děti, zjistil, že andragogika a pedagogika nejsou opozita, ale spíše dva konce spektra – že to jsou dvě alternativy, kde o použití jednoho nebo druhého modelu rozhoduje právě konkrétní situace. Knowles uvádí tento příklad: „...podívejme se na závislost versus sebeřízení; šestileté dítě bude vysoce sebeřízené, když se učí pravidla hry, ale závislé, když se učí zacházet s kalkulačkou; na druhé straně bude čtyřicetiletý člověk vysoce závislý při seznamování s počítačem, ale sebeřízený během opravování kusu nábytku. Já to vidím tak, že když je pedagogický přístup realistický, je pedagogická strategie přiměřená a nezáleží na věku – a naopak. Mám však jednu námitku: ideologický pedagog – vysoce loajální a oddaný pedagogickému modelu – může být v pokušení podceňovat andragogický přístup a udržovat závislost vzdělávaného dlouho poté, co ten už je schopen sebeřízení.“ (Knowles, 1980, s. 43).

Rozdíl mezi pedagogickým a andragogickým přístupem znázorňuje přehledně následující tabulka (podle Knowles, 1980, s. 43–44):

Model	Pedagogika	Andragogika
Pojetí vzdělávaného	Vzdělávaný je dle definice závislý. Od učitele společnost očekává, že převezme plnou zodpovědnost za určení toho, co, kdy a jak má být učeno.	Přechod od závislosti k sebeřízení je běžný v procesu zrání osobnosti, ale rozdílný pro různé osobnosti a různé dimenze života. Učitelé mají tento pohyb povzbuzovat a dbát o jeho rozvoj. Dospělí hluboce touží být sebeřízení, i když v některých dočasných situacích mohou být závislí.
Role předchozí zkušenosti vzdělávaného	Zkušenost, kterou si vzdělávaný přináší, nemá velkou cenu. Lze ji použít jako odrazový můstek, ale nejvíce získá vzdělávaný od učitele, autora knihy, tvůrce audiovizuální pomůcky a dalších expertů. Díky tomu jsou hlavními technikami ty, které přenášejí informace – přednáška, přidělené čtení, audiovizuální prezentace.	Jak lidé rostou a vyvíjejí se, nabývají zkušeností, které se stávají bohatým zdrojem vzdělávání – pro učící se samotné i pro ostatní. Lidé také přikládají větší váhu tomu, co se naučí svou vlastní zkušeností, než tomu, co pasivně přijmou. Primární jsou tedy experimentální techniky – laboratorní experimenty, diskuze, případové studie, situační cvičení atd.
Přípravenost k učení	Lidé jsou připraveni učit se, když společnost (speciálně škola) řekne, že by se měli učit. Vytváří také na ně dostatečný tlak (strach ze	Lidé jsou připraveni učit se tehdy, když mají potřebu překonat nějaký problém nebo úkol reálného života. Vzdělávatel je odpovědný za vytvoření podmínek

	selhání). Většina vrstevníků je připravena učit se stejné věci. Proto by studium mělo řídit poměrně standardizovaným kurikulem, které uniformuje krok po kroku postup všech zainteresovaných.	a nabídnutí nástrojů a způsobů, jak pomoci objevit to, co potřebují vědět. Vzdělávací program by měl být postaven na kategoriích aplikovatelných v životě a sekvencován podle připravenosti vzdělaného.
Orientace na učení	Studenti vidí proces vzdělávání jako předmětově orientovaný obsah, který bude použitelný později během jejich života. Kurikulum by tedy mělo být předmětově orientované (subject-matter oriented), jako například kurzy, a mělo by sledovat logiku předmětu (od starověkých k moderním dějinám, od jednoduchého ke komplexnímu). Převládá předmětová orientace.	Učící se vidí proces rozvoje a růstu kompetencí, pomocí kterých dosáhnou plného potenciálu svého života. Chtějí umět aplikovat všechno, co se dnes naučí tak, aby zítra žili lépe (efektivněji). Vzdělávání by mělo být zaměřeno na zvyšování kompetencí. Lidé jsou orientováni na výkon.

To vše můžeme shrnout do čtyř bodů. Jak dospělí zrají, 1. jejich sebepojetí se posouvá od závislé bytosti k sebeřízené; 2. akumuluji rostoucí zásobárnu zkušeností, ze kterých se stává bohatý zdroj učení; 3. jejich připravenost k učení se stále více orientuje na vývojové úkoly⁷⁹ jejich sociálních rolí; a 4. jejich časová perspektiva se posouvá od učení se pro budoucnost k učení se pro okamžitou aplikaci a konečně orientace v učení se mění z předmětové na výkonovou (podle Knowles, 1980, s. 44–45).

Co říct závěrem?

Knowles byl bezpochyby jedním z nevlivnějších, a možná nevlivnějším andragogem dvacátého století. Prakticky každý, kdo psal o andragogické teorii, na něho musel nějakým způsobem reagovat. Měl mnoho zastánců, ale i odpůrců, kteří s jeho teorií naprosto nesouhlasili.

V Čechách neexistuje překlad žádné z jeho knih a z jeho teorie je známé pouze její jádro, které se sice objevuje ve většině české andragogické literatury, ale které o Knowlesově teorii neříká více než tabulka o stránku výše.

LITERATURA

KNOWLES, M. S.: *Informal Adult Education*. 1. vyd. New York, 1950.

KNOWLES, M. S.: *Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy, Revised and Updated*. 2. vyd. Chicago, 1980.

KNOWLES, M. S. a kol.: *Andragogy in Action, Applying Modern Principles of Adult Learning*. 1. vyd. San Francisco, 1984.

⁷⁹ Knowles zde vychází z Havighursta a jeho publikace *Developmental Task and Education* a z publikace *Adult Education and Adult Needs*, kterou Havighurst napsal spolu s Betty Orrovou.

KNOWLES, M. S.: *The Making of an Adult Educator: An Autobiographical Journey*. 1. vyd. San Francisco, 1989.

SMITH, M. K.: Malcolm Knowles, informal adult education, self-direction and andragogy. *The encyclopedia of informal education*, www.infed.org/thinkers/et-knowl.htm. Last updated: October 20, 2005.

SUMMARY

Malcolm Shepherd Knowles was one of the most influential theoreticians of andragogy in the 20th century. Almost every other adult educator has had to deal with his theory in some way. This article focuses on Knowles' theory a bit closer than usual in the Czech literature. It describes the life of Malcolm Knowles, the background of his theory and the core of his thoughts.

KEY WORDS

Andragogika, Adult Education, Knowles

Mgr. Ondřej Valenta

Interní doktorand

Katedra sociologie a andragogiky Palackého univerzity v Olomouci

valenta@ffnw.upol.cz

Vzdělávání dospělých ve Slovinsku

Miroslava Dvořáková

Slovinsko vzniklo jako samostatná a nezávislá republika v roce 1991, po rozpadu bývalé Socialistické federativní republiky Jugoslávie, kterou tvořilo spolu s Chorvatskem, Bosnou a Hercegovinou, Černou Horou, Makedonií a Srbskem.

Oproti ostatním zemím bývalé Jugoslávie, a vlastně i ostatním postkomunistickým zemím, mělo Slovinsko po vyhlášení své samostatnosti několik výhod: bylo jedinou republikou bývalé Jugoslávie, jejíž mezinárodní uznání proběhlo bez větších problémů; nevstoupilo, resp. nemuselo vstoupit do války, neboť je národnostně homogenní (téměř 90 % obyvatel tvoří Slovinci); má geopoliticky vhodnou polohu na severozápadě bývalé jugoslávské federace, takže přímo sousedí se západními zeměmi, které nepatřily k tzv. Východnímu bloku (s Rakouskem a Itálií; kromě toho sousedí také s Maďarskem a Chorvatskem); a navíc mělo Slovinsko již v rámci Socialistické federativní republiky Jugoslávie velmi dobrý ekonomický potenciál (Pelikán, 1998).

V současné době je Slovinská republika parlamentní demokracií, sociálním státem, který garantuje všem svým občanům právo na vzdělání (italské a maďarské etnické menšiny v jejich mateřském jazyce). Základní vzdělání je povinné a financované ze státního rozpočtu. Do oblasti vzdělávání jde ve Slovinsku v posledních letech přibližně 6 % HDP; do vzdělávání dospělých ovšem pouze 0,1 % HDP (Internet 2). Pro srovnání: v České republice šlo v roce 2001 do oblasti vzdělávání 4,28 % HDP, na Slovensku to bylo 4,03 % (Internet 3).

Situace ve vzdělávání dospělých v bývalé Jugoslávii v 50.-90. letech 20. století

Po druhé světové válce byly země bývalé Jugoslávie pod silným vlivem sovětského režimu, a to včetně oblasti vzdělávání dospělých. Byla narušena většina existujících kontaktů se zahraničními odborníky, převládalo politicko-ideologické vzdělávání, špatné pracovní podmínky vedly k postupnému úpadku většiny existujících organizací vzdělávání dospělých (Klapan, 2002).

Situace se začala pomalu zlepšovat od poloviny 50. let, kdy začaly vycházet odborné andragogické publikace (knihovna „Vzdělávání dospělých“, kde bylo vydáno více než

50 titulů, časopis *Andragogika* vydávaný v Chorvatsku) a začalo se rozvíjet jak formální, tak neformální vzdělávání dospělých, které ovšem mělo především kompenzační úlohu (dosáhnout základní gramotnosti, základního vzdělání, kvalifikace). V této době se výrazně zvýšil počet lidových a dělnických univerzit, ve velkých podnicích se začíná realizovat firemní vzdělávání, vznikají instituce pro vzdělávání pracovníků v oblasti vzdělávání dospělých a večerní školy i vzdělávání dospělých na školách (Jelenc, 1998).

Na přelomu 70. a 80. let upadlo vzdělávání dospělých do krize způsobené špatnými ideologickými a politickými rozhodnutími, která se týkala specifík a autonomie vzdělávání dospělých a jeho pozice v celém systému vzdělávání (Jelenc, 1998). Zároveň se projevily důsledky nedokončené sociální reformy z let 1965–68, jejímž cílem bylo zavést tržní ekonomiku a umožnit nezávislé podnikání. Znamenalo to stagnaci ekonomického růstu, růst nezaměstnanosti, finanční podpora systému vzdělávání dospělých téměř ustala, a to jak ze státního rozpočtu, tak od firem, podporováno bylo pouze politicko-ideologické vzdělávání a učení se cizím jazykům. Formální vzdělávání bylo degradováno na doplňkovou školní aktivitu a bylo na ústupu, neformální vzdělávání dospělých stagnovalo, spektrum poskytovaných vzdělávacích příležitostí pro dospělé se zúžilo, vzdělávání dospělých bylo v praxi nedostatečně regulováno (Jelenc, 1996; Lavrnja, Klapan, 2000; Klapan, 2002). Tato hluboká krize trvala několik let a vyústila v roce 1984 v přijetí *Dlouhodobého programu rozvoje vzdělávání dospělých* odborníky organizovanými v Slovinské asociaci vzdělávání dospělých – programu pro vytváření nové strategie ve vzdělávání dospělých v následujících deseti letech. Následovala několikaletá intenzivní výzkumná práce na konceptualizaci vzdělávání dospělých ve Slovinsku prostřednictvím využití znalostí a zkušeností z ostatních evropských zemí a celého světa. Výsledkem bylo několik publikovaných studií a zpráva *Systematická regulace vzdělávání dospělých ve Slovinsku* určená pro slovinskou vládu. Situace ve slovinském vzdělávání dospělých se v této době začíná výrazně zlepšovat (Jelenc, 1996; Jelenc, 1998).

V roce 1984 se také postupně demokratizuje systém vzdělávání dospělých. Začínají vznikat *Univerzity třetího věku* a objevují se pokusy vnést změny do formálního vzdělávání zaměřené na jednotlivce a jeho učení a život, obnovují se hodnoty dobrovolnické práce, mění se veřejný obraz starších lidí i pojetí role vzdělávání v životě člověka (Findeisen, 2001).

Situace ve vzdělávání dospělých ve Slovinsku od roku 1991

V roce 1991 se Slovinsko odloučilo od Jugoslávie a stalo se nezávislým státem. Během následujících deseti let se dokázalo z větší části vyrovnat s omezeními danými dědictvím socialismu a stalo se jednou z nejúspěšnějších postkomunistických zemí, což se odrazilo i v oblasti vzdělávání dospělých (Lavrnja, Klapan, 2002).

Rok 1991 znamenal pro slovinské vzdělávání dospělých významný zlom hned v několika směrech. V tomto roce bylo vzdělávání dospělých poprvé definováno jako nezávislá

oblast rovnocenná se vzděláváním dětí a mladých lidí, dostalo se z okraje zájmu státu i veřejnosti a stalo se spolu se vzděláváním dětí a mladých lidí integrální součástí systému celoživotního učení. Slovinská vláda začala v tomto roce poskytovat zvláštní finanční podporu na rozvoj vzdělávání dospělých; v rámci Ministerstva školství, vědy a sportu a Ministerstva práce, rodiny a sociálních věcí začaly fungovat speciální odbory vzdělávání dospělých; Ministerstvo školství, vědy a sportu začalo připravovat zákon o vzdělávání dospělých; bylo založeno *Slovinské centrum vzdělávání dospělých* (anglická zkratka SAEC nebo SIAE, v originále ACS – Andragoški center Slovenie), jehož úkolem je podporovat vzdělávání a učení se dospělých ve Slovinsku; byl otevřen samostatný studijní obor vzdělávání dospělých na Lublaňské univerzitě a byl položen základ pro *Národní program vzdělávání dospělých*. Všechna tato opatření vedla k výraznému zlepšení možností pro rozvoj vzdělávání dospělých ve Slovinsku (Jelenc, 1996).

Od roku 1991 také slovinští andragogové úspěšně navazují a obnovují kontakty s odborníky z Evropy a celého světa, účastní se mezinárodních konferencí o vzdělávání dospělých v zahraničí a pořádají setkání a mezinárodní konference ve Slovinsku.

V roce 1992 začínají i pokračují různé projekty ve dvou hlavních směrech: a) práce na vytváření národní strategie vzdělávání dospělých a celoživotního učení; b) projekty podporující vývoj – jsou to zejména studijní kroužky, které vznikly původně jako iniciativa U3V, otevřená centra učení, programy základního vzdělávání (např. v oblasti funkční gramotnosti), akreditace dřívějších studijních programů, komunitní vzdělávání a občanské vzdělávání (vzdělávání pro demokracii) (Jelenc, 1998; Findeisen, 2001).

V roce 1994 byla Ministerstvem školství, vědy a sportu vydána *Bílá kniha o vzdělávání* jako systematický dokument k rozvoji strategie výchovy a vzdělávání, který se stal základem pro přípravu nové vzdělávací legislativy. Cíle vzdělávání dospělých jsou v Bílé knize (Internet 6) stanoveny takto:

- a) umožnit osobní rozvoj a růst kvality života lidí, povzbuzovat kreativitu a novátorského ducha, zvýšit možnosti zaměstnanosti a mobilitu v práci i v životě;
- b) růst úrovně znalostí, vzdělání a způsobilosti společnosti pro ekonomický, technologický, kulturní a sociální rozvoj, pro rozvoj demokracie, pro respektování práv a svobod lidstva a sociální rozvoj;
- c) dosáhnout světový rozvoj a světovou úroveň vzdělávání dospělých, standardy a výsledky, vzdělanostní úroveň obyvatelstva a jejich účast na celoživotním učení.

V roce 1996 se konal první *Slovinský týden celoživotního učení*, který byl o rok později schválen jako národní projekt. Rok 1998 znamenal finální stádium přípravy *Národního programu vzdělávání dospělých* a také přípravu projektu Slovinsko – *Učící se země* založeného na výzkumných a rozvojových aktivitách minulých let, a to zejména na konceptech učící se organizace a učící se komunity (Jelenc, 1996; Jelenc, 1998; Lavrnja, Klapan, 2002).

Správa a legislativa ve vzdělávání dospělých

Oblast vzdělávání dospělých je v kompetenci Ministerstva vzdělávání, vědy a sportu, v rámci něhož funguje zvláštní Oddělení vzdělávání dospělých. Kromě toho tuto oblast částečně zabezpečují také jiná ministerstva – Ministerstvo práce, rodiny a sociálních věcí, Ministerstvo zemědělství, Ministerstvo obchodu, Ministerstvo kultury a další, která plánují svou činnost a přebírají odpovědnost za poskytování finanční podpory vzdělávání dospělých v konkrétních případech v rámci jejich vlastního oboru (Internet 7).

Základním zákonem upravujícím tuto oblast je ZÁKON O VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH (Zákon o izobražovanju odrastlih), který reguluje normativní základ systému vzdělávání dospělých – definuje účastníky vzdělávání, vzdělávací programy, podmínky pro vzdělávání dospělých, organizaci vzdělávací práce, evidenci a dokumentaci – a specifikuje řízení a financování systému – např. každoroční programy vzdělávání dospělých, určení úkolů, kompetencí a zodpovědností veřejných a vládních institucí, financování z veřejných fondů, poradenské organizace, zkušební centra, veřejné fondy vyčleněné na podporu vzdělávání dospělých atd.

Základními principy tohoto zákona jsou (Internet 6):

- celoživotní učení;
- dostupnost vzdělávání za stejných podmínek;
- svoboda a autonomie ve výběru cesty, obsahu, forem, prostředků a metod vzdělávání;
- stálost vzdělávání dospělých realizovaného jako veřejná služba;
- profesionální a etická zodpovědnost vzdělavatelů dospělých, úcta k osobnosti a důstojnost každého účastníka a ve vzdělávání dospělých, které poskytuje státem uznanou úroveň vzdělávání, fungování stejných standardů jako ve vzdělávání dětí a mládeže.

Vzděláváním dospělých se ve Slovinsku zabývají i jiné zákony, které nespádají do kompetence Ministerstva vzdělávání. Je to většinou pracovní právo s opatřeními týkajícími se práce (práva a povinnosti zaměstnanců vzhledem ke vzdělávání, placení poplatků za vzdělávání zaměstnanci), zaměstnanosti (vzdělávání zaměstnaných i nezaměstnaných) a společenské bezpečnosti (bezpečnost při práci, vzdělávání invalidních a handicapovaných apod.), což je zodpovědnost Ministerstva práce, rodiny a sociálních věcí (Jelenc, 1996).

Síť institucí poskytujících vzdělávání dospělých ve Slovinsku

Vzdělávání dospělých může být ve Slovinsku poskytováno profesionálními i dobrovolnickými organizacemi i jednotlivci.

Síť institucí a organizací poskytujících vzdělávání dospělých je ve Slovinsku poměrně dobře rozvinutá. Struktura institucí nabízejících programy vzdělávání dospělých může být rozdělena na dva typy poskytovatelů (Jelenc, 1996; Lavrnja, Klapan, 2002):

- a) **institute, jejichž hlavní aktivitou je vzdělávání dospělých** – jsou to hlavně:
- LIDOVÉ VYSOKÉ ŠKOLY, obvykle zvané LIDOVÉ nebo DĚLNICKÉ UNIVERZITY – zaujímají ve slovinském systému vzdělávání dospělých ústřední místo a jsou organizovány v *Asociaci lidových vysokých škol*. Fungují jako jediné veřejné instituce v oblasti vzdělávání dospělých a naplňují lokální nebo regionální potřeby vzdělávání dospělých; nabízejí různé programy od formálního základního a středního vzdělání, přes učení se novým povoláním, dodatečné vzdělání, učení se cizím jazykům a kurzy počítačové gramotnosti až po programy neformálního a informálního vzdělávání dospělých;
 - VZDĚLÁVACÍ CENTRA VE FIRMÁCH – realizují především odborné a technické vzdělávání a další odborný trénink pro firmu nebo firmy, pod jejichž patronátem byla tato centra založena;
 - ZÁKLADNÍ A STŘEDNÍ ŠKOLY SE SPECIÁLNÍMI PROGRAMY VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH – realizují kurzy pro získání základního nebo středoškolského vzdělání, a to různými formami: korespondenční a konzultativní vzdělávání, semináře, kurzy, distanční vzdělávání atd. (kromě základních škol mohou ale základní vzdělání ve Slovinsku poskytovat také centra pro vzdělávání dospělých, lidové vysoké školy a další instituce pro vzdělávání dospělých);
 - VYSOKÉ ŠKOLY A UNIVERZITY – některé ze nich mají velmi dobře rozvinutá studijní centra pro dospělé studenty, ale některé žádná takováto speciální zařízení nemají a považují vzdělávání dospělých za součást řádného studia;
 - SPECIÁLNÍ VZDĚLÁVACÍ CENTRA – fungují plně nebo částečně jako speciální vzdělávací instituce (pro management, cizí jazyky, obchodní a technologický trénink atd.);
 - SOUKROMÉ VZDĚLÁVACÍ INSTITUCE – tvoří nejmladší kategorii, která se rozvíjí až od roku 1991; tyto instituce nabízejí různé formy formálního, neformálního a informálního vzdělávání dospělých (učení se cizím jazykům, novým povoláním, získávání kvalifikace, počítačové technologie, speciální programy pro nezaměstnané a specifické programy navrhnuté vzhledem k potřebám jednotlivců);
- b) **institute, které poskytují vzdělávání dospělých jako doplňkovou (tedy ne hlavní) aktivitu** – sem můžeme zařadit:
- pravidelně fungující instituce pracující v různých oblastech jako je věda, umění, kultura, finance, zemědělství, obrana atd. – např. knihovny, muzea, divadla, archívy, kulturní centra;
 - unie, asociace, společnosti, kluby, politické strany a organizace, náboženské organizace, organizace pro ochranu životního prostředí, organizace pro pomoc rodině a další nevládní organizace pro odborné a volnočasové aktivity.

Ačkoliv je síť institucí vzdělávání dospělých ve Slovinsku relativně dobře rozvinutá, je nerovnoměrně rozdělená, a proto je dostupnost vzdělávání a učení v různých částech země velmi rozdílná (nejširší nabídka a nejlepší dostupnost vzdělávání dospělých je v Lublani, Mariboru, Celje a Kranji).

Od roku 1991 tu existují i instituce pro rozvoj a podporu vzdělávání dospělých. Jednou z nich, tou nejvýznamnější, je **Slovinské centrum vzdělávání dospělých**, resp. Slovinský

institut vzdělávání dospělých (SIAE), zabývající se především rozvojovým a aplikovaným výzkumem, který má přispívat k všeobecnému pokroku vzdělávání dospělých a podpoře kultury učení se dospělých ve Slovinsku. V současné době je v jejím čele Vida A. Mohorčič Špolar. Institut realizuje celou řadu různých aktivit potřebných pro všestranný rozvoj vzdělávání dospělých ve Slovinsku. Jsou to:

- AKTUÁLNÍ VÝZKUMNÉ A ROZVOJOVÉ PROGRAMY A PROGRAMY ROZVOJE SYSTÉMU VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH VE SLOVINSKU – např. gramotnost dospělých a jejich účast na vzdělávání, vzdělávání pro aktivní občanství, rozvoj lidských zdrojů v malých a středních podnicích, výuka cizích jazyků pro dospělé, studijní kroužky, rozvoj sebeřizovaného učení, informační a poradenské služby pro dospělé, evaluace ve vzdělávání dospělých, zajištění a rozvoj kvality ve vzdělávání dospělých a další;
- STÁLÉ AKTIVITY – jedná se o aktivity:
 - a) **informační** – rozvoj a udržování počítačové sítě zajišťující informačně komunikační služby podporující informační gramotnost, vybudování informačního systému vzdělávání a učení dospělých, publikování každoročního výzkumu nabídky vzdělávání dospělých ve Slovinsku, knihovna, publikování *Novičke* a jiných publikací Institutu, mezinárodní propojení informačních center vzdělávání dospělých;
 - b) **vzdělávací** – vzdělávání andragogů zapojených do vzdělávání dospělých, poradenství a organizace vzdělávacích aktivit pro dospělé;
 - c) **poradenské** – pro instituce vzdělávání dospělých i pro jednotlivce, kteří se chtějí vzdělávat a učit (ročně je to kolem 4 000 hodin poradenství);
 - d) **mezinárodní spolupráce** s významnými evropskými i celosvětovými organizacemi a institucemi zapojenými do vzdělávání dospělých.

Kromě toho Slovinský institut vzdělávání dospělých od roku 1996 organizuje a koordinuje každoroční *Týden celoživotního učení*, který má přispět k rozšiřování a rozvoji teorie a praxe celoživotního učení. Toto sedmidenní setkání se tradičně koná třetí týden v říjnu a účastní se ho různé organizace, instituce a odborníci v oblasti vzdělávání dospělých. V tomto týdnu se konají různé aktivity – např. dny otevřených dveří, kulaté stoly, workshopy, prezentace různých programů vzdělávání dospělých, veřejné diskuse, kulturní a společenské události. Zároveň se v rámci Týdne celoživotního učení koná od roku 1997 také *Konference vzdělávání dospělých*. Je to příležitost pro výměnu zkušeností a teoretických poznatků mezi lidmi zapojenými do vzdělávání dospělých (andragogy, pedagogy, psychology, sociology a dalšími odborníky). Tato konference má vždy určité téma, kterému se věnuje (v roce 2004 to bylo téma „Vzdělávání a výcvik lektorů ve vzdělávání dospělých“). Od roku 1997 se také udělují *Ceny Slovinského institutu vzdělávání dospělých*. Tyto ceny jsou určeny pro jednotlivce a pro skupiny za výjimečné učební úspěchy a zlepšení jejich znalostí a pro jedince, skupiny, instituce, společnosti a lokální komunity za výjimečný úspěch při zlepšování znalostí ostatních (Internet 5; Internet 8).

Další podobnou institucí je **Centrum pro odborné vzdělávání**, připomenout můžeme také **Asociaci vzdělávacích center Slovinska** a jsou tu i další, i když méně rozvinutá, centra

a specializované instituce podporující vývoj ve specifických oblastech vzdělávání dospělých (Jelenc, 1996).

Důležitou roli v rozvoji vzdělávání dospělých mají i univerzitní instituce: Katedra pedagogiky a andragogiky na Filozofické fakultě v Lublani, která organizuje například *Letní andragogickou školu a Jarní školu mladých andragogů* a vydává časopis *Andragoška spoznanja*; Fakulta organizačních věd v Kranji, která náleží pod univerzitu v Mariboru, a pět dalších vědeckých institucí a rozvojových center v Lublani, která v širším organizačním smyslu také patří k univerzitě: Institut pedagogiky, Centrum pro univerzitní rozvoj, Institut sociálních věd, Institut ekonomického výzkumu a Institut práce. Tyto instituce se většinou nezabývají vzděláváním dospělých přímo, ale dotýkají se ho ve svých vlastních výzkumných tématech (Lavrnja, Klapan, 2000; Jelenc, 1996; Findeisen, 2001).

Instituce a organizace vzdělávání dospělých nabízejí programy určené pro zvyšování všeobecného vzdělávání a kulturní úrovně populace, programy funkční gramotnosti, zlepšování znalostí potřebných pro práci a povolání, vzdělávání a trénink nezaměstnaných, vzdělávání pro demokracii, kurzy cizích jazyků, kurzy slovinštiny pro cizince, vzdělávání pro kvalitu života, vzdělávání pro realizaci zvláštních práv minorit, kurzy pro dospělé a skupiny se speciálními potřebami a další typy všeobecného vzdělávání (Internet 7).

Mezinárodní spolupráce

Před rokem 1991 se mezinárodní spolupráce slovinských a zahraničních andragogů rozvíjela především díky aktivitám jednotlivců (např. Ana Krajnc), kteří se účastnili mezinárodních projektů. Po roce 1991 se ale objevila už i spolupráce na úrovni institucí (zejména SIAE).

Slovinské instituce vzdělávání dospělých (hlavně Slovinské centrum vzdělávání dospělých – SIAE) spolupracují zejména se zeměmi Evropské Unie a s bývalými socialistickými zeměmi střední a východní Evropy; s organizacemi jako je Evropská unie, Rada Evropy, UNESCO, OECD, EAEA (Evropská asociace pro vzdělávání dospělých), ESREA (Evropská společnost pro výzkum ve vzdělávání dospělých), ISCAE (Mezinárodní společnost pro komparativní vzdělávání dospělých) a dalšími. Existují tu samozřejmě i další spojení založená na základě osobních kontaktů s jedinci a institucemi po celém světě (Jelenc, 1996).

Další rozvoj vzdělávání dospělých ve Slovinsku

Demografický vývoj, rozvoj nových technologií a informační společnosti, otevřenost evropského trhu práce a globalizace budou v několika nejbližších letech vyžadovat poměrně radikální změny nejen na trhu práce, ale i v osobním životě jednotlivých lidí.

Odpovědí na tyto změny je podle slovinského *Národního programu vzdělávání dospělých* poskytnout příležitost získat dobré vzdělání a kvalifikační úroveň tolika lidem, kolika je to

jen možné. Vzdělávání dospělých, resp. celoživotní vzdělávání či učení tak ve Slovinsku získává klíčový význam.

Realizace konceptu celoživotního učení však vyžaduje modernizaci vzdělávacího systému, nové přístupy k učení i vyučování a poradenství, každý jedinec by měl získat základní vědomosti a dovednosti včetně schopnosti pracovat s informačními a komunikačními technologiemi a měl by mít přístup k poradenským službám šitým na míru jeho potřebám. Zaměstnavatelé i zaměstnanci by si měli uvědomit důležitost celoživotního učení pro ekonomický růst a konkurenceschopnost slovinských podniků, a tedy i pro blaho obyvatel (Internet 1).

Národní program vzdělávání dospělých tedy pro nejbližší roky stanovuje tyto priority (Internet 1):

- zvýšit celkové (veřejné i soukromé) investice do vzdělávání, zejména do oblasti vzdělávání dospělých;
- poskytovat vysokou kvalitu vzdělávání na všech úrovních vzdělávacího procesu, rozvoj certifikačního systému, zvyšovat flexibilitu vzdělávání, mezinárodní mobilitu a srovnatelnost výsledků vzdělávání;
- zvyšovat vzdělanostní úroveň dospělých a implementovat koncept celoživotního učení, rozvíjet poradenské služby ve vzdělávání dospělých ve všech regionech, a to včetně vzdělávání pro osobní a jiné potřeby, které se netýkají pracovního uplatnění, podněcovat účast dospělých na vzdělávání;
- zlepšovat funkční gramotnost celé populace, ve všech regionech země;
- zvyšovat úroveň zodpovědnosti a motivace zaměstnavatelů ke vzdělávání a rozvoji jejich zaměstnanců prostřednictvím různých mechanismů (např. přípravou dlouhodobých a střednědobých plánů vzdělávání zaměstnanců, zřizováním poradenských center pro vzdělávání apod.).

PRAMENY A LITERATURA

- FINDEISEN, D.: *Culture and Adult Education in Slovenia*. Článek prezentován na Budapeštském setkání organizovaném Maďarským institutem kultury. Budapešť, 2001.
- JELENC, Z.: Country Report of Slovenia. In *Adult Education Research in Countries in Transition. Adult Education Research Trends in the Former Socialist Countries of Central and Eastern Europe and the Baltic Region*. 1. vyd. Lublaň, 1996. ISBN 961-6130-10-2.
- JELENC, Z.: Adult Education and Lifelong Learning: View from the East. In *The Individual and Society at the Turn of Century: View from Both Sides*. 1. vyd. Olomouc, 1998. ISBN 80-7067-923-9.
- KLAPAN, A.: *Achievements and Perspectives of the Adult Education in Croatia*. Článek prezentován na mezinárodní konferenci „Vzdělávání dospělých ve střední Evropě“ – Vzdělávání dospělých v 21. století. Opole, 2002.
- LAVRNJA, I., KLAPAN, A.: The Development of Adult Education in Croatia, 1820 to 1990. In *The Rise and Fall of Adult Education Institutions and Social Movements*. Sborník prací ze sedmé mezinárodní konference o historii vzdělávání dospělých. 2000.

LAVRNJA, I., KLAPAN, A.: *Comparative Analysis of the Adult Education Institutional Network in Croatia and Slovenia*. Článek prezentován na konferenci Mezinárodní společnosti pro komparativní vzdělávání dospělých. Saint Louis, 2002.

PELIKÁN, J.: Jihoslovenské státy po rozpadu Jugoslávské federace. In *Dějiny Jihoslovanských zemí*. 1. vyd. Praha, 1998. ISBN 80-7106-266-9.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Confintea. Mid-term report. Slovenia 2003. Dostupné přes internet: <http://www.unesco.org/education/uie/confintea/documents.html>, 20. 1. 2005.

Education System in Slovenia 2003/2004. Ljubljana, 2003. Dostupné přes internet: <http://www.mszs.si>, 25. 1. 2005.

Eurostat Yearbook 2004. The Statistical Guide. Data 1992-2002. Dostupné přes internet: http://epp.eurostat.cec.eu.int/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-04-001/EN/KS-CD-04-001-EN.PDF, 22. 5. 2005.

The Information Database on Education System In Europe. The Education System in Slovenia 2001/2002. Dostupné přes internet: <http://www.eurydice.org/Eurybase/Application/frameset.asp?country=SI&language=EN>, 15. 11. 2004.

<http://www.lifelonglearning.co.uk/conference/d3-vms.htm>, 29. 1. 2005.

<http://www.mszs.si/eng/ministry/publications/white/>, 29. 1. 2005.

<http://www.mszs.si/eng/education/system/adult.asp>, 22. 1. 2005.

<http://www.siae.acs.si/>, 29. 1. 2005.

SUMMARY

Adult education in Slovenia

The point of this article is to provide basic information about system of adult education in Slovenia. We deal with history of adult education in former Yugoslavia before 1991 and focus especially on development and current situation in adult education in Slovenia after 1991, when Slovenia became independent republic.

KEY WORDS

Adult education in former Yugoslavia before 1991 and in Slovenia after 1991, administration, legislation and institutions of adult education in Slovenia, international cooperation, further development of adult education in Slovenia.

Mgr. Miroslava Dvořáková

Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci

Wurmova 7

771 80 Olomouc

mirka.dvorak@seznam.cz

Distribuce kulturních potřeb v sociálním prostoru
aneb Řekni mi, čím se živíš a já ti povím, co čteš

Petra Kowaliková

Problematika kulturních potřeb aktéra se v závislosti na vymezení termínu kultura odvíjí ve dvou liniích. Širší pojetí kultury zahrnuje jak artefakty, tak sociokulturní regulativy, ideje a instituce; „veškeré činnosti a nefyziologické produkty lidských osobností, jež nejsou automatickými nebo instinktivními reflexy“ (Kroeber, Kluckhohn, 1969, s. 95). V tomto smyslu kulturní potřeby představují veškeré sekundární potřeby. Užší vymezení ztotožňuje kulturu se sférou umění a kulturní potřeby jsou synonymem pro potřeby umělecké tvorby a percepce. V obou případech je uspokojování těchto potřeb funkcí kultury. Následující text pracuje s interpretací kultury v užším slova smyslu.

Potřeba a funkce

Funkce kultury, resp. umění je vyjádřena vzájemnou závislostí mezi dílem a společností, na kterou působí. Jednoznačně to vyplývá ze skutečnosti, že samo umění je sociálním faktem, neoddělitelným od společnosti, v níž vzniká a v níž je vnímáno. Tvůrce, stejně jako interpret a recipient, je jako člen společnosti nositelem sociálních pozic a rolí. Tvorba se řídí normami a konvencemi, které jsou sociálním výtvozem stejně jako jazyk, resp. kód, v němž je dílo vyjádřeno. Samotný výtvor je druhem sociální výpovědi, zobrazuje sociální skutečnost, přináší informace o vzorcích sociálního jednání, kulturních vzorcích. Umění je vždy odrazem společnosti, v níž vzniká, nese stopy převládajícího světonázoru. Ať už jej podporuje, vyvrací nebo jej latentně obsahuje. Nemůže existovat mimo svůj společenský kontext, ačkoli je poznamenáno co největší snahou o emancipaci autorské i interpretační tvorby. Vždy nese kromě umělecké zprávy, zprávy o autorské vizi, i odraz sociálních podmínek, kterými je determinováno. Tento vliv získává konkrétní výraz ve vztahu stávající společnosti k určitému druhu umění (např. pronásledování herců a jejich vyobcování z církve v antickém Římě), jenž se projevuje především vlivem dominantní sociální vrstvy na uměleckou tvorbu (církve, šlechta, inteligence atd.).

Umění je ze své podstaty multifunkční, v konkrétních obdobích se stává ústřední jedna z funkcí. Za dominantní funkci by mohla být označena ta „...která se jeví jako době

nejpotřebnější“ (Cigánek, 1964, s. 12). S tímto výrokem se však objevuje několik otázek. Zaprvé, kdo má k takovéto definici přístup, či definice je relevantní? Jsou to teoretikové, tvůrci, recipienti umění, nebo jsou to subjekty politického subsystému? A zadruhé, kdy se definice objevuje, kdy vchází v platnost? Mají samotní aktéři determinováni časem i prostorem, sociálními podmínkami, možnost získat objektivní náhled na situaci, jíž jsou součástí, nebo definice získává na objektivitě až s časovým odstupem, s pohledem historiků? Všechny tyto otázky se dají do značné míry zodpovědět aplikací konceptu manifestních a latentních funkcí R. K. Mertona (Merton, 1964). V rámci tohoto schématu pak není třeba vyjímát jedinou funkci, ale je možno pracovat se souborem funkcí, označených jako manifestní z pozice všech výše uvedených aktérů; ať už jde o tvůrce či vnímatele v oblasti umění, nebo o představitele politické elity.

Funkce, které umění zastává, mohou být rozděleny do dvou rovin. Na mikroúrovni lze zkoumat, jakou funkci plní umění pro konkrétního recipienta. Mezi nejčastěji deklarované potřeby uspokojované kulturními výtvy patří potřeba estetického zážitku, sociálních kontaktů (navazování nových, či upevňování již existujících sociálních vazeb), potřeba relaxace či zábavy atd. Na makroúrovni je rozhodující, jaké funkce umění plní v rámci celé společnosti. V této rovině lze vysledovat několik klíčových funkcí, sdružujících funkce obsahově podobné. Umělecká, resp. estetická funkce vyjadřuje svrchovanost uměleckého názoru a umělecké tvorby, vznik a recepci uměleckého díla. Tvorba umění představuje pro autora způsob umělecké seberealizace a pro vnímatele reprezentuje percepce uměleckého výtvaru zdroj zábavy i příležitost k získání znalostí a informací. Náboženská funkce zahrnuje i funkce spojené s nejranějšími uměleckými projevy, funkce rituální a magické (snaha o naklonění si přírodních sil, manistické a animistické kultury atd.). Pod souhrnný název politická funkce spadají veškeré ideologicko-propagační, agitační a národně obrozenecké snahy. Funkce výchovná a vzdělávací nevyjadřuje jen směřování k umělecké erudici, ale i učení se hodnotám, normám a vzorcům společnosti obsaženým v díle.

Při použití konceptu manifestních a latentních funkcí je zřejmé, že stejně jako není možné přesné vymezení jednotlivých funkcí, jejichž aspekty se překrývají, není jednoznačné a definitivní ani určení jejich charakteru. V konkrétních etapách vývoje společnosti stejně jako napříč odlišnými společnostmi se z latentních funkcí stávají manifestní a naopak. V předkřesťanských společnostech podobně jako později ve středověku se jeví jako manifestní funkce rituální, magická, náboženská; estetická funkce je v uměleckých projevech těchto období obsažena více méně latentně. Zatímco v současnosti bychom v našem geografickém prostoru jako ústřední pravděpodobně označili estetickou funkci, prezentaci umělecké vize.

Funkcí, jež v umění přetrvává bez ohledu na historická období, je funkce komunitního prvku. Sjednocuje, spojuje, vytváří sociální vazby v nejšířším slova smyslu. Jednak na lokální úrovni sjednocuje recipienty konkrétního díla společným zážitkem, účastí. Na úrovni celé společnosti se stává tato funkce nejvýraznější v obdobích společenské změny (revoluce, národní obrození atp.), kdy sjednocuje uměním prezentovaný společně zastávaný světonázor. Spojujícím prvkem je také vědomí kontinuity konkrétní společnosti, vědomí

historické kontinuity národa. Všechny výše uvedené funkce kultury mají uspokojovat kulturní potřeby. Můžeme hovořit o individuálních kulturních potřebách?

Kulturní potřeby jako společenský produkt

Kulturní potřeby jsou společným důsledkem výchovy a vzdělávání. Umělecké výtvořy a aktivity preferované aktérem odrážejí především vliv rodiny původu a působení vzdělávacího systému. V terminologii, resp. teorii P. Bourdieu, z níž následující kapitola vychází (Bourdieu, 1998, 2003), mohou být tyto determinanty shrnuty do termínu pozice v sociálním prostoru. Třidimenzionální prostor sociálního pole je dán mírou kapitálu, jeho složením (poměr ekonomického, kulturního a sociálního, resp. symbolického kapitálu) a proměnami těchto dvou charakteristik v průběhu času. Takto rozdělený prostor staví do opozice ty, kdo disponují spíše ekonomickým, či spíše kulturním kapitálem. Paralelní s tímto sociálním prostorem je prostor životních stylů, které jsou produktem habitů a zahrnují zvyklosti v bydlení, oblékání, stravování, ve způsobech trávení volného času atd. Vkus v nejšířším slova smyslu (odrážející se v uvedených aspektech každodenního života) představuje zdroj systému distinktivních rysů, které sblížíží členy jedné třídy, resp. třídní frakce a vzdalují je od ostatních. Nelze tedy uvažovat o vkusu jako o individuální vlastnosti či schopnosti, nýbrž jako o projevu habitů, společensky a historicky podmíněného souboru individuálních a kolektivních zkušeností (Bourdieu, 1998).

Preferované aktivity, způsoby chování a jednání jsou aktérům připsány na základě jejich umístění v sociálním prostoru, resp. prostoru životních stylů. Tato askripce není vnímána jako utlačivá síla, omezení individuální volby, protože pohled aktéra na sociální prostor je determinován jeho pozicí v něm. Lakonicky to vyjadřuje výrok „jedinec má, co má rád, protože má rád to, co má“ (Bourdieu, 2003, s. 175). Má to, co preferuje, protože preferuje to, co mu bylo dáno v distribuci a připsáno zařazením do třídy. Distribuce kulturních potřeb v sociálním prostoru je tedy součástí distribuce životních stylů.

Vraťme se k úvodnímu tvrzení kapitoly, totiž že kulturní potřeby jsou dány výchovou a vzděláním. Role rodiny původu je v této dvojici dominantní (ačkoli roste zejména s posunem od legitimní k avantgardní kultuře, od mainstreamu k okrajovým uměleckým aktivitám). Nicméně i v rámci hlavního uměleckého proudu jsou zvýhodňováni ti, kdo měli přístup ke kultuře už od raného věku. Skutečnou blízkost s danou kulturou lze získat jen častým kontaktem s kulturními výtvořy, nikoli akademickým vzděláním. Obeznamenost s kulturní sférou, k níž došlo výhradně prostřednictvím vzdělávacího systému, je ochuzena o schopnost zobecňování, schopnost nalézat známé stylotvorné prvky v neznámých dílech, schopnost interpretace takových děl, a zároveň postrádá schopnost pohybovat se od majoritních uměleckých děl k menšinovým kulturním výtvořům. Všechny tyto schopnosti jsou závislé na objemu inkorporované varianty kulturního kapitálu.

Přirozenou tendencí sociální třídy je investovat do toho druhu kapitálu, jenž u ní převažuje. „Frakce nejbohatší na kulturní kapitál mají tendenci investovat do vzdělání svých dětí stejně jako do kulturních aktivit, aby udržely a zvýšily svou specifčnost“ (Bourdieu,

2003, s. 120). Nejbohatší na kulturní kapitál jsou intelektuální frakce dominantní třídy, nositelé legitimního vkusu. Naopak s klesajícím podílem kulturního kapitálu uvedené schopnosti klesají až k populárnímu vkusu pracující třídy. Rozdíly ve schopnostech umělecké percepce a reflexe jsou reprodukovány vzdělávacím systémem, který selektuje jedince na základě míry zděděného kulturního kapitálu. Akademický kapitál je kombinací kulturního přenosu z rodiny a ze vzdělávacích institucí. Tím, že je v rámci legitimní kultury odmítáno vše vulgární, nízké a hrubé na úkor výjimečného a vytříbeného, jsou favorizováni ti, které taková kultura uspokojuje. Vzhledem k tomu, že každá třída má odlišné způsoby a rozdílná kritéria diferenciací a hodnocení, pohybující se v mezích daných příslušníkům třídy sociálními podmínkami, legitimizuje kulturní spotřeba sociální rozdíly.

Preference v kulturní oblasti stejně jako způsobilost k estetické percepci jsou nerovnoměrně rozděleny vzhledem k nerovnoměrnému rozdělení sociálních podmínek. Aniž by to bylo explicitně vyjádřeno, je zřejmé, že umístěním v třídní frakci je determinován nejen autor a recipient díla, ale stejně tak i umělecký kritik. Struktura jeho kulturních potřeb se odráží v reflexi uměleckého díla, jeho hodnocení je vždy subjektivní a závislé na tom, do jaké míry se jeho schémata percepce a reflexe shodují se schématy tvůrce.

Podíváme-li se na esteticko-psychologické předpoklady vnímání uměleckého díla zjistíme, že nejsou s předchozími výroky v rozporu, neboť odrážejí vědomosti a schopnosti získané v procesu socializace, tedy především prostřednictvím rodiny a vzdělávacích institucí. Tyto předpoklady se zpravidla dělí do dvou skupin (Kulka, 1991). Pod relativně stabilní předpoklady se zařazují znalosti a vědomosti (v oblasti historicko-spoločenské, ale také orientace v uměleckých žánrech a stylech), návyky a dovednosti (intelektuální), názory (přístup k umění), postoje, hodnotová hierarchie, zkušenosti, kulturní úroveň (ovlivní kvalitu a hloubku prožitku) a životní styl. K momentálně aktuálním předpokladům se řadí prostředí (ovlivňuje soustředění, naladění), sociální atmosféra (prvky sugestivnosti, dynamika prožitku), důvěra (citová vazba na umělce), estetické zaměření (estetické normy, ideály, zkušenosti), naladění na komunikační kanál (podmínka správného dekódování díla), psychické uvolnění a emocionální synchronizace s autorem (prohlubuje pochopení díla), soustředěnost (zapojení afektivní, kognitivní i konativní stránky osobnosti).

Na základě profesního zařazení, které vypovídá o míře ekonomického a vzdělanostního neboli inkorporovaného kulturního kapitálu, lze poměrně přesně určit, jaká umělecká díla jedinec preferuje, k percepci jakých kulturních výtvorů je disponován a naopak která díla není schopen pochopit či není ochoten přijmout. S pohybem od pracující třídy k intelektuální frakci dominantní třídy roste důležitost formy uměleckého vyjádření na úkor funkce kulturního výtvoru. Zatímco populární vkus je založen na kontinuitě umění a života a očekává participaci recipienta na vnímaném díle, možnost identifikace s předváděnými ději či zobrazovanými předměty a jevy, legitimní vkus je založen na separaci umění a skutečnosti a vyhledává formální experimenty. Vzhledem k tomu, že spotřeba uměleckého díla vyžaduje v prvé řadě jeho dekódování, má konkrétní kulturní výtvor význam jen pro ty, kdo vlastní kód k jeho rozluštění. Opět se tak dostáváme ke skutečnosti, že míra kulturního kapitálu vyřazuje určité skupiny jedinců ze spotřeby některých kulturních statků. Toto deterministické pojetí v podstatě vylučuje jakoukoli změnu ve struktuře a charakteru

kulturní spotřeby, resp. kulturních potřeb. Jedním z historických dokladů oprávněnosti tohoto přístupu je i situace české divadelní kultury po druhé světové válce.

Disjunkce kulturních potřeb a funkce kultury

Období sociálních a politických změn, k nimž došlo po roce 1945, charakterizuje výjimečná závislost umění na stávajícím politickém systému a bezvýhradná služba soudobé ideologii. Funkci divadelního umění, deklarovanou státní mocí, charakterizovaly premisy: „Divadlo je součástí národní kultury. Divadlo je výchovný ústav. Divadelnictví patří těm, kteří jej vytvářejí“ (Pömerl, 1989, s. 10). Předmět výchovy nespočíval v kulturní, umělecké erudici, nýbrž v politicko-propagačním působení ze strany státu. Divadlo se pro svou rozšířenost a oblibu stalo klíčovým nástrojem propagandy. Ke snazšímu naplňování nové funkce divadla vedla všestranná opatření (znárodněná divadla pod kontrolou státu, Divadelní zákon, řada kontrolních institucí) včetně decentralizace divadelní sítě, která spočívala ve schematickém zaplňování divadelní mapy. Cílem tohoto programu bylo rozšířit potenciální divadelní publikum, zvýšit dopad ideologického působení a usnadnit naplnění politicko-propagační funkce.

Efekt propagační kampaně by nebyl významný při stávající struktuře divadelního publika, proto byly veškeré zásahy státní moci určovány snahou o změnu složení publika. Obvyklé návštěvnické skupiny – diváci s dostatečným objemem ekonomického nebo kulturního kapitálu⁸⁰, reprezentanti středních vrstev, studenti – nepředstavovaly pro komunistické ideje relevantní objekty manipulace. Nevýhoda těchto skupin pro režim spočívala jednak v dostatečném vzdělanostním kapitálu a především v divadelní zkušenosti. Proměna složení publika měla odrážet změny ve struktuře společnosti. „Dosavadní měšťácké obecnstvo opouští z části hlediště, kam přichází obecnstvo, jež donedávna bylo převážně mimo dosah divadelní práce. Nadto chceme do divadel dostat ještě veliké masy pracujících v městech i na venkově, kteří dosud nepocítují živelnou potřebu seznamovat se s divadelní kulturou a kteří si mnohdy zachovávají starou nedůvěru k divadelnímu umění, protože včerejší divadlo se k nim neobrácelo a s jejich zájmem nepočítalo.“ (Kopecký, 1949, s. 129)

Snaze o nárůst publika z dělnických řad se přizpůsobila jak dramatika představovaná především hrami z výrobního prostředí, tak provozní stránka divadla. Vyhrocenou podobu získaly tyto tendence v tzv. podnikovém divadle (např. Divadlo pracujících⁸¹, Zlín). Provozovatelem takové scény se stal konkrétní podnik (v tomto případě národní

⁸⁰ Vliv objemu ekonomického či kulturního kapitálu se proměňuje s pohybem od majoritních uměleckých děl k okrajovým výtvorům. Ekonomický kapitál se uplatňuje zejména v oblasti mainstreamových kulturních aktivit (např. repertoárová národní či státní divadla), míra kulturního kapitálu se odráží ve volbě minoritních uměleckých děl (např. studiová divadla).

⁸¹ Divadlo pracujících bylo založeno 14. 8. 1946 ve Zlíně (v letech 1949–1990 město přejmenováno na Gottwaldov). Po podnikové správě se stalo v roce 1951 zařízením KNV Gottwaldov. Od roku 1990 působí pod názvem Městské divadlo Zlín.

podnik Baťa), ředitel, herci i techničtí pracovníci byli zaměstnanci této instituce stejně jako diváci. Východiskem pro zřízení takovéto scény byla domněnka, že homogenost publika stejně jako nedotčenost dělníků konvencemi měšťanského divadla bude mít za následek intenzivnější ideologické působení. Skutečnost, že tato instituce měla v dobách padesátiprocentní návštěvnosti divadel naplněnou kapacitu sálu z devadesáti procent, vypovídá o tom, do jaké míry návštěvnost vyjadřovala dobrovolnou aktivitu diváka vedenou snahou o uspokojení potřeb estetické percepcce a do jaké míry šlo o naplnění imperativů nadřazených orgánů, Komunistické strany a státní moci.

Přes popsání úsilí „...nepodařilo se získat trvalý zájem dělnických vrstev, a naše divadla podporují zase jen středostavovské vrstvy... dělnické vrstvy, pro něž především byla divadelní proměna určena, nechaly divadla bez povšimnutí...“ (R., 1945–1946, s. 509)

Jedna z příčin této situace spočívala v samotné formulaci funkce divadla. Státní orgány při ní vycházely jak z obliby a rozšířenosti divadelního umění (jež byla nadto regulována konstrukcí divadelní sítě), tak z historické zkušenosti českého národa, z obrozené tradice, procesu zapojení se do vlny národní emancipace, národní sebeidentifikace v mnohonárodnostním Rakousku, který probíhal od konce osmnáctého století po několik desítek let. Přírozený proces navazující na celoevropské tendence, proces, který byl v souladu s historickým i sociálním kontextem, nebylo možno zaměnit s direktivně řízenou změnou, jež nebyla v souladu ani s uměleckým, ani celospolečenským vývojem a která dysfunkčně směřovala k přechodné stagnaci dramatického umění.

Nepřírozená konstrukce divadelní kultury nejen že nevedla k obměně struktury publika ve prospěch dělnických vrstev, ale zároveň zapříčinila ztrátu stávajících diváků. V tuto situaci logicky vyústila chybějící souvislost mezi deklarovanou funkcí divadelního umění a potřebami potenciálních diváků. Kulturní kompetence pracující třídy nekorelovaly s kulturními výtvy předkládanými k percepci. Dílčí úspěchy spojené s podnikovým divadlem byly především důsledkem státem regulované návštěvnosti pracujících. Jakmile tlak sociální kontroly ustoupil, klesl i zájem pracující třídy o divadelní představení. Na druhé straně zájem tradičních návštěvnických skupin byl zasažen stereotypní dramatikou socialistického realismu, která nemohla kulturní potřeby této části publika uspokojit. Potřeba umělecké percepcce uměle implantovaná pracující třídě, stejně jako neuspokojování potřeb středních vrstev, vedla k narušení propagandistického působení divadla. Pracující třída pak byla osvobozena od vnucených kulturních potřeb a potřeby estetické percepcce středních vrstev začaly být opět naplňovány návratem k tradičnímu, ačkoli cenzurovanému, divadelnímu repertoáru.

Závěr

Kulturní potřeby a dispozice manifestované ve vztahu ke kultuře (schopnost umělecké percepcce a reflexe uměleckých výtvorů) se odrážejí ve spotřebě kulturních statků, jedné z distinktivních praktik, jež sdružuje příslušníky určité třídní frakce a vzdaluje je od ostatních v prostoru životních stylů. Tento prostor symbolických znaků existuje souběžně se

sociálním prostorem, jenž je určen poměrem objemu ekonomického a kulturního kapitálu. Pozice každého aktéra v sociálním prostoru, resp. prostoru životních stylů determinuje schémata percepce, reflexe a jednání (habitus), která jsou homogenní pro zástupce jedné třídní frakce. Kulturní potřeby tedy nemají individuální, nýbrž sociální původ a jsou společné pro ty, které spojuje blízkost v sociálním poli a stejný objem kulturního kapitálu. Kulturní kapitál je, stejně jako kulturní potřeby, syntézou vlivu rodiny původu a působení vzdělávacích institucí. Podmínky pro zisk a rozmnožování kulturního kapitálu jsou vzhledem k diferencovanému sociálnímu původu a selektivnímu přístupu vzdělávacího systému nerovné. Od této skutečnosti se odvíjí i distribuce kulturních potřeb v sociálním prostoru, jež odráží determinující vliv sociálních podmínek.

LITERATURA

- BOURDIEU, P.: *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. New York; London, Routledge 2003.
- BOURDIEU, P.: *Teorie jednání*. Praha, Karolinum 1998.
- CIGÁNEK, J.: K otázce funkce a funkčnosti umění. *Divadlo*, 15, 1964, č. 8, s. 11–20.
- KOPECKÝ, J.: Popularisace divadla. In: *Základy nové práce československého divadla*. Red. M. KOUŘIL. Praha, DÚ 1949, s. 129–139.
- KROEBER, A. L., KLUCKHOHN, C.: *Kritický nástin systémů a definic kultury*. Brno, Krajské kulturní a osvětové středisko 1969.
- KULKA, J.: *Psychologie umění*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991.
- MERTON, R. K.: *Social theory and social structure*. Glencoe, The Free Press 1964.
- PÖMERL, J.: K situaci českého divadla v letech 1945–1948. In: *Divadlo nové doby*. Red. J. HÁJEK. Praha, Panorama 1989, s. 7–34.
- R.: 900 diváků podrobila... *Divadelní zápisník*, 1945–46, 1, č. 1, s. 509.

SUMMARY

Distribution of cultural needs in the social space

This essay deals with the Pierre Bourdieu's theory of social field and the space of life-styles. Each individual's position in the space depends on the relative weights of the economic capital and cultural capital he possesses and his social trajectory. His cultural needs are the product of upbringing and educations; cultural preferences are linked to social origin (home background) and to educational level, that is, to his position in the social space. Art and cultural consumption are predisposed to fulfil a social function of legitimating social differences, because a work of art has meaning only for someone who possesses the cultural competence which depends on the volume of unequally distributed cultural capital.

KEY WORDS

cultural needs, cultural functions, cultural capital, social space, space of life-styles, taste

Mgr. Petra Kowaliková
Katedra sociologie a andragogiky
Wurmova 7
771 80 Olomouc
kowalikova@quick.cz

Proces institucionalizace socio-ekonomie

Miloslav Delín

Úvodem

Vývoj ekonomie jako vědy je reakcí na společenské a politické poměry a odráží se v praktických doporučeních a aplikacích. Zatímco některé teorie a s nimi spjatá praktická provádění už vydaly své plody (marxismus, klasický liberalismus, keynesiánství), některé se do pole zájmu vrací (verze „neo“), jiné teprve kvetou (např. nová institucionální ekonomie). V této práci se zabývám tím, nakolik je již uznaná a realizovaná socio-ekonomie⁸². Vycházím z předpokladu, že proces institucionalizace má své charakteristiky. Instituce předpokládá místo, ve kterém je ustanovena (někdo ji někde a něčím musí tvořit a přetvářet, někdo musí stát mimo ni a vytvářet její okolí - vnější život) a čas, do něž je její život vložen. Má svůj vnitřní život. Plastičtější představu o tom, kudy a jak dlouho socio-ekonomie vstupuje do akademických a odborných kruhů a jejich debat, by měla poskytnout tato práce.

První kapitola slouží k představení socio-ekonomie jako jednoho z teoretických ekonomických proudů, jeho základních myšlenek, prostředků a cílů. Přibližuje také hlavní teze komunitarismu, který lze pojmut jako praktickou aplikaci socio-ekonomických myšlenek. V další kapitole analyzuji dvě periodika, která se problematice socio-ekonomie věnují a v nichž se rozvíjí teoretické diskuse a analýza. Jedná se o *Journal of Socio-Economics* a *Socio-Economics Review* a představuji hlavního „tahouna a propagátora“, organizaci Society for the Advancement of Socio-Economics. Třetí kapitola si všímá dalších institucionálních ukotvení tohoto vědního oboru. Závěrem spojuji socio-ekonomii s reflexivní scientizací (Beck, 2004), tj. reakcí reflexivní vědy na plody své předchozí existence. Příspěvek se tak dotýká otázky, „...zda [socio-ekonomie]... dokázala vytvořit živoucí alternativu [neoklasickému] hlavnímu proudu“ (Mlčoch, 2000, s. 247).

⁸² Označení socio-ekonomie budu používat proto, že v této práci analyzuji periodika, v jejichž názvu se tento výraz vyskytuje. Český ekvivalent - sociální ekonomie - budu používat jen výjimečně, ačkoliv je již užíván (česky je překládán také z původní Etzioniovi práce *The Moral Dimension. Toward A New Economics* z roku 1988). Problematice vztahu socio-ekonomie se lehce dotýká kapitola Další institucionální ukotvení socio-ekonomie.

Základní myšlenky socio-ekonomie

Socio-ekonomii zde chápu směr ekonomického smýšlení, založeného na deontologickém paradigmatu (viz dále). Amitai Etzioni (1985, česky 1995) jej charakterizuje jako snahu o „interdisciplinární most mezi směnou a strukturou. Spojuje přitom trh, stát a společnost... kombinuje studium rozumu s hodnotami a emocemi“. Vychází z kritiky ekonomického člověka neoklasické ekonomie (*homo oeconomicus*), jako racionální bytosti maximalizující svůj užitek, které Etzioni charakterizuje jako „utilitární, racionalistické a individualistické“ (Širůček, 1997) a neodpovídající skutečné povaze aktéra tržní směny. Ekonomického člověka přirovnává Etzioni k počítači na dvou nohách: je efektivní a chladnokrevný. Takový člověk má hlavu, ale nemá srdce (Etzioni, 1991 dle Morawski, 2005, s. 21).

Kromě logicko-empirického (instrumentálně-racionálního a utilitaristického) jednání⁸³, které je podle Etzioniho charakteristické pro aktéra představovaného neoklasickým paradigmatem, jsou pro socio-ekonomického aktéra podstatné faktory normativně-afektivní (spojené s preferencemi, hodnotami a v širším významu tedy morálkou). Člověk se podle něj rozhoduje ve větší míře na základě svých hodnot, preferencí a nálad než jako racionální automat (počítač).

Etzioni a jeho následovníci vychází z deontologického paradigmatu (etiky), které „soudí, že jednání může být mravné nebo nemravné samo o sobě, tedy na základě své imanentní povahy a nezávisle na svých následcích“ (Anzenbacher, 2001, s. 32). Na tomto základě jedince umísťují do kolektivu, který je jedincem spoluvytvářen a do nějž je individuum vsazeno („embedded“) – čas a prostor, kde žije. Deontologické paradigma je chápáno v rámci Etzioniho ekonomických tezí jako JÁ a MY: „...paradigma JÁ a MY vidí konkurenci, trh a celou ekonomiku jako subsystém uvelebený v širším sociálním kontextu“ (Etzioni, 1995, s. 168).

V díci Thomase Kuhna (1997) respektuje Etzioni roli a dynamiku paradigmatu a svůj přístup charakterizuje jako „...spoluurčení... Paradigma, které zde rozvíjíme, se snaží charakterizovat *kontext*, v jehož rámci působí síly, na které se soustřeďuje neoklasické paradigma, kontext, který klade omezení a směřuje tyto síly... Předpokládá, že neoklasicky modelované, na sebe orientované chování bude začleněno do kontextu struktury osobnosti a společnosti.“ (Etzioni, 1995, s. 13). Deontologické paradigma navazuje na paradigma neoklasické, koriguje ho a reviduje.

Předmětem socio-ekonomie se stávají vztahy mezi společnostmi, ekonomikou, státem a trhem, mravní odpovědností a soukromým zájmem. Ekonomika je chápána jako subsystém sociálního systému, jako nástroj zajišťování zdrojů a zařízení z vnějšího prostředí

⁸³ Morawski (2005, s. 21–29) spojuje logicko-empirické jednání s koncepcí člověka ekonomického (*homo oeconomicus*), zatímco faktory normativně-afektivní dává do souvislosti s konceptem člověka sociologického (*homo sociologicus*). V jeho pojetí se jedná o metodologickou otázku. Domnívám se, že nejbližší zde diskutovanému pojetí je Morawského model člověka společensko-ekonomického (institucionálně zakotveného), který bere v úvahu institucionální pravidla-vzorce, v nichž je člověk ukotven, individuální volby, mentální modely (kognitivní interpretace prostředí) i reálné jednání a zkušenosti člověka v ekonomice jedince.

a jejich distribuce v systému (čímž se Etzioni přibližuje pojetí Talcotta Parsonse a strukturálního funkcionalismu) (srv. Keller, 1997, s. 73–7). „Etzioniho socio-ekonomie je jedním z více proudů „nové ekonomické sociologie“, která byla zformulována v 70. letech (20. století) jakožto syntéza ekonomického studia a sociologického výzkumu zaměřeného na ekonomické instituce a procesy“ (Večerník, 1997, s. 265).

Jako vědní obor se socio-ekonomie⁸⁴

- a) metodologicky hlásí k metodě deduktivní i induktivní;
- b) do svého výzkumného rámce zařazuje témata, která kromě ekonomické proměnné obsahují také proměnnou neekonomickou;
- c) považuje se za vědu interdisciplinární, která je osvobozena od ideologických pozic;
- d) považuje se za vědu pozitivní a normativní;
- e) konkurence je subsystém uložený ve společenském kontextu a individuální volby jsou ovlivněny hodnotami, emocemi a vědomostmi.

Odtud vychází kritika směřující k liberálně smýšlejícím teoretikům ekonomie, kteří ekonomii považují za hodnotově neutrální a z těchto pozic se snaží o definování abstraktních ekonomických zákonů, v nichž je rozhodující číselně vyjádřená efektivita. Jak ale numericky vyjádřit efektivitu v oblastech jako jsou sociální služby, sousedské služby, ekologie či výchova a školení v oblasti kultury, sportu a volnočasových aktivit?

Od roku 1990⁸⁵ se formuje ve Spojených státech amerických komunitarianistická síť, podporující projekty realizované na základě deontologické etiky. Je přijata zakladateli⁸⁶ *The Responsive Communitarian Platform: Rights and Responsibilities* a začíná vycházet čtvrtletník *The Responsive Community: Rights and Responsibilities*, sloužící jako prostor pro diskusi a teoretickou debatu. V roce 1993 je založena Amitaiem Etzionim *The Communitarian Network* jako nadnárodní nezisková síť. Amitai Etzioni se stává jejím prezidentem.

Komunitarismus se jako hnutí zrodil v reakci odborné veřejnosti na práci Johna Rawlse *Teorie spravedlnosti* (z roku 1971), který „zastává přednost spravedlnosti před (utilitaristickým) dobrem, tzn. před perspektivou konsekvenencialistické sumy užitku“ (Anzenbacher, 2001, s. 242). Komunitarismus teoreticky rozvíjeli morální filosofové Hans Joas, Alasdair MacIntyre, Axel Honneth či Michael Walzer a další. Z různých teoretických pozic a východisek se věnují vztahu mezi individualizovaným jedincem současně (západní-demokratické, okcidentální) společnosti a širší komunitou („community“), do které je jedinec vsazen a v níž žije. Snahou v začátcích bylo vytvořit „platformu, na níž se mohli setkat filozofové, vědci z oboru sociálních a právních věd i aktivní politici, aby

⁸⁴ Ve stručnosti zde přiblížím základní koncepty deklarace ustanovené Society for the Advancement of Socio-Economics, která je dostupná online <http://www.sase.org/aboutsase/aboutsase.html> (dne 2005-09-01). Této významné socio-ekonomické společnosti se věnuji dále v textu. Viz též Etzioni, 1991, s.348.

⁸⁵ Informace dostupné na http://www.gwu.edu/~ccps/about_us.html (dne 2005-12-08).

⁸⁶ Seznam podepsaných dostupný online na <http://www.gwu.edu/~ccps/founders.html> (dne 2005-12-10).

vytvořili jakousi síť, jež má posloužit praktickému překonání hegemonie individualistického liberalismu ve všech jeho formách“ (Joas, H. In Velek, 1996, s. 138).

Současný program charakterizuje Hans Joas (Velek, 1996, s. 142–6) v pěti rovinách:

1. oblast rodiny a její situace v dnešní době (např. Beckova IV. kapitola v knize *Riziková společnost*) – alternativní životní formy, individualizace a proměna rolí žen a mužů;
2. veřejná výchova ve školách – výchova k toleranci, odpovědnosti, získávání zkušeností;
3. renesance pospolitosti. (Nemyslí se násilný návrat k těmto formám, ten je pokládán za nemožný, ale podpora vzniku svépomocných skupin. – M. D.);
4. politická struktura – transparentnost a princip subsidiarity;
5. kritický pohled na stát blahobytu (welfare state) – na jeho prvky funkční i dysfunkční, a z toho vyplývající reformy.

Program komunitarianistického hnutí je charakterizován v hesle „Individuální práva a sociální odpovědnost“⁸⁷ (For Individual Rights and Social Responsibility). Cílem je remoralizace (Joas) liberálního způsobu uvažování do akceptovatelné formy, konstruktivní kritika politického a ekonomického liberalismu, organizování veřejných setkání, publikování a zapojování se do tvorby legislativy.

Problematičnost komunitaristického slovníku připomíná Lutz (2000, s. 343). Abstraktnost základních pojmů – komunita, společné hodnoty, společné dobro a sociální pokrok (community, common values, common good, social progress) – způsobuje snahu o jejich jasné definování. Hlavní charakteristikou komunity má být otevřenost a inkluzivnost, hodnoty mají být dohodnuty mezi členy komunity na základě informovanosti, vzdělávání a učení se. Socio-ekonomie jako věda a komunitarismus jako sociální hnutí a částečná aplikace socio-ekonomie se proto hlásí k pluralismu (ten potřebuje mimo jiné k obhájení vlastní existence), participaci, občanství, občanské společnosti a solidaritě. Proklamovaným cílem a snahou je ekonomická konkurenceschopnost a schopnost přizpůsobit se ekonomické a sociální změně (Roelants, 2002).

Existence praktického využití socio-ekonomických myšlenek komunitarianistickými přívrženci, debata na úrovni intelektuálů a podnikatelů, může být pokládána za formu **institucionalizace**. Proces ustanovování (konstitucionalizace), koexistence a zániku (deinstitucionalizace) institucí, který probíhá v čase, má i svůj rozměr prostorový. Jiří Kabele (srv. Kabele, 2002, s. 34–5, Kabele, 1998, s. 202–3) připomíná, že o institucích je možno uvažovat:

- a) ve spojitosti s nějakým sociálním útvarom (instituce-útvary), v tomto případě je pak relevantní všimnout si sociálních vztahů, skupin a organizací, které s tímto útvarem souvisí nebo
- b) ve spojení s mravy, pravidly a normami (instituce-praktiky).

⁸⁷ Motto The Communitarian Network, jejíž aktivity, základní teze a snahy jsou dostupné na <http://www2.gwu.edu/~ccps/index.html> (dne 2005/09/24).

Prostorový rozměr institucionalizace socio-ekonomie sleduji v další analýze skrze představení hlavní (mateřské) organizace socio-ekonomie – *Society for the Advancement of Socio-Economics* – a jejich aktivit a dále pak organizací (konkrétních univerzit, výzkumných ústavů apod.), pod jejichž hlavičkou přispívali autoři do socio-ekonomických periodik a vysokých škol, na nichž je možné socio-ekonomii studovat. Časovým rozměrem je přispívání těchto organizací (autorů) do socio-ekonomických periodik ve vybraných letech. Konání odborných seminářů a konferencí, vydávání sborníků a odborných knih proces institucionalizace podporuje, tak jako legislativní ukotvení některých principů socio-ekonomie.

Analýza institucionální základny socio-ekonomie v prostoru a čase

Oficiálně a otevřeně vstupuje socio-ekonomie na akademickou půdu a veřejnou scénu na přelomu března a dubna roku 1989 na Harvard Business School, jako *The first International Conference on Socio-Economics*. Výstupem tohoto setkání je sborník *Socio-Economics: Toward a New Synthesis* a založení organizace *Society for the Advancement of Socio-Economics* (dále SASE).

SASE⁸⁸ je součástí *American Association for the Advancement of Science* a *Council of Social Science Associations*, má sídlo v USA (Baltimore, Maryland) a v současnosti sdružuje členy z více než 50 zemí. Cílem je interdisciplinární rozvoj socio-ekonomie a pochopení ekonomického chování lidí. Pod záštitou SASE se konají konference, semináře a kurzy (nejen v USA), vydávají knihy a sborníky, časopis, otevírají studijní programy na univerzitách (i doktorandské). Významnou aktivitou je také výzkumná síť, která se zaměřuje na témata jako trh, zaměstnanost, pohlaví, vzdělání, rodina, globalizace a další. Své internetové online stránky založila SASE v roce 1999. Organizačně je její struktura tvořena prezidentem (v současnosti Christel Lane), výkonným ředitelem a výborem, správní radou, výbory pro udělování stipendií a čestnými členy, v současnosti např. Amitai Etzioni, Anthony Giddens, Piere Bourdieu, John Kenneth Galbraith, Neil Smelser, Herbert Simon, Robert M. Solow a další.

⁸⁸ Informace dostupné online na <http://www.sase.org/aboutsase/aboutsase.html> (dne 2005-12-08).

Tabulka 1. Konference SASE konané v letech 1999–2006

Rok	Stát	Místo konání	Název/Téma
2006	Německo	University of Trier	Constituting Globalisation: Actors, Arenas and Outcomes
2005	Maďarsko	Central European University Corvinus University of Budapest	What Counts? Calculation, Representation, Association ⁸⁹
2004	USA	George Washington University	Private Powers and Public Domains; Redefining Relations Among States, Markets, and Societies
2003	Francie	Laboratoire d'Economie et de Sociologie du Travail	Knowledge, Education, and Future Societies
2002	USA	University of Minnesota	Work and Labor in the Global Economy
2001	Nizozemí	University of Amsterdam	Knowledge – The New Wealth of Nations
2000	Velká Británie	London School of Economics	Citizenship and Exclusion
1999	USA	Madison, Wisconsin	Globalization and the good society

Výsledkem 11. konference SASE konané v Madisonu bylo přijetí deklarace týkající se socio-ekonomického výzkumu a teorie (Madison Declaration on the Need for Socio-Economic Research and Theory⁹⁰).

V roce 1991 poprvé vychází časopis *Journal of Socio-Economics* (dále JoSE), který navazuje na *Journal of Behavioral Economics* (vycházel od roku 1972). Jak uvádí současný editor časopisu Morris Altman⁹¹, charakteristickým rysem JoSE je politika statistické významnosti. Vydavatelem JoSE je Elsevier Science patřící pod Reed Elsevier Group plc. Od roku 2003 vychází pod záštitou SASE a ve spolupráci s Oxford University Press *Socio-Economics Review* (dále SER).

Periodicita a rozsah těchto časopisů je rozdílná⁹². JoSE v letech 1991–5 vycházel čtyřikrát ročně (jaro, léto, podzim a zima), od roku 1996 se stal nepravidelným dvouměsí-

⁸⁹ Tématem byl rozvoj socio-ekonomie jako vědního oboru, gender, práce, rodina, vzdělanost, komunitarismus, globalizace, sociální stát či vztah průmyslu a politické ekonomie. Zúčastnili se především zástupci univerzit, např. z Argentiny, Ázerbajdžánu, Brazílie, Bulharska, Chorvatska, Indie, Japonska, Koreje, Kostariky, Mauritánie, Mexika, Polska, Rumunska, Ruska, Singapuru, Srbska a dalších států, které se vyskytly výše v textu.

⁹⁰ Deklarace je dostupná na <http://www.sase.org/conf1999/declaration.html> (dne 2005-12-08).

⁹¹ Srv. editorial dostupný na <http://www1.elsevier.com/homepage/sae/econworld/econbase/soceco/altman.pdf> (dne 2005-09-11).

⁹² Analýze jsou podrobeny čísla *Journal of Socio-Economics* z roku 1991–2 a 2003–4 a *Socio-Economics Review* z let 2003–4. V případě prvního jmenovaného vycházím z informací dostupných na http://www.elsevier.com/wps/find/journaldescription.cws_home/620175/authorinstructions?navopenmenu=2 a http://www.sciencedirect.com/science?_ob=JournalURL&_cdi=6571&_auth=v&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=4d1f5b9e3a84dc682c4f70042796333e (dne 2005-09-11), u *Socio-Economics Review* pak z informací dostupných z online <http://ser.oxfordjournals.org/> (dne 2005-09-11).

níkem. Rozsah periodika za roky 1996–2004 je v průměru 716 stran, přičemž z hlediska rozsahu jsou nejslabšími za tyto roky ročníky 2000–1 (604, respektive 566 stran). Pro upřesnění, první číslo z roku 1991 mělo 377 stran, v roce 1994 bylo stran 484. V roce 2005⁹³ měl JoSE rozsah 870 stran. Na rozdíl od SER není JoSE členěn na rubriky. Periodicita SER je takováto (viz Tabulka 2.):

Tabulka 2. Periodicita a rozsah SER v letech 2003 a 2004

Čas/Rubrika	Státě	Eseje	Metodologie	Výzkumy	Konference	Počet stran	
2003	Leden	4	-	5	-	-	134
	Květen	5	1	-	-	-	154
	Září	5	1	-	-	-	168
2004	Leden	5	1	-	-	-	148
	Květen	1	-	4	3	-	191
	Září	2	1	-	-	4	98
2005	Leden	4	5	-	-	-	172
	Květen	3	-	-	2	4	215
	Září	6	-	-	-	4	201

SER se zaměřuje monotematicky s přesahy do blízkých oblastí. V prvním čísle z roku 2003 je upřednostněna metodologie, v květnu v roce 2004 se věnuje metodologii výzkumu pracovního trhu a projektu LIS (Luxembourg Income Study). V září 2004 se zabývá „prospěšným omezením“ ekonomiky (Beneficial Constraints) a jejich dopadům na jednotlivé společenské vrstvy. V září 2005 je věnován prostor původu neliberálního kapitalismu (The Origins of Non-liberal Capitalism).

Počet autorů publikujících v jednom čísle periodika (ať již se jedná o JoSE či SER) se neshoduje s počtem příspěvků, které v něm vyšly. V některých případech spolupracovalo na jednom příspěvku více autorů. Znásobení počtu příspěvků a autorů JoSE je dáno tím, že se v roce 1996 změnil počet vydávaných čísel za rok (ze čtyř na šest). Poměrně nižší údaj u roku 1991 oproti následujícímu je zapříčiněn tím, že letní číslo za rok 1991 není online přístupné, důvod není udán (nevyšel, není zatím zpracován – nepodařilo se dohledat). Podíváme-li se ze stejného hlediska na jednotlivé ročníky SER, zjistíme, že zde také došlo k významnému nárůstu počtu autorů mezi lety 2003 a 2004. To je dáno prvním číslem z roku 2004, kde u příspěvku „Polanyi Symposium: a conversation on embeddedness“ je uvedeno dohromady 13 autorů (v případě, že by zde byli uvedeni, tak jako u některých článků, např. 3 autoři, získáme standardní číslo pohybující se kolem 25–30). V následující analýze vystupuje každý zvlášť. Počty příspěvků a autorů v jednotlivých letech znázorňuje Tabulka 3.

⁹³ Ročník 2005 není v další analýze zohledněn. Je přiblížen pouze v části zabývající se periodicitou a rozsahem.

Tabulka 3. Počet příspěvků a autorů v jednotlivých časopisech za sledované roky

Počet		1991	1992	2003	2004
JoSE	příspěvků	17	23	56	81
	autorů	25	33	81	88
SER	příspěvků	-	-	21	21
	autorů	-	-	28	37

Tabulka 4. Struktura autorů publikujících v JoSE a SER ve vybraných letech podle států

JoSE Stát/Ročník	1991	1992	2003	2004	Celkem*
<i>Austrálie</i>	0	0	5	5	10
<i>Finsko</i>	0	0	3	1	4
<i>Itálie</i>	0	0	5	2	7
<i>Izrael</i>	3	0	4	2	9
<i>Kanada</i>	2	6	6	7	21
<i>Německo</i>	0	0	0	4	4
<i>Norsko</i>	0	0	6	1	7
<i>Rakousko</i>	0	0	5	0	5
<i>Španělsko</i>	0	0	4	0	4
<i>Švýcarsko</i>	1	0	2	2	5
<i>USA</i>	16	26	26	56	124
<i>Velká Británie</i>	1	0	12	1	14
Celkem*	25	33	81	88	227
SER Stát/Ročník			2003	2004	Celkem*
<i>Francie</i>			-	3	3
<i>Německo</i>			1	2	3
<i>Velká Británie</i>			2	6	8
<i>Kanada</i>			1	2	3
<i>USA</i>			21	18	39
Celkem*			28	37	65

* Celkový součet obsahuje i státy, v nichž pracující autoři publikovali do JoSE i SER jednou nebo dvakrát. Jejich přehled, je obsažen v Tabulce 5.

Tabulka 5. Státy autorů, kteří v úhrnu publikovali v JoSE a SER jednou a dvakrát

Publikace ve sledovaných letech jednou	
JoSE	Čína, Dánsko, Japonsko, Pakistan, Portugalsko, Švédsko, Taiwan
SER	Belgie, Dánsko, Itálie, Švýcarsko, Řecko
Publikace ve sledovaných letech dvakrát	
JoSE	Francie, Nizozemí, Turecko
SER	Lucembursko, Španělsko

Z hlediska zastoupení jednotlivých států v JoSE v letech 1991, 1992, 2003 a 2004, dostaneme čísla uváděné v Tabulce 4. Mezi lety 1991 a 2004 došlo ke značnému rozšíření jak autorské základny publikujících (a tedy věnujících se socio-ekonomii), k čemuž přispěl i větší počet čísel za rok, tak i k rozšíření základny z hlediska států a kontinentů. V letech 2003 a 2004 publikovali v JoSE i autoři ze států jako Pákistán, Taiwan a Turecko, což se v letech 1991–2 (mimo Izrael, odkud pochází A. Etzioni) nestalo. Porovnáme-li celkový počet autorů ze Severní Ameriky a ostatních kontinentů v roce 1992 a 2004, zjistíme, že tyto ročníky byly napsány především autory z USA (v roce 1992 byl pouze jeden autor ze všech z Dánska a šest z Kanady). Z evropských států patří mezi nejvíce zastoupené (v roce 2003 a ve sledovaných letech vůbec) Velká Británie, Itálie, Norsko a Rakousko. Nejpravidelněji je z evropských zemí zastoupeno Švýcarsko (třikrát ze čtyř let), poměrně pravidelně přispívali i autoři z Izraele, Kanady a USA. Ročník 2003 byl napsán převážně autory pracujícími v Evropě. Zatímco do prvního ročníku přispěli autoři ze šesti států, do ročníku 2004 jich bylo už 15.

Oproti JoSE nejsou v SER přítomni autoři, působící v institucích jinde než v Severní Americe a Evropě. Částečné srovnání poměru evropských a amerických autorů je dáno v roce 2004 zvýšením počtu evropských autorů, z šesti na sedmáct, při snížení amerických z 22 na 20. Je také patrné, že v druhém ročníku došlo k rozšíření zastoupení autorů evropských států (např. Francie či Lucembursko), významně se rozrostl počet u Velké Británie. Uvedl jsem, že zvýšené číslo autorů (při celkově stejném počtu příspěvků) je v roce 2004 dáno větším počtem autorů u jednoho příspěvku (zmiňovaných 13). Z nich je 11 z USA a 2 z Kanady. Vzhledem k tomu, že se jedná o analýzu pouze prvních dvou ročníků, teprve ty následující ukáží, zda dojde k takovému rozšíření, jako lze po deseti letech pozorovat u JoSE.

V analyzovaných dvou ročnících SER publikovalo celkem 65 autorů z 65 různých organizací. Stejně tak jako v případě JoSE se jedná především o univerzity. Z těchto 65 přispěli alespoň dvakrát autoři z níže uvedených organizací. Jak je také patrné z Tabulky 7., šestkrát se objevuje stejná organizace u obou ročníků. Zvýšené číslo u University of California v roce 2004 je dáno tím, že se sedm autorů z této univerzity zúčastnilo symposia o Karlu Polanyim (článek z lednového čísla 2004). Z celkového počtu 65 autorů, jich pouze pět publikovalo alespoň dvakrát (dva z nich ve stejném roce).

Pokud se zaměříme na autory příspěvků v JoSE jako na reprezentanty organizací, potom je charakteristika sledovaných let (1991–2 a 2003–4) následující. Celkový počet organizací, které byly zastoupeny v těchto letech jednotlivými autory je 158. Rozložení příspěvků v čase však není rovnoměrné. Například autoři pocházející z rakouské University of Vienna v roce 2003 publikovali v JoSE pětkrát a řadí se tak celkově k nejméně publikovaným. V ostatních letech však nepřispívali. Obecně je situace taková, že 134 organizacím (respektive autorům je zastupujícím) vyšel článek jen v jednom ze sledovaných let, dvaadvaceti ve dvou sledovaných rocích a pouze dvěma⁹⁴ (1,26 %) ve třech letech, a lze o nich prohlásit, že přispívají pravidelně. Z výše uvedeného tak vyplývá, že základna autorů publikujících v JoSE se obměňuje, do JoSE nepřispívají pořád ti samí autoři (z univerzit, ministerstev, výzkumných ústavů apod.). Přehled organizací, jejichž autoři nejčastěji do JoSE ve sledovaných letech přispívali, obsahuje Tabulka 6.

Analýza četnosti přispívání jednotlivých autorů ukázala, že pouze 14 autorů z celkového počtu 213 přispělo do JoSE ve sledovaných letech dvakrát. Ani jeden z nich v těchto letech nepřispěl vícekrát. Šest z těchto čtrnácti autorů přispělo ve stejném roce.

Tabulka 6. Počet přispěvatelů v JoSE z nejčastěji zastoupených organizací

Organizace	Stát	1991	1992	2003	2004	Celkem
<i>Rensselaer Polytechnic Institute</i>	USA	0	0	3	2	5
<i>University of California</i>	USA	1	1	0	3	5
<i>University of Vienna</i>	Rakousko	0	0	5	0	5
<i>Bar-Ilan University</i>	Izrael	1	0	3	0	4
<i>California State University</i>	USA	1	2	1	0	4

Obecně lze tedy na adresu JoSE uvést, že se rozšířila periodicitu, s jakou časopis ročně vychází, i počet organizací, států a kontinentů, jejichž reprezentanty jsou v této analýze autoři konkrétních příspěvků. Rozšíření z hlediska států se dělo směrem na východ (státy východní Evropy, Asie a severní Afriky). Hlavní základnu autorům poskytují stále instituce nacházející se v Severní Americe a západní Evropě (EU), dochází však k postupnému rozvolnění.

V případě SER (Tabulka 4.) dochází k rozšiřování základny autorů směrem do Evropy. Další ročníky ukáží, zda se jedná o dlouhodobější tendenci, nebo zda v druhém ročníku došlo k excesu a publikační aktivita bude opět v režii autorů pracujících v USA.

⁹⁴ Jedná se o University of California a California State University.

Tabulka 7. Počet příspěvatelů v SER z nejčastěji zastoupených organizací

Organizace	Stát	2003	2004	Celkem
<i>University of California</i>	USA	2	9	11
<i>Northwestern University, Evanston</i>	USA	4	1	5
<i>University of Wisconsin</i>	USA	3	1	4
<i>Emory University, Atlanta</i>	USA	3	0	3
<i>London School of Economics</i>	Velká Británie	2	1	3
<i>Columbia University</i>	USA	2	0	2
<i>Max Planck Institute</i>	Německo	1	1	2
<i>Universitat Pompeu Fabra, Barcelona</i>	Španělsko	1	1	2
<i>University of Durham, Mill Hill Lane</i>	Velká Británie	0	2	2

V Tabulce 6. a 7. se objevuje na prvních místech University of California. Lidé, kteří zde pracují, publikovali ve sledovaných letech do obou periodik celkem šestnáctkrát. Tento vysoký počet musí být nazírán také optikou toho, že se jedná o univerzitu tvořenou deseti samostatnými a v jiných městech sídlícími částmi. I přesto může být z našeho hlediska považována za jednu z nejproduktivnějších univerzit.

Nakolik jsou propojeni představitelé a funkcionáři JoSE, SASE⁹⁵ a SER s těmi, kteří ve sledovaných publikovali v námi analyzovaných časopisech? Do JoSE přispělo v letech 1991–2 a 2003–4 celkem 213 jednotlivců. Ani jeden z nich není v současné době (pro rok 2005) funkcionářem v SASE, nebo není v redakční radě SER. 16 členů redakční rady JoSE do „svého“ časopisu přispělo, dva z nich dvakrát. Do SER v letech 2003 a 2004 přispělo celkem 60 jednotlivců. Z toho je funkcionářem v SASE v současnosti osm, jeden je členem redakční rady JoSE. Jedenáct autorů je zároveň v redakční radě tohoto periodika a čtyři z nich přispěli dvakrát. Zajímavým zjištěním je také porovnání jmen redakčních rad JoSE, SER a funkcionářů (představitelů) SASE. Jeden z členů redakční rady JoSE (celkem jich je 57) je zároveň funkcionářem SASE (těch je dohromady 45), zatímco 12 lidí je funkcionářem SASE a zároveň členem redakční rady SER (celkem 43 členů). Členy redakční rady JoSE v roce 2005 jsou také dva laureáti Nobelovy ceny za ekonomii (Arthur Lewis a Douglass C. North). Funkcionáři SASE jsou v roce 2005 taktéž dva držitelé tohoto ocenění (Herbert A. Simon a Robert M. Solow).

U obou periodik lze pozorovat postupné rozšiřování autorské základny, narůstá především počet univerzit, jejichž zástupci do periodik přispívají. Rozšiřování v obou případech znamená, že se zvyšuje počet autorů (organizací a států), kteří nejsou z USA. Organizační základna (redakční rady periodik a představitelé SASE) je částečně tvořena okruhem lidí, kteří jsou aktivní i jako autoři příspěvků. Problematika socio-ekonomie je podporována a zkoumána i laureáty Nobelovy ceny, což může fungovat jako prestižní záležitost pro

⁹⁵ *Oxford University Press* a SASE jsou vydavateli *Socio-Economics Review*. Předchůdce JoSE, *Journal of Behavioral Economics*, je společně s dalšími časopisy zmiňován Etzionim už v roce 1989.

tento společenskovední obor. Vytvořila se skupina lidí, kteří by mohli být považováni za rozeznatelnou „elitu“ v této oblasti. Jedná se o ty, jejichž jména se vyskytují v redakčních radách a předsednictvech organizací a spolků (např. Wolfgang Streeck, John Kenneth Galbraith, Beat Burgenheimer, Alex Hicks, Lane Kenworthy a další).

Další institucionální ukotvení socio-ekonomie

Mimo výše uvedené pilíře socio-ekonomie, tedy JoSE, komunitaristické hnutí, SASE a SER, můžeme identifikovat vznik a existenci dalších prvků, které dokreslují současný stav institucionalizace této vědní disciplíny. Ve spolupráci se SASE nabízí The Amsterdam–Maastricht Summer University speciální kurzy, workshopy a semináře zaměřujících se na občanskou společnost. V ruském Saratově se nachází Saratov State Socio-Economics University. V Švýcarsku se nachází Socioeconomic Institute na University of Zurich. Kanadská University of Toronto zaštiťuje Socio-Economic Research Group, na George Washington University se nachází Institute for Communitarian Policy Studies (vedoucím je A. Etzioni). Bangladesh Agricultural University je sídlem Bureau of Socio-economic Research and Training. Pod Sociologickým ústavem Akademie věd ČR pracuje od roku 2000 tým vedený Martinem Luxem, který se zabývá socioekonomií bydlení. Všichni se zajímají o vztah society a distribuce vzácných zdrojů (oblasti jako bydlení, zdravotnictví, práce, migrace atd.). Patří mezi ně i další organizace, které nemají socio-ekonomii ve svém názvu, ale zabývají se touto problematikou.

Námětem pro jiný příspěvek by byl vztah socio-ekonomie a sociální ekonomie. Pokud bychom totiž připustili podobnost či svázanost těchto směrů, vstoupily by do analýzy (hlavně v evropské tradici) další organizace v podobě institutu družstevního vlastnictví⁹⁶. Jak uvádí Roelants (2002, s. 7), „sociální ekonomie zahrnuje organizace jako družstva, vzájemné společnosti, sdružení a nadace...[které] jsou aktivní v oblastech jako je sociální ochrana, sociální služby, bankovníctví a pojišťovnictví, bydlení, obchod...“. Souvislost s principy socio-ekonomie a komunitarismu můžeme hledat v heslech nadřazenosti jednotlivce a sociálního cíle nad kapitálem; dobrovolném, otevřeném a demokratickém členství; obraně a aplikaci principů solidarity a odpovědnosti. Jde o komplementaritu trhu, státu a společnosti v distribuci a alokaci vzácných zdrojů, se zaměřením na sociální solidaritu, integritu a inkluzivnost společnosti. V kontextu současných problémů sociálního státu (welfare state) se jedná o významný doplněk teorie i praxe (viz např. Potůček, 1997, Morawski, 2005, Keller, 2005).

⁹⁶ Viz např. na přelomu let 2001 a 2002 zaregistrovanou internetovou doménovou příponu „*.coop“, která slouží organizacím hlásícím se k mezinárodní družstevní komunitě (cooperative community) a zásadám jejího způsobu podnikání. <http://www.icann.org/tlds/agreements/coop/sponsorship-agmt-att1-05nov01.htm> (dne 2005-09-19). Stránky provozovány Internet Corporation For Assigned Names and Numbers (ICANN). Praktickou ukázkou, stojící na hranici mezi komunitarismem a družstevnictvím může být vznik sítě těch, kteří se společně dělí o připojení k internetu (CZ Free.net jako projekt neziskové broadband telekomunikační sítě, v zahraničí např. projekt WirelessCommunities). Důvodem jsou nižší provozní náklady. Oblíbenou formou se stává především v menších obcích a městských sídlištích.

K institucionalizaci socio-ekonomie v rámci EU napomáhá oficiální uznání definice socio-ekonomie na Lucemburském summitu Evropské rady v roce 1997 jako typu podnikání, který se hlásí k trvale udržitelnému rozvoji a sociální odpovědnosti (za veškeré životní prostředí). V roce 2002 mělo 6 z 15 členských států EU ministry s portfoliem a přímou odpovědností za sociální ekonomii (7 jich však do roku 2002 sektor neuznalo). Sociální ekonomie je ukotvena ve směrniciích EU (např. Směrnice pro národní aplikační plány zaměstnanosti), družstevní vlastnictví uznali ve veřejných projevech za pozitivní Tony Blair či Romano Prodi. V současnosti probíhá pod záštitou Evropské komise socio-ekonomický výzkumný projekt (součást „Sixth Framework Programme 2002–2006“⁹⁷), který je rozdělen do 4 hlavních tematických oblastí⁹⁸:

1. společenské trendy a strukturální změny;
2. technologie, společnost a zaměstnanost;
3. vláda a občanství;
4. nové modely péče a zaměstnanosti.

Jeho přínosem má být jednak porozumění a rozvoj „společnosti znalostí“, jednak postižení základních vztahů mezi občany, demokracií a novými formami vládnutí.

Závěrem

Ať už socio-ekonomii vnímáme jako oživení tržního prostoru, bratrské vypomáhání či jako kolektivistické poblouznění, je patrné, že první krůčky k institucionalizaci již má za sebou. Má své zakladatele, propracovává v autorské síti teoretické koncepce (knižně, časopisecky, elektronicky), vymezuje se vůči standardním vědním oborům (ať už vůči sociologii, ekonomii nebo politologii). Je interdisciplinární, snaží se o sebedefinici, má svou elitu a prostředí, v němž se vyskytuje, ji bere na vědomí. Dokladem toho je i vznik Anti-Communitarian League, která pokládá komunitarismus za „největší podvod v historii západní filozofie“⁹⁹. Vznikají dále organizace hlásící se k socio-ekonomickým a komunitaristickým myšlenkám, realizují se projekty v tomto duchu. Jsou legislativně ukotveny, mají podporu univerzit a výzkumných ústavů v nejrůznějších zemích světa.

Otázka by tedy spíše mohla být po původu této institucionalizované a stále konstituující se vědy. Myslím si, že je důsledkem vývoje ekonomické teorie (především neoklasické), její praxe. Je reakcí na tento vývoj a výsledky, které přinesla. Zapadá tak do schématu, které Beck vykresluje v knize *Riziková společnost* (1986, česky 2004). Je ukázkovou vě-

⁹⁷ Domovská stránka projektu je dostupná online na http://europa.eu.int/comm/research/fp6/index_en.cfm?p=0 (dne 2005-09-19).

⁹⁸ Podrobnější informace viz http://europa.eu.int/comm/research/leaflets/socio_economic/page_47_en.html (dne 2005-09-19) nebo české informace o programu dostupné z online http://tarantula.ruk.cuni.cz/UK-220-version1-konecna_verze.pdf (dne 2005-10-05).

⁹⁹ Citováno podle Rappana, N. a Friedrich, N. z internetových stránek organizace dostupných online na <http://nord.twu.net/acl/index.html> (dne 2005-10-05).

dou, která, obdobně jako medicína¹⁰⁰ (Beck, 2004, s. 329–41), vznikla jako důsledek a reakce na svůj předcházející vědecký vývoj. Beck (2004, s. 257–9 a 261–8) za sebe staví v čase prvotní scientizaci a reflexivní scientizaci. Ta druhá je reakcí na prvotní, rozvíjí ji, opravuje, reviduje. V případě socio-ekonomie jde v o revizi aktéra, který se pohybuje ve volně tržním prostředí. Etzioni nesouhlasí s neoliberální koncepcí ideálního typu homo economicus a snaží se upozornit a korigovat její nedostatky. Tato koncepce není podle něj ani nejlepší, ani jediná možná. Kritice je vystavena i makroúroveň volného oběhu kapitálu. V době strukturálních proměn (někdy se mluví o strukturální krizi) na poli zaměstnanosti či rodiny, postupující automatizace, komputelizace a miniaturizace, dochází k dalším proměnám společenského prostředí. Nereflexivní vznik institucí byl spojen se snahou reagovat na okolní prostředí, v dnešní reflexivní společnosti instituce reagují na prostředí vytvořené lidmi v minulosti. Socio-ekonomie, jako vědní ekonomický obor, je toho dokladem.

Můžeme hledat odpovědi na další otázky. Nakolik je socio-ekonomie propojena s jinými ekonomickými a sociologickými proudy, jaký je její vztah například k nové institucionální ekonomii? Nakolik je v praktické rovině efektivní a jak efektivitu měřit či, jak bylo naznačeno výše, jaký je její vztah k sociální ekonomii (označované také jako třetí sektor či solidární ekonomie)? Nakolik je socio-ekonomie svázána a komunitarismem i v evropském a českém geografickém prostoru? Tyto otázky je nutno rozpracovat na jiném místě. Zde lze pouze konstatovat, že socio-ekonomii se již částečně podařilo institucionalizovat v odborných kruzích, vstoupit do debat, být akceptována svým vnějším prostředím. Z fáze konstitucionalizace se dostává do fáze koexistence s hlavním proudem ekonomické teorie.

LITERATURA

- Anzenbacher, A.: *Úvod do etiky*. Praha, ACADEMIA 2001.
- Beck, U.: *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha, SLON. 2004
- Etzioni, A., Lawrence, P. (ed.): *Socio-Economics. Toward a New Synthesis*. New York, M. E. Sharp 1991.
- Etzioni, A.: *Morální dimenze ekonomiky*. Praha, Victoria Publishing 1995.
- Kabele, J.: *Přerody. Principy sociálního konstruování*. Praha, Karolinum 1998.
- Kabele, J.: *Sylabus předmětu Sociologie III*. 2002. Dostupné online <http://www.jura.ora.cz/?system=dne> 2005-08-21.
- Keller, J.: *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha, SLON 1997.
- Keller, J.: *Soumrak sociálního státu*. Praha, SLON 2005.
- Kuhn, T.: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha, Oikoymenh 1997.
- Lutz, M., A.: On the connecting of socio-economics with communitarianism. *Journal of Socio-Economics*, 29, 2000.

¹⁰⁰ Beck zde připomíná medicínu, která svým rozvojem zasahuje do populačního vývoje, využíváním nových diagnostických postupů a přístrojů přispívá k tomu, že „ve svém nejpokročilejším stadiu produkuje medicína obdobné stavy, které sama definuje... jako nevléčitelné...“ (Beck, 2004, s. 330).

- Mlčoch, L.: *Úvahy o české ekonomické transformaci*. Praha, Vyšehrad 2000.
- Morawski, W.: *Ekonomická sociologie. Problémy, teorie, empirie*. Praha, SLON 2005.
- Potůček, M.: *Nejen trh. Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti*. Praha, SLON 1997.
- Roelants, B.: *Sociální ekonomie v Praze v roce 2002. Rozšíření sociální ekonomie. Přípravný dokument*. 2002. Dostupné online <http://www.krakow2004.coop/files/presse/enlargingsocialeconomycz.pdf> dne 2005-09-09.
- Sirůček, P.: Ekonomický člověk jako základ moderní ekonomie (vybrané problémy). *MARATHON*, 3, 1997. Dostupné online http://misc.eunet.cz/marathon/97/mar973_p3.htm dne 2005-08-29.
- Večerník, J.: Transformační procesy v socio-ekonomické perspektivě. *Sociologický časopis*, 33, 1997.
- Velek, J. (ed.): *Spor o liberalismus a komunitarismus*. Praha, FILOSOFIA 1996.

WEBOVÉ ODKAZY A ZDROJE

- http://www.gwu.edu/~ccps/about_us.html - oficiální stránky The Communitarian Network.
- <http://www2.gwu.edu/~ccps/index.html> - oficiální stránky The Communitarian Network.
- <http://www.sase.org/conf1999/declaration.html> - oficiální stránky SASE.
- <http://www1.elsevier.com/homepage/sae/econworld/econbase/soceco/altman.pdf> - oficiální stránky ELSEVIER Science. Pokyny editora (M. Altman) autorům.
- http://www.sciencedirect.com/science?_ob=JournalURL&_cdi=6571&_auth=y&_acct=C000050221&_version=1&_urlVersion=0&_userid=10&md5=4d1f5b9e3a84dc682c4f70042796333e - oficiální stránky SER v databázi Elsevier Science Direct.
- <http://www.sase.org/aboutsase/aboutsase.html> - oficiální stránky SASE.
- http://www.elsevier.com/wps/find/journaldescription.cws_home/620175/authorinstructions?navopen-menu=2 - oficiální stránky Elsevier. Informace o JoSE.
- <http://www.icann.org/tlds/agreements/coop/sponsorship-agmt-att1-05nov01.htm> - oficiální stránky ICANN.
- http://tarantula.ruk.cuni.cz/UK-220-version1-konecna_verze.pdf - publikace vydávaná TC AV ČR.
- <http://ser.oxfordjournals.org/> - oficiální stránky SER ve správě Oxford Journals.
- http://europa.eu.int/comm/research/leaflets/socio_economic/page_47_en.html - oficiální portál EU.
- http://europa.eu.int/comm/research/fp6/index_en.cfm?p=0 - oficiální portál EU.
- <http://nord.twu.net/acl/index.html> - oficiální stránky Anti-Communitarian League.

SUMMARY

This article is about proces of institucionaliztion of socio-economy. How much and where is this proces the most active? Which autors and organizations are developing it? Article is devided into four basic parts. The first one provides the explanation of basic terminology - socio-economy, deontological paradigm, communitarism. The second part analyzes two periodicals - Journal of Socio-Economics and Socio-Economics Review. Authors involved in socio-economy publish in these periodicals. This part shows the structure of authors, organizations and states publishing in periods under considerations. Third part asked for others anchorage of socio-economics. Fourth, the last one, shortly links the growing of socio-economy with concept of risk society by Ulrich Beck.

KEY WORDS

socio-economic, deontological paradigm, communitarism, Journal of Socio-Economics, Socio-Economics Review, Society for the Advancement of Socio-Economics, The Communitarian Network, institutionalization, organization, cooperative movement

Miloslav Delin
Minská 68
616 00 Brno
e-mail: milos.delin@seznam.cz

Recenze

Kandert, J.:
Každodenní život vesničanů středního Slovenska
v šedesátých až osmdesátých letech 20. století.
Praha: Karolinum, 2004

Kandertova kniha nabízí detailní pohled na život ve třech slovenských vesnicích v průběhu téměř třiceti let. Jedná se o longitudinální výzkum založený kvalitativně. Kandertovo pozorování začalo jako nezúčastněné zjevné, aby se brzy proměnilo v pozorování zúčastněné. Kandertova zpráva o výzkumu vesnice je tak současně zajímavým vhladem do kvalitativního sběru dat.

Československá sociologie mezi dvěma světovými válkami se monografiím vesnice dost věnovala, všeobecně známá je produkce Bláhovy Brněnské sociologické školy. Mezi válečné vesnické monografie však byly založeny kvantitativně a jsou dobrou ukázkou převažujícího sociologického pozitivismu tradiční československé sociologie. Je otázkou, zda tyto monografie dnes ještě někdo čte, ačkoliv jsem přesvědčena, že ani v současnosti nejsou pouhou historickou relikvií.

Kandertova kniha je v mnohém jiná než naše tradiční vesnické monografie. Snad je to dáno i tím, že Kandert není sociologem, ale antropologem. Přestože vychází ze strukturalismu, především z britské sociální antropologie, strukturalistické východisko není příliš zjevné, neboť Josef Kandert příliš neteoretizuje. Tento fakt by mohl mnohým recenzentům sloužit jako zdroj kritiky, podle mě je však výhodou, protože nabízí prostor pro samostatnou interpretaci. Strukturalistické východisko vedlo Kanderta při sběru dat, což je třeba vzít při interpretaci v úvahu.

Kandert prováděl své výzkumy v letech 1967 až 1988, do vesnic se pak vrátil v roce 1994. Toto dlouhé období skýtá šanci postihnout změny na našem tehdy socialistickém venkově. Protože združstevňování zemědělství probíhalo na Slovensku pomaleji než v Čechách a na Moravě, mohl Kandert zachytit i změnu, jež do vesnice přinesla kolektivizace. V některých oblastech Slovenska dokonce probíhalo združstevňování až na počátku 80. let 20. století. Kandertova zpráva z výzkumu tak poskytuje mnoho dat, která by jinak byla nenávratně ztracena.

Autor ve vesnicích, které se staly předmětem jeho zkoumání, skutečně žil. Jednalo se o vesnice Sihla, Sebechleby a Látky. Návrátový výzkum z roku 1994 měl zjistit, co se změnilo za období autorovy nepřítomnosti, která např. v případě vesnice Sihla činila více než 25 let, protože tam autor při prvotním výzkumu pobýval v roce 1967.

Na situaci návratového výzkumu bych chtěla poukázat. Sám autor poznamenal, že o těchto výzkumech se v odborné literatuře málo píše. Charakter návratového výzkumu je jiný než situace prvotního výzkumu, a to se týká jak dat, tak i přijetí výzkumníka vesničany. Kandert se domnívá, že návratový výzkum poskytuje možnost k získání hlubšího vhledu do zkoumané problematiky.

A na jakou problematiku byl vlastně Kandert zaměřen? Nešlo mu o etnografickou studii tradičních zvyků na vesnici, o tzv. folkloristiku. Šlo mu o zkoumání sociálních vztahů lidí žijících na vesnici, o sběr životních příběhů, o nahlédnutí a pochopení každodenního světa i světa svátečního.

Kniha je rozdělena na tři části. První část je zaměřena na vztah vesničanů k okolnímu světu: k jiným vesnicím a také k městu. Druhá část se věnuje vztahům vesničanů mezi sebou, třetí část vesničanům v okolním světě.

Vztah vesničanů k okolnímu světu je vyjádřen v pojmech identita a cizinec, případně cizina. Autor se věnuje cizincům na vesnici, identitě příslušníků různých etnografických oblastí a také představám, které mají vesničané o obyvatelích měst.

Je nutné zdůraznit, že autor přišel do slovenských vesnic z Prahy. Byl ubytován u nejváženějšího a nejmocnějšího obyvatele vesnice (tzv. předsedy), který mu pomáhal navazovat kontakty s ostatními obyvateli vesnice. Tento lokální vůdce na jedné straně výzkumníkovi výzkum umožňoval, na straně druhé jej však mystifikoval, protože jej posílal za těmi lidmi, kteří mu poskytovali výběrové informace, to znamená jen ty, které vesnici ukazovaly v dobrém světle. Kandert tento způsob nazývá kamuflážní technikou. Autorovi trvalo dost dlouho, než na to přišel a nebýt toho, že s vesničany skutečně žil a účastnil se jejich života, nikdy by to nezjistil.

Tento fakt je důležité mít na paměti vždy, když sociolog vyrazí do terénu, tím spíše, když nemá žádné předběžné informace. Já vím, řeknete si, že si měl nějaké informace sehnat, ale zde narážíme na závažnou metodickou otázku: nemohou nás předběžné informace zavádět ještě více než to, že žádné předběžné informace nemáme? A jak zjistíme, do jaké míry jsou naše předběžné informace zkreslené? Každý výzkumník samozřejmě přichází do terénu s nějakou preteorií, vždyť jinak by ani nevěděl, co má pozorovat. Ale současně by měl být schopen odolat pokušení sbírat jen ta data, která jeho preteorii potvrzují.

Vesničané a okolní svět, to je otázka cizinců a vesnické identity. Cizinci jsou samozřejmě ti, kteří do vesnice přicházejí. Tak byl cizincem i samotný výzkumník. Ale cizinci mohou být i ti, kteří žijí na vesnici i mnoho let, přesto nejsou považováni za našince, ale za přistěhovalce. A víte co je kritériem dělení našince cizinec? Já bych to nikdy neuhodla. „Rodákem“ se člověk stane tím, že ve vesnici chodí do základní školy. Tím se začlení do kamarádské skupiny, která přetrvává až do dospělosti vesničana. Právě v období dospívání získá vesničan přezdívku („vesnické jméno“), na jehož základě je začleněn do vesnického kolektivu.

Cizinci jsou však také všichni ti, kteří nežijí v „naší“ vesnici nebo na „našem“ území. Autor na základě představ vesničanů o tom, kde končí hranice toho, co je „jejich“, rozdělil teritorium, které zkoumal, na několik přirozených území, kterým říkal etnografické oblasti.

Etnografické oblasti jsou přirozené proto, protože nemají nic společného s oficiálním správním rozdělením daného teritoria. Kandert o etnografických oblastech sice říká, že jsou sociálně konstruovány, ale má tím zřejmě na mysli, že tyto oblasti vznikaly dlouhodobě, tradičně, hranice byly posilovány různými zkušenostmi s cizinci z jiné etnografické oblasti a ve vědomí lidí přetrvávají v podobě historek, často posměšných.

Ze sociologického hlediska se jedná o klasické rozlišování na my a oni. V tomto ohledu je zajímavý Kandertův postřeh, že čím menší osobní zkušenost vesničané s „jinými“ mají, tím víc roste obecnost představ o cizincích. Na druhé straně obecná obvykle nijak lichotivá představa o cizincích bývá často ve vědomí jednoho člověka umístěna společně s konkrétní lichotivou představou o tom cizinci, se kterým má vesničan osobní zkušenost.

Pro vesničana je středem světa jeho vesnice. Vesnice je pro něj základním domovským referenčním bodem, kterým poměřuje všechny ostatní světy. Vesničan je na svou vesnici pyšný, věří v její jedinečnost a významnou historii.

V kapitole věnované představám vesničanů o životě ve městě a lidech z města mě zaujala a pobavila „hra na rázovitého vesničana“. Vesničané si dělají z lidí z měst legraci, hrají si na hloupé a předvádějí představu lidí z měst o tom, jak má vypadat ideální vesničan. Bodrý, trochu natvrdlý, rázovitý. Tato „hra na hloupého“ vesničany v dobách socialismu zachraňovala i před představiteli komunistické strany, které to přivádělo k vzteku, nicméně nebylo proti tomu obrany.

V části *Vesničané mezi sebou* se Kandert zabývá analýzou vesnických sítí známostí, rodinami a domácnostmi a také mužským a ženským pohledem na svět.

Vesnické sítě známostí jsou založeny na třech základních principech: na příbuzenství, sousedství a kamarádství. O kamarádství jsem již mluvila. Jedná se o kamarádké skupiny, které se vytvořily v dětství a zejména v období dospívání a přetrvávají až do dospělosti. Jsou odlišné podle pohlaví. Protože výzkumníkem byl muž, měl přístup především do mládeneckých kamarádkých skupin. Mimochodem pohlaví výzkumníka je velmi důležité. Kandert si během svého výzkumu mnohokrát uvědomil, že k ženskému světu ve vesnici má mnohem obtížnější přístup než ke světu mužskému.

Vesnické sítě známostí jsou však založeny zejména na příbuzenství. To je považováno za nejdůležitější svazek. Příbuzní si vzájemně pomáhají, zvou se na oslavy, ale také tvoří hlavní páteř mocenských vesnických klik. Rodiny rozšiřují své sítě známostí obratnou sňatkovou politikou. Kromě sňatků slouží k rozšiřování příbuzenských sítí také kmotrovství. Kmotr se kmotrovstvím stává členem rodiny, očekává se od něj stejná loajalita jako od pokrevního příbuzného. A totéž se pochopitelně týká kmotřence.

V této souvislosti mě zaujalo, že členové významným vesnických rodin kmotrují dětem cikanů žijících ve vesnici. Jednak si tím zajišťují jejich loajalitu (mocenská vesnická klika s nimi může počítat např. při volbách do obecního zastupitelstva), jednak ukazují, že jsou na tom materiálně tak dobře, že mohou kmotrovat i těm, kteří jim to nemohou vrátit.

Ve vesnici výborně funguje mimořádně výkonná místní informační síť. Ta souvisí se silnou sociální kontrolou. To jsou fenomény, které z literatury samozřejmě dobře známe. Ale Kandert ukazuje detaily vesnické kontroly, které ji více osvětlují. Tak např. žena (asi do 50 let svého věku) nesmí pozvat dál do domu jakéhokoliv cizího muže. Muž je odká-

zán na dobu, kdy se dostaví některý z mužských členů domácnosti. Pokud je žena doma sama, rozhovor se musí odehrávat před domem, všem na očích.

Tímto exkurzem do života žen se dostáváme k problematice mužského pohledu na ženský svět. Již jsem se zmínila o tom, že byl Josef Kandert znevýhodněn svým pohlavím, takže se k ženskému světu nemohl přímo přiblížit.

Ženský svět na vesnici je světem domácnosti. Ženy ve zkoumaných vesnicích jsou rovnocennými partnery mužů. Ženské a mužské práce v domácnosti i mimo ni jsou rozdělené. Ženy se starají o domácnost, o děti, tkají koberce, chodí nakupovat, setkávají se vzájemně ve svých domácnostech. Debatují o tom, co se ve vesnici děje, o šancích svých i jiných dětí na sňatek s určitým partnerem. Ony jsou to, kdo posuzuje „normálnost“ budoucího partnera. Výzkumník zažil situaci, kdy ženy debatovaly o tom, zda je normální, aby mladý chlapec, který chodil s jednou z dcer přítomných žen, tkal doma koberce, což je považováno za výlučně ženskou práci. Verdikt nakonec zněl, že se k sobě oba mladí lidé hodí, mladík je citlivý a tkání koberců jej baví, dívka je něžná a taktéž citlivá, takže mají mnoho společného.

Muži ve volném čase navštěvují hospodu. To je mužský svět, kam žena normálně nechodí, pokud tam nejde večer pro svého manžela. Tento fakt je vesnickým světem považován za naprosto normální, nenormální a špatné by naopak bylo, kdyby žena nechala svého muže do noci pít a vasedávat v hospodě – vesnickou komunitou by to bylo považováno za nezájem o muže ze strany ženy a za známku rodinné krize. To potvrzuje i chování ostatních mužů, se kterými muž pil, než pro něj jeho žena přišla: muži solidarizují s ženou. Když muž nechce odejít domů, donutí jej k tomu, třeba jenom tím, že sami odejdou.

Pro vesnickou komunitu není normální, aby muž seděl v hospodě do noci den co den. Ve všední den se tam může po práci zastavit na dvě piva. Pokud by v hospodě seděl denně, byl by považován za pijana. V pátek a v sobotu může posedět déle. Hospoda je centrem mužského vesnického života. Je to místo, kde se dojednávají různé obchody a dohody o vzájemné výpomoci mezi muži, je to také informační centrum.

Nejvíce informací o vesnickém životě se ale dozvíte od žen. Kdyby měl stejné informace muž, byl by považován za drbnu.

Kandert v této části knihy také nabízí časový snímek dne muže a ženy v produktivním věku, starých lidí i dětí. Můžeme se tak dozvědět kdy se normálně v domácnosti vstává, kdy se snídá, co se dělá potom, kdo se stará o dobytek, co dělají děti, kdy je čas pro volný čas. Můžeme se také dozvědět, že se svítí neděle jako den odpočinku, jak se mění rytmus dne o svátcích a co se v domácnostech nejčastěji jí. Tuto část knihy tak považuji za velmi přínosný zdroj dat.

V poslední části knihy *Vesničané v okolním světě* se Kandert zabývá vesnickými tradicemi, duchovním světem vesničanů a kulturní změnou na vesnicích.

O duchovním světě středoslovenských vesničanů je možno říci, že existuje vedle vnějšího vědeckého světa. To je zjištění, které si zaslouží pozornost. Vyvrací totiž běžný názor, že pověry o oživilých mrtvých, o čarodějnicích a strašidlech jsou ve světle vědeckých poznatků minulosti. Vesničané i v této oblasti využívají své kamuflážní činnosti, historyky o strašidlech ironizují, takže není snadné rozhodnout, do jaké míry jim věří. Kandert

se přiklání k myšlence, že vedle sebe existují oba světy: jak svět lidových pověr, tak svět vědeckých vysvětlení. V každém případě je svět vesničanů autonomní, není ovlivněn vnějším světem.

Zajímavá je také kapitola věnující se kulturní změně. Ačkoliv je napsána nepřehledně, zejména proto, protože klasifikace změny, jak ji uvádí Kandert, není logicky čistá (kategorie se překrývají), poskytuje mnoho zajímavých údajů.

Obecně můžeme říci, že vesničané rozlišují změnu mikrosociální a makrosociální. Mikrosociální změnu vykládá Kandert jako modernizaci domácností, ke které dochází spontánně – např. volský potah je nahrazován traktorem, domácnosti jsou vybavovány novými spotřebiči: jedná se tedy jen o výměnu kulturního inventáře, aniž by se měnily kulturní hodnoty. Tyto změny vesničané chápou jako nutnou součást běhu života.

Makrosociální změnu považuje Kandert za skutečnou kulturní změnu. Jedná se o změnu lokálních systémů, která přináší změnu kulturních hodnot. Příčiny této změny mohou být dvě: jednak lokální vůdci, jednak stát.

První případ Kandert osvětluje na změně systému výměny výslužek ze zabijaček. Rodina, která pořádala zabijačku, tradičně většinu produktů rozdala příbuzným, sousedům a kamarádům. Rodina věděla, že se jim investice vrátí, protože systém zabijaček byl propracován tak, že jedna navazovala na druhou. Důvodem samozřejmě byla neexistence ledniček. Ovšem nikdo si nemohl být jist kvalitou produktu, který dostal od jiných rodin. Když do vesnice přišly ledničky a mrazničky, lokální vůdce sám svým příkladem přispěl ke změně systému výměny zabijaček. Nejprve pravil, že taková výměna nemá logiku a potom sám svou vlastní zabijačku nerozdal a celou zimu odmítal výslužky zvenčí. Vesničané tuto situaci pozorovali, debatovali o ní a příští zimu už to tak dělali všichni. Nikdo jiný než lokální vůdce by však takovou změnu nemohl prosadit, protože by byl označen za lakomce.

Druhý případ makrosociální kulturní změny se týká změn zavedených státem. Jedná se o industrializaci a združstevňování. Zatímco k industrializaci se vesničané stavějí pozitivně, považují ji za změnu k lepšímu, protože práce v továrně poskytovala vítaný finanční příspěvek do domácnosti, postoj k združstevňování byl v šedesátých a osmdesátých letech 20. století výrazně negativní.

Rolníci si dobře osvojili roli továrních dělníků, mladí lidé se většinou vyučili a stali se kvalifikovanými dělníky, starší lidé pak po zaškolení dělníky nekvalifikovanými. Světaznalí dělníci byli ostatními vesničany považováni za nositele pokroku a kulturní změny.

Združstevňování ovšem bylo vesničany chápáno jako násilné vniknutí státu do autonomního světa vesnice. Výsledky návratového výzkumu v roce 1994 však ukázaly, že po roce 1989 jen málokterá rodina začala opět hospodařit na svém. Vesničané většinou uváděli, že je to velká dřina, ke které se již nechtějí vracet.

Závěrem zmíním nejdůležitější poznatky, které jsem si z četby odnesla. Kandertova kniha popisuje život teritoriální pospolitosti, kterou jsme si zvykli sociologicky označovat jako komunitu. V tomto rámci se autor zabývá kulturním vzorcem takové komunity, jejím sociálním uspořádáním a vznikem členství. Výsledky výzkumu poukazují na to, že je velmi zjednodušené vidět vývoj moderní společnosti jako jednoduchou lineární evoluci

od Gemeinschaft ke Gessellschaft. Spíše se ukazuje, že oba typy lidského uspořádání koexistují. Ve vesnici vedle sebe existují jak tradiční, neanonymní, příbuzenské a neformální vztahy, tak také vztahy moderní, formální a anonymní.

Optika Gemeinschaft ukazuje mikropohled na vesnický, lokální horizont. Všechno, co je za tímto lokálním horizontem, je pohled makrosociální: cizota, cizina. Mluví-li vesničan s cizincem – tedy s někým z makrosociálního světa, tlumočí mikrosociální pohled do makrosociálního. V každém případě však běžný vesničan všechno to, co je za lokálním horizontem, posuzuje z hlediska svého vesnického mikrosvěta, který považuje za svébytný a jediný existující svět.

Kandertova kniha tak ukazuje, že myšlenka o možném soužití mikrosvětů a makrosvěta je udržitelná. Nejen proto mohu tuto knihu všem vřele doporučit.

Helena Kubátová

Howard, Marc Morjé.:
The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe.
Cambridge: Cambridge University Press, 2003

Od počátku devadesátých let se u nás často mluví o občanské společnosti. Hovoří se o ní v mnoha různých souvislostech, většinou ale bývá zdůrazňován její pozitivní vliv a nezbytnost pro společnost, která chce sebe sama nazývat demokratickou. Naše zkušenosti jsou přitom do značné míry negativně ovlivněny naší čtyřicetiletou zkušeností s komunismem. Přitom fungující občanská společnost je nezbytným předpokladem pro vzájemnou toleranci a důvěru, informovanost občanů, jejich zapuštění do nejrůznějších struktur a pro eliminaci odcizení, či potírání chudoby. Aktivní občanská společnost vytváří tlak na politiky a státní správu a nutí je reagovat na podněty občanů a zpětně vykazovat své jednání.

Marc Howard je asistujícím profesorem na University of Maryland, College Park. V knize *The Weakness of Civil Society in Post - Communist Europe* si, jak už z názvu vyplývá, všímá právě faktu, který je charakteristický pro postkomunistické země a sice nízké účasti občanů v dobrovolnických spolcích, kterou dává do souvislosti se zkušeností komunismu v celém bývalém sovětském bloku. Problém všech postkomunistických zemí je podle Howarda v tom, že občané nejsou s to plně využívat všech možností demokracie, neboť je jejich představa participace zasuta komunistickou zkušeností, kdy veřejná participace v lepším případě narážela v mnoha ohledech na omezení kladená státem a v horším případě byla rovnou vnímána jako afirmativní spolupráce s režimem. Občanská a politická participace je přitom alfou a omegou demokratické společnosti. Pokud chceme znát důvody proč a zda vůbec lidé participují na dění kolem sebe, zjišťujeme zároveň rezervy demokratizačního procesu.

Howard ve své knize přichází s tvrzením, že občanská participace v autoritářských a postautoritářských režimech a především pak v postkomunistických zemích bývalého východního bloku je významně nižší než v zemích s dlouhotrvající demokratickou tradicí. Po odfiltrování ostatních vlivů se jako klíčové jeví zejména tři faktory. Jsou to nedůvěra v organizace přetrvávající z dob komunismu, přetrvávání přátelských vazeb a deziluze z postkomunistického vývoje.

Jde o to, že komunistický režim se v principech svého fungování diametrálně odlišuje od demokratické společnosti. Komunistická strana (konkrétně vládnoucí nomenklatura, nikoli řadoví členové) měla ekonomický a politický monopol. Kontrolovala téměř všechny aspekty společnosti. Přestože tento autoritativní režim obecně dovoľoval existenci urči-

tých nezávislých dobrovolnických organizací, jejich činnost byla formálně zpolitizována a stát přísně kontroloval jejich činnost a náznak většiny „subverzivních akcí“ likvidoval už v zárodku. Státostrana jako všeprostopující subjekt kontrolovala trh práce, příjmy, nabídku zboží, zdravotnictví, vzdělávání, sociální a geografickou mobilitu, uzurpovala si právo na jediný možný výklad světa atd. „Strana nejenže organizovala nábor nových řídicích pracovníků, volby, schůze a obsah médií, ale zároveň také figurovala v ekonomice jako jediný zaměstnavatel, jediný ochránce práv pracovníků (skrze stranou kontrolované odbory), jako jediná stanovovala normy produkce, způsob a místo trávení dovolených. Současně zajišťovala všechno zboží uvolněné do prodeje a stanovovala ceny. Konečně, byla to strana, která se (skrze jednotlivé podniky) starala o bydlení, vzdělání, zdravotnictví, dopravu a způsoby trávení volného času.“ Strana tudíž kontrolovala téměř všechny aspekty veřejného, tj. ekonomického, politického a sociálního, života.

V tomto milieu všeobecné nesvobody si podle Howarda lidé vyvinuli jakousi adaptivní formu chování, která ve svých důsledcích negativně ovlivňuje občanskou participaci do dnešní doby. Přetrvávání přátelských vazeb z dob komunismu tvoří první ze tří základních vlivů, specifických pro postkomunistické země.

Vzhledem k tomu, že veřejná sféra byla zcela zpolitizovaná, kontrolovaná a monitorovaná, dělili občané svoji identitu na veřejnou a tudíž konformní, kterou se prezentovali ve veřejné sféře a na druhé straně na soukromou a více odbojnou, kterou se prezentovali ve své opevněné domácnosti. Tato forma schizofrenie je českému národu vlastní, stačí vzpomenout například na nadporučíka Lukáše ve Švejkovi, který prohlašuje, že je hrdý na to, že je Čech, ale nemusí o tom nikdo vědět...

Oproti veřejné sféře – kde členství ve státě kontrolovaných organizací bylo spíše formalita a svým způsobem nutnost, než hluboké vyjádření touhy – se v sféře privátní na základě určitých kritérií vytvářely soukromé vztahy, které se vyznačovaly osobitým modelem vivendi, velmi nepodobným soukromým vztahům v západních demokraciích. Na jedné straně jim byla vlastní zvláštní ryze, neboť teprve v soukromí lidé mohli opravdu vyjádřit sami sebe a své názory a toto „vydání se“ vyžadovalo neobyčejnou důvěru ve své okolí a na druhé straně se vytvářely vztahy vyznačující se také zvláštní ryzostí a sice vztahy ryze zjištěné.

Jedním z neodmyslitelných aspektů života v komunismu byl chronický nedostatek zboží a některých služeb, ke kterým se nebylo možno dostat oficiálními kanály. Oproti zpolitizované, monitorované, kontrolované a přitom zkorumpované veřejné sféře se vyvinula méně (protože hůře) kontrolovaná sféra soukromá, která byla nicméně v jistém směru zkorumpována taktéž. Jelikož nebylo možné saturovat svoje potřeby oficiální cestou, vyvinula se hustá síť více či méně prospěchářských vazeb, které podle Howarda v určité míře a formě přetrvávají dodnes.

Dnes lidé stále ulpívají v tomto soukromém prostoru a necítí žádnou potřebu, tím méně touhu, z tohoto úzkého okruhu vystoupit, když a priori cítí, že vše, co jim participace v organizacích může nabídnout, už de facto mají.

Druhým faktorem negativně ovlivňujícím participaci a bránícím rozvinutí občanské společnosti je dle Howarda všeobecná nedůvěra v organizace, která přetrvává z dob komunismu.

V době komunismu byla občanská společnost likvidována mimo jiné skrze propracovanou síť formálních organizačních procedur, které korigovaly převážnou část občanské iniciativy a každý občan, který chtěl nějakým způsobem veřejně vystoupit, musel být skrze nejrůznější instituce organizován a „prověřen“. Tato intencionálně racionální struktura formalizovaných procesů podřývala většinu zpětných vazeb a skrývala v sobě výrazné elementy iracionality, přebujelé byrokracie a chaotických rozhodovacích postupů, často zcela odtržených od reality a od základu paralyzujících veškerou iniciativu.

Jediná možná forma participace tedy byla ryze neformální a míra úspěchu participace byla přímo úměrná míře, v jaké se občanům podařilo organizačním procedurám se vyhnout. Současná doba naopak požaduje pravý opak, když se snaží občana přesvědčit, že skrze členství v nejrůznějších organizacích může dosáhnout svých předsevzetí a cílů. To se ovšem ukazuje jako velmi těžké, neboť hluboko zakořeněná myšlenková schémata se téměř nemění.

Třetím a posledním faktorem je deziluze z postkomunistického vývoje. Po pádu komunismu mělo mnoho lidí velká očekávání ohledně budoucnosti a tato očekávání nebyla naplněna. V obecném povědomí utkvěla porevoluční doba jako série vytunelovaných bank, rostoucí zločinnost, eskapády politiků, či „divoká“ privatizace. Po vystřízlivění z původního nadšení, zůstalo v duších mnoha občanů místo bratrství, svobody a rovnosti jen rozčarování, zklamání a pocit bezradnosti. Mnoho frustrovaných jedinců se tak raději stáhlo z veřejného života.

Lidská očekávání, jak vyplývá z Howardových zjištění, vycházela ve velké míře z frustrace z toho, co většina občanů v komunistickém zřízení činit nemohla, jako třeba svobodně vycestovat ze zemí komunistického bloku do zahraničí, tj. do západních zemí a vrátit se zpět, což nebyla samozřejmost, otevřeně vyjadřovat svoje názory, nebo si opatřit širokou škálu zboží, jehož byl v komunistických zemích nedostatek. Přestože je dnes možné svobodně cestovat, až na určitá omezení a situace otevřeně vyjadřovat vlastní stanoviska a alespoň technicky je možné si opatřit libovolnou komoditu, zdá se, že pád komunismu vytvořil vyšší očekávání, která se ovšem nenaplnila.

Marc Howard dospívá ve svém výzkumu prostřednictvím celé škály kvantitativních i kvalitativních technik k přesvědčivému závěru, že prakticky ve všech postkomunistických zemích jsou tři výše zmíněné faktory statisticky vysoce významné a podstatně brání rozvíjení nestátního veřejného sektoru. Metodologicky není práci prakticky co vytknout snad jen s poznámkou, že je z lidí opravdu těžké dostat doznání, že za komunismu participovali v nějaké organizaci, protože si takový dotaz automaticky přeloží v otázku, zda kolaborovali s režimem.

Problémem ovšem je sám pojem občanské společnosti, který je ale z hlediska zkoumané problematiky naprosto klíčový. Občanská společnost je Howardem představována vyloženě v dobrém světle a její význam není nijak problematizován. Howard sice nechává zaznít názor oponentů, že například pád Výmarské republiky byl zapříčiněn právě silnou

pozicí antidemokraticky orientovaných organizací, v zápětí ovšem tyto námitky smete ze stolu neodůvodněnou generalizací, že nízká účast občanů na veřejném životě je povětšinou pro demokracii zhoubnější. Smysluplnější se jeví subtilnější rozlišení občanské společnosti například z hlediska aktivit občanů na občanskou participaci a politickou participaci, kdy občanskou participaci můžeme vnímat jako interakci více jedinců ve veřejné sféře za zlepšení jejich vlastní situace, kdy důsledky jejich jednání mají dopad pouze na ně samé. Naproti tomu politická participace pak může být chápána jako koordinovaná činnost, která ve svých důsledcích ovlivňuje i jedince přímo nezúčastněné. Toto rozlišení lze samozřejmě dále zjemnit. Howard by se tím vyhnul zavádějícímu zobecnování. Jakákoli aktivita, která má přesah do soukromé sféry občanů, kteří o to nijak nestojí, se jistě principiálně liší od snah za zlepšení životních podmínek osob pouze zainteresovaných. Lapidárně vyjádřeno: KKK není AAA.

Stejně nedůslednosti se koneckonců dopouští i Václav Klaus, když mluví o občanské společnosti nebo občanských iniciativách jako celku, který nemá veřejně volený mandát, ale konsekvencemi svého jednání ovlivňuje životy všech občanů státu kupříkladu blokováním výstavby dálnic. Na základě důmyslnějšího vymezení občanské společnosti by se dalo předejít mnoha nedorozuměním a zbytečným paušalizacím.

Celkově je však třeba Howardovu knihu pochválit a to vedle přesvědčivosti a preciznosti i proto, že je svým tématem Čechům intimně blízká. Koneckonců první dva ze tří hlavních faktorů neparticipace, které Howard akcentuje v postkomunistických zemích, byly formulovány Václavem Havlem už v sedmdesátých letech. Konexí si všímá ve své Zahradní slavnosti a imobilizující moci organizací se zabývá v Moci bezmocných a koneckonců i v Chartě 77.

Můžeme tedy shrnout konstatováním, že naše společnost nesporně prochází v posledních patnácti letech rychlými a četnými změnami, na jejichž počátku ovšem byla zmanipulovaná a apatická komunistická společnost s institucemi, které neplnily účel, pro který byly původně vytvořeny. Veřejné vystoupení, které nebylo v souladu s oficiální ideologií, bylo trestáno a k dosahování cílů se neužívalo veřejného prostoru ale naopak soukromých konexí. Takovýto základ současné společnosti musí být stále patrný a kniha Marca Howarda zkoumající pozadí současného dění představuje výraznou pomoc na cestě k lepšímu pochopení přetrvávající apatie některých občanů a jejich nechuť aktivně se zapojit do utváření jejich vlastního okolí.

Čeněk Kras

Zprávy a informace

Zpráva z konference „AEDUCA 2005“

Dne 29. 9. 2005 se v rámci Festivalu vzdělávání dospělých AEDUCA 2005 konalo odborné zasedání a společenské setkání, které bylo organizováno Střediskem distančního vzdělávání Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a Československým ústavem zahraničním v Praze pod patronací hejtmána Olomouckého kraje RNDr. Ivana Kosatíka, primátora Statutárního města Olomouce Ing. Martina Tesaříka, prezidenta Asociace institucí vzdělávání dospělých PhDr. Zdeňka Palána, Ph.D., rektorky Univerzity Palackého v Olomouci prof. MUDr. PhDr. Jany Mačákové, CSc., a ministryně školství, mládeže a tělovýchovy ČR JUDr. Petry Buzkové. Zasedání proběhlo v Uměleckém centru Univerzity Palackého ve zrekonstruované budově bývalého jezuitského konviktu, jež tvoří jednu z nejstarších součástí olomoucké univerzity.

Odborné zasedání bylo rozděleno na dvě sekce. Program první sekce s názvem „Češi v cizině“ garantovali prof. PhDr. Ivo Barteček, CSc., současný děkan Filozofické fakulty, Jaromír Šlápota a PhDr. Jiří Kořalka, Dr.Cs.

Garanty odborného programu druhé sekce, která nesla název „Cesta ke znalostní společnosti – Role vysokých škol v celoživotním vzdělávání“ byli doc. PhDr. Dušan Šimek, vedoucí Katedry sociologie a andragogiky Filozofické fakulty UP, a RNDr. Lenka Cimbálníková, vedoucí Střediska distančního vzdělávání Filozofické fakulty UP. Jako hosté a hlavní účastníci panelové diskuse byli přizváni prof. Jindra Kulich, University of Vancouver, prof. Peter Jarvis, London University, prof. Zoran Jelenc, Lublaňská univerzita, a doc. Vladimír Jochmann, Univerzita Palackého Olomouc.

Konference se zúčastnili představitelé všech univerzitních andragogických kateder v České a Slovenské republice s výjimkou prešovské katedry, kteří se přes svou původně plánovanou účast nemohli dostavit. V jistém smyslu se dá říci, že tento fakt vynahradili zástupci bratislavské katedry, kteří přijeli i přes nepřízeň počasí ve velmi početném stavu. Nechyběli však ani zástupci univerzit a vysokých škol v Brně, Ostravě a Ústí nad Labem a mnozí další, kteří propagují a podporují koncept celoživotního vzdělávání a zasazují se o jeho realizaci napříč celou společností.

Po zahájení konference RNDr. Lenkou Cimbálníkovou účastníky konference pozdravila vedle zástupců Krajského úřadu Olomouckého kraje a Statutárního města Olomouce také rektorka Univerzity Palackého v Olomouci prof. MUDr. PhDr. Jana Mačáková, CSc., která zdůraznila, že v oblasti celoživotního vzdělávání a vzdělávání dospělých bylo podle jejího názoru na Univerzitě Palackého přes všechny možné překážky už překvapivě mnoho vykonáno a ujistila přítomné, že stojí na jejich straně v jejich úsilí neustále se zasazovat

o to, aby celoživotní vzdělávání bylo chápáno v současné době jako nutnost v procesu fungování stále se měnící společnosti. Vystoupení rektorky Univerzity Palackého bylo účastníky konference přijato velmi příznivě a hodnoceno se zadostiučiněním jako velmi pozitivní krok vycházející přímo od vedení Univerzity Palackého a směřující k naplnění konceptu celoživotního vzdělávání.

V první části odborného zasedání proběhla mezi hlavními účastníky, tj. mezi prof. Jindrou Kulichem, prof. Petrem Jarvisem, prof. Zoranem Jelencem a doc. Vladimírem Jochmannem, panelová diskuse. Diskusi moderoval doc. Dušan Šimek. Diskutující se v podstatě shodli na tom, že současné univerzity a vysoké školy neplní dostatečně svou roli a funkci v procesu celoživotního vzdělávání v globalizující se společnosti. Podle slov Petera Jarvise je třeba vytvořit zcela novou instituci, která by reflektovala současné kulturní, sociální a ekonomické problémy společnosti.

Také Zoran Jelenc se vyjádřil v tom smyslu, že nynější univerzity se nacházejí v krizi, ať už z vnitřních či vnějších příčin. Jako primárně důležité však uvedl zejména problémy uvnitř univerzity. Poukázal především na neschopnost univerzit a vysokých škol vůbec následovat a reflektovat v poslední době překotný společenský vývoj, flexibilně reagovat na vzdělanostní potřeby těch, kteří se chtějí vzdělávat, a v neposlední řadě zdůraznil i rigidní postoje samotných členů univerzit a vysokých škol, které vedou k odmítání jakýchkoliv změn v současné době tak potřebných a nutných.

Jindra Kulich nastínil problémy spojené především s financováním celoživotního vzdělávání a vzdělávání dospělých. Poukázal na fakt, že veškeré tradiční vzdělávací činnosti a aktivity univerzit a vysokých škol jsou z převažující části placeny z peněz daňových poplatníků a tato skutečnost by se tudíž měla odrazit zejména v oblasti vzdělávání dospělých a měl by se na ni brát zřetel i při rozdělování peněz v rámci univerzitního rozpočtu. Existuje bohužel dosti rozšířený názor, že není potřeba finančně dotovat oblast vzdělávání dospělých, ale že veškerými vzdělávacími aktivitami pro dospělé by si příslušné katedry měly na sebe vydělat tak, aby popřípadě mohly ještě odvádět peníze do celkového univerzitního rozpočtu.

Vladimír Jochmann zmínil problematiku globální společnosti a postavení člověka v rámci ní. Vzněl otázku, jaký vzdělávací systém je odpovídající této globalizující se společnosti a jaké je postavení univerzit a vysokých škol v tomto vzdělávacím systému? Poukázal na v dnešní době stále více se prosazující tendence směřující pouze k profesionálnímu vzdělávání a připomenul, že univerzita vždy plnila širší poslání než jen vychovávat a vzdělávat odborníky pro trh práce a fungovat tak jako nejvyšší článek školské soustavy. Zdůraznil především osvětovou činnost univerzit ve společnosti, jejichž primární a nejdůležitější rolí je plnit funkci nejvyššího kulturního a intelektuálního centra v příslušné komunitě.

Po krátké přestávce spojené s občerstvením následovala širší debata, v rámci které mohlo publikum vznášet na účastníky panelové diskuse své otázky či připomínky týkající se daného tématu. Mezi nejčastější dotazy a připomínky patřily především typické problémy spojené s oblastí v současné době stále více se rozšiřujícího vzdělávání na dálku, resp. distančního vzdělávání, modulového systému a vzdělávání na míru.

Až skoro v samotném závěru zazněla jedna velmi podnětná připomínka, že v současné době nelze vzdělání chápat „pouze“ jako společenskou a kulturní hodnotu, ale je naprosto nezbytné, aby bylo vztaženo i k ekonomickému kontextu a reflektovalo ekonomickou situaci. Současně však nelze vzdělávání omezovat jen na ekonomickou problematiku a opomíjet jeho sociální, kulturní a osobnostní funkci.

Závěr konference byl jednoznačný. Univerzity, pokud chtějí i nadále fungovat jako nejvyšší kulturní instituce, čeká řada změn. V první řadě by se měly stát otevřenými univerzitami pro širokou veřejnost a flexibilně reagovat na nejrůznější společenské a vzdělanostní požadavky a potřeby. Slovy Dušana Šimka měly by především produkovat absolventy otevřené myšlenky celoživotního vzdělávání. V tomto smyslu se musí stát dalším základním úkolem univerzit aktivní, dokonce vedoucí účast na celoživotním vzdělávání a vzdělávání dospělých všemi formami.

Po skončení odborných zasedání v jednotlivých sekcích přišel na řadu slavnostní akt uvedení paměti prvního rektora Univerzity Palackého v Olomouci J. L. Fischera – „Listy o sobě a druhých“ připravených k vydání k 60. výročí založení Univerzity Palackého v Olomouci. Ve večerních hodinách proběhl společenský večer spojený s rautem.

V rámci Festivalu vzdělávání dospělých AEDUCA 2005 proběhne v listopadu v Olomouci současně s Týdnem vzdělávání dospělých Mezinárodní konference k problematice celoživotního vzdělávání, distančního vzdělávání a vzdělávání dospělých.

Vladimíra Šmidová

Studentky katedry sociologie a andragogiky publikují

V březnu 2005 vyšly v Nakladatelství UP publikace dvou studentek katedry sociologie a andragogiky.

Vladislava Závorská je autorkou studijních skript *Teoretická východiska teorií účinků masové komunikace*. Záměrem autorky bylo uspořádat teorie účinků masové komunikace podle základních sociologických teorií. Autorka si totiž všimla toho, že učebnice, které se zabývají účinky masové komunikace, tato teoretická východiska obsahují pouze ve formě zamlčených obecných teoretických předpokladů. Pokud se tyto předpoklady odhalí, mohlo by to studentům usnadnit pochopení jednotlivých teorií účinků masové komunikace.

Teorie účinků masové komunikace autorka roztrídila na teorie založené na sociálním behaviorismu, na symbolickém interakcionismu a na strukturálním funkcionalismu.

V první kapitole své práce se autorka zabývá pragmatismem, který oprávněně považuje za nejširší východisko všech tří výše uvedených teorií. Zdůraznění pragmatismu je velmi důležité, protože bez jeho pochopení není možno pochopit žádnou z aplikací sociologických teorií na účinky masové komunikace.

Domnívám se, že publikace *Teoretická východiska teorií účinků masové komunikace* může dobře sloužit studentům žurnalistiky a dalších oborů, které se věnují masové komunikaci.

Jana Haasová je autorkou monografie *Jak žijí v Olomouci ženy bez domova*. Záměrem autorky bylo popsat způsob života žen na ulici v Olomouci. Autorka se ve své práci nejprve zabývá teoretickým vymezením bezdomovství, dále srovnává fenomén bezdomovství ve světě a v České republice a popisuje reálné možnosti pro ubytování osob bez střechy nad hlavou na území města Olomouce.

Bezdomovství u žen je specifickým problémem, protože se v mnoha případech jedná o bezdomovství skryté. Navíc autorka dospěla k závěru, že příčiny bezdomovství u žen jsou odlišné od příčin bezdomovství u mužů. Ženy vyhánějí z domova násilí a týrání, ženy se za svou situaci stydí, proto se ukrývají před veřejností.

Empirická část práce je založena na analýze dat, které autorka získala pomocí otevřených biografických rozhovorů, jež vedla s několika ženami bez domova. Kromě toho měla autorka možnost svoje respondentky pozorovat, a to po dlouhou dobu a v nejrůznějších situacích.

Na základě otevřeného a axiálního kódování dat autorka našla centrální analytickou kategorii – očekávání – a všechny ostatní kategorie kolem této centrální seskupila. Výsledky analýzy přinášejí mnoho nových informací o problému. Jednotlivé analytické kategorie jsou ilustrovány úryvky z jednotlivých rozhovorů. Analýza empirických dat ústí do teorie způsobu života a strategií přežití žen na ulici.

Práce Jany Haasové přináší mnoho poznatků o problému, o kterém toho není mnoho známo. Její publikování by tak mohlo přispět k lepšímu pochopení problému, který sice existuje, ovšem pro mnoho z nás je neviditelný.

Helena Kubátová

Má zkušenost ze studijního pobytu na Technické Univerzitě v Drážďanech

Můj půlroční pobyt v Drážďanech a studium filozofie na tamní Technické Univerzitě mi umožnila stipendijní nadace Herberta Quandta. O výhodách finanční podpory při studiu na zahraniční univerzitě se není třeba rozepisovat. Stipendium je jednoduše jak pojistkou Vašeho zabezpečeného, plnohodnotného a samostatného života, tak i nutným předpokladem pro realizaci Vašeho studijního plánu. Ve svém příspěvku chci poradit studentům, kteří zvažují studijní pobyt na zahraniční univerzitě, jak si nejlépe vybrat místo svého studia a jak svůj studijní pobyt co nejlépe využít.

Výběr zahraniční univerzity. Podle jakých kritérií si vybrat univerzitu, na které se rozhodneme strávit určitou část studia? Výběr univerzity není v první řadě zcela libovolný. Je omezen například tím, jakému cizímu jazyku se učíme. Ucházíme-li se o stipendium u nadace popř. účastníme-li se výběrového řízení na domovské univerzitě, pak výběr univerzity je pochopitelně závislý na tom, pro které univerzity v zahraničí či regionální oblast je dané stipendium určeno popř. se kterými zahraničními univerzitami má naše domovská univerzita uzavřenou smlouvu o výměně studentů. Dalším rozhodujícím faktorem pro výběr univerzity je, jaké obory se na jejích fakultách vyučují a jakým způsobem výuka probíhá. V tomto případě je dobré prohlédnout si webové stránky kateder, na kterých bychom chtěli náš studijní plán realizovat. Zaměřte se na informace jako rozvrh, vyučující, odborné zaměření vyučujících, jejich publikační činnost apod. V ideálním případě by nabídka výuky měla odpovídat Vaším studijním zájmům. Například výuka filozofie na německých univerzitách může mít různou podobu. Zatímco na Univerzitě Tübingen byl kladen důraz na fenomenologickou filozofickou tradici, na Technické univerzitě v Drážďanech byla upřednostňována výuka analytické filozofie jazyka. V neposlední řadě hraje roli i přírodní krajina, ve které se univerzitní město nachází. Studium na španělském pobřeží či v rakouském městě Salcburk obklopeného horami a horskými jezery je nepochybně atraktivnější než studijní pobyt na univerzitě, která se nachází v průmyslovém městě.

K čemu je studium v zahraničí dobré? Studium na zahraniční vysoké škole není v žádném případě ztrátou času či pouze příjemnou dovolenou. Počáteční vyšší náročnost výuky, která je způsobena cizojazyčným prostředím, je vyvážena postupným zdokonalováním se ve schopnosti hovořit daným jazykem a rozumět mu v jeho mluvené i písemné podobě. Má zkušenost je taková, že někteří zahraniční studenti, kteří na začátku hovořili německým jazykem velmi špatně a měli problémy s rozuměním, byli schopni za dva měsíce

pobytu na německé univerzitě plynule hovořit o různých tématech a rozumět spisovnému německému jazyku. Kromě každodenní komunikace v cizím jazyce k tomuto pokroku přispěly rovněž bezplatné univerzitní kurzy německého jazyka pro zahraniční studenty. Přínos pobytu na zahraniční univerzitě spatřuji i v tom, že student se seznámí s jiným způsobem výuky, než jaký je běžně rozšířený v České republice. Například na univerzitách v německy mluvících zemích je kladen větší důraz na rozvíjení schopností studenta (např. na schopnost kriticky myslet), než na kumulaci vědomostí. Tomu je přizpůsobena i struktura rozvrhu, který obsahuje větší počet seminářů, ve kterých studenti diskutují nad přečtenými texty, než přednášek, ve kterých studenti naslouchají výkladu pedagoga. K výhodám studia na zahraniční univerzitě obecně patří i bohatší knižní fond univerzitní knihovny, který obsahuje mnohé knižní tituly, které nejsou v českých knihovnách k dispozici popř. si je čtenář může vypůjčit pouze prezenčně. Studium v zahraničí může nakonec sloužit i jako dobrá „škola života“, která znásobí Vaši sociální kompetenci. Nové a neznámé prostředí Vás přiměje k navázání nových kamarádských vztahů a naučí Vás samostatnosti a solidaritě s ostatními studenty, kteří například potřebují Vaši pomocnou ruku. Navíc pobytem v zahraničí získáte znalosti, na jejichž základě budete moci srovnávat české kulturní prostředí a životní styl s kulturními návyky obyvatel jiných zemí.

Jak prožít úspěšný a spokojený studijní pobyt v zahraničí? Předně je důležitý výběr bydlení. Převážná většina studentů bydlí na univerzitních kolejích. Někteří dávají zase přednost bydlení ve studentské komunitě v podnájmu. Ať už se rozhodnete pro jakoukoliv z těchto variant, tak platí, že místo, kde budete bydlet, by mělo být prosvětlené, dobře zařízené, s prostory jako společenská místnost, společná kuchyň, bar, posilovna apod., ve kterých se budete moci neformálně seznámit s ostatními ubytovanými studenty. Samozřejmě, že určujícími faktory pro volbu ubytování je i jeho poloha a cena. Jsem ovšem přesvědčen o tom, že se Vám vyplatí si připlatit, pokud se tím vyvarujete takových neduhů ubytování jakými jsou například odtrženost od ostatních studentů, ruch ulice, nečistota, nedostatečně vybavená kolej. Studentské koleje mají ve většině případů své vlastní internetové stránky. Bohatý celoroční program na kolejních webových stránkách svědčí o dobře fungující koleji, jejíž vybavení dokáže poskytnout studentům zázemí pro realizaci jejich společného programu. Pro překonání počátečního pocitu osamělosti v cizím městě je dobré využít programových aktivit, které pro zahraniční studenty organizuje od začátku semestru zahraniční oddělení univerzity (uvítací oslava, návštěva měst a koncertních, divadelních či filmových představení, sportovní soutěže, kulturní večery studentů určité země apod.). Můžete se rovněž zapojit do dění na univerzitě prostřednictvím pracovních příležitostí, navštěvovat sportovní programy, zájmové kroužky atd. Nejdůležitějším faktorem pro úspěšné studium a spokojený život v zahraničí je schopnost vyvážit studium a zábavu spojenou s poznáváním země a jejích obyvatel. Ani jedna z obou složek by neměla zcela pohltnout Váš život. Zjednodušeně řečeno, jestliže trávíte celý den studiem v knihovně nebo se Váš život podobá ústřednímu popěvku písně „from disco to disco“, pak je s Vaším pobytem něco v nepořádku.

Jaký je rozdíl mezi českou a německou univerzitou? Pominu-li rozdíly v technickém vybavení českých a německých univerzit a rozdíly ve vybavení českých a německých knihoven (tyto rozdíly se ovšem postupem času vyrovnávají), pak největší rozdíl mezi českým a německým univerzitním prostředím spočívá v odlišném vztahu mezi studenty a pedagogy. Vztah studenta a pedagoga na německé univerzitě je méně formální než u nás. Zároveň se vztah mezi německým studentem a pedagogem vyznačuje větší mírou vzájemné úcty a respektu. Respekt pedagoga ke studentovi se projevuje například tím, že je vždy k zastížení ve svých konzultačních hodinách, na seminář dochází včas a odpadne-li výuka (což se stává pouze ve výjimečných případech), pak se o tom studenti dozvědí v dostatečném časovém předstihu. Na německých univerzitách bývá obvykle velmi dobře organizovaný i rámcový kulturní program pro zahraniční studenty, který kromě výše uvedených aktivit zahrnuje i takové projekty jako tzv. „buddy program“ a „tandem program“. Náplň „buddy programu“ spočívá v tom, že zahraniční oddělení Vám na základě Vaší žádosti a vyplněného formuláře před začátkem semestru přidělí německého studenta, který Vám na úvod Vašeho studia může pomoci s počáteční orientací v novém prostředí. Cílem programu „tandem“ je vzájemná výuka cizího jazyka mezi Vámi a německy mluvícím studentem. Česko-německý tandem tedy spočívá ve výuce českého a německého jazyka mezi dvěma studenty z příslušných zemí. Domnívám se, že vztahy mezi studenty a pedagogy na německé univerzitě jsou pouze odrazem vztahů mezi lidmi v německé společnosti. Osobně jsem se v převážné míře setkal se slušnými a spokojenými lidmi, kteří jsou vždy ochotni Vám pomoci či poradit. V Německu můžete rovněž velmi dobře a spolehlivě plánovat Váš čas. Všechny programy jsou včas oznámeny a začínají přesně. Jen zřídka se stane, že byste zmeškali začátek nějakého programu kvůli zpoždění dopravního prostředku. Sám jsem zažil například z míry vyvedeného Němce, který nevěřicně kroutil hlavou nad pětiminutovým zpožděním vlaku. Taková reakce by byla v českém prostředí samozřejmě nepochopitelná. Jak jsem již jednou poznamenal, obyvatelé Německa na mne zapůsobili spokojeným dojmem. Domnívám se, že důvodem jejich obecné spokojenosti je na jedné straně péče státu o své občany (ať už se jedná o jejich zdraví, práci či zaopatření starých lidí) a na druhé straně kvalitní uspořádání společného sociálního prostoru, o který pečují prostřednictvím nemalých finančních investic jednak stát a jednak samotní občané. Budovy jsou například dobře zařízené a odpovídají svým funkcionálním uspořádáním potřebám lidí. Tělesně postiženým je umožněn bezbariérový pohyb v městském prostoru. Například v Saské zemské státní a univerzitní knihovně v Drážďanech měli nevidomí dokonce svou vlastní pracovnu. Všude se setkáte s cestami pro cyklisty či bruslaře na kolečkových bruslích, volně přístupnými plochami ke sportování. Automaty na jízdenky naleznete přímo v dopravních prostředcích. Městské i přírodní plochy nejsou zaneřáděny odpadem a odpad se ekologicky třídí. Knihovny jsou dobře vybavené a historické budovy nejsou privatizovaným majetkem nějakého milionáře, nýbrž o ně pečuje stát tak, aby mohly sloužit veřejným účelům. Obecná úcta k veřejnému majetku prostupuje všemi oblastmi života v Německu. Mnohokrát jsem byl udiven ochotou a zájmem mnohých Němců podílet se na problémech města, regionu či jiných lidí. Obyvatelé Německa rovněž žijí

v důvěře, že lidé nepáchají nic špatného (např. nekradou). Co mne naopak nepříjemně překvapilo, byla míra přísnosti, s jakou byla dodržována pravidla či prováděna opatření a přitom nebyl brán ohled na lidskou slabost.

Pavel Zahradka

Studijní pobyt v Leuven

Ve školním roce 2004–2005 jsem absolvovala rok studia na Katolické Univerzitě Leuven v Belgii. Studijní pobyt proběhl v rámci programu Sokrates, který studium zprostředkovává a zároveň studentům finančně vypomáhá. Místo svého zahraničního studia jsem si vybrala pro velmi dobrou pověst leuvenské univerzity, ale také pro kouzlo studentského města, které se svou malebností i atmosférou velmi podobá Olomouci. Hlavním důvodem mého studia v zahraničí bylo vyhledání materiálů k diplomové práci a také osvojení si studia v cizím jazyce.

Leuven je starobylé město, které leží ve Flandrech – nedaleko Bruselu. Na rozdíl od Bruselu, kde se domluvíte spíše francouzsky, je Leuven typické flanderské město, v němž se hovoří vlámsky. Belgie je – jako poměrně mladý stát, jenž vznikl spojením chudé frankofonní Valonie a bohatých Flander – zemí plnou rozporů. Z umělé federalizace plyne ovšem kromě politických a etnických konfliktů také mnoho kulturních zajímavostí, se kterými se jinde nesetkáte. Jednou z těchto zajímavostí je schopnost Belgičanů domluvit se mnoha světovými jazyky. Za samozřejmé se považuje kromě rodného jazyka mluvit plynule francouzsky a anglicky. Neznalost vlámstiny tedy není tak velkou překážkou, pokud se chcete do Belgie vypravit – většina lidí je s vámi ochotná mluvit anglicky. Tato skutečnost je typická právě pro univerzitní Leuven, v níž studují mladí lidé z celého světa. Problémem tu naopak bývá naučit se vlámsky, protože pokud domorodci slyší vaše chatrné pokusy o konverzaci ve vlámstině, v momentě „přeskočí“ do anglického jazyka. Mé setkání s tímto fenoménem jazykové vybavenosti mě velmi pozitivně ovlivnilo a inspirovalo pro další studium jazyků.

Katholieke Universiteit Leuven je jednou z nejstarších univerzit v Evropě. Město i univerzita tvoří ideální prostředí pro studenty, pro které je zde vše přizpůsobeno. Velkou dominantou města je univerzitní knihovna, jež je svou velikostí a kvalitami výborným zdrojem pro čerpání literatury na diplomovou práci. Myslím si, že Leuven je ideálním místem ke studiu hlavně pro studenty, kteří vyjíždějí do ciziny poprvé. Organizace studijních záležitostí a pomoc při všech krocích, které je nutné podniknout po příjezdu, jsou bezkonkurenční. Dalo by se dokonce říci, že KU Leuven vás „vede za ruku“ od prvního dne příjezdu až do konce studijního roku. Studentská atmosféra je velice mezinárodní, protože zahraniční studenti tvoří velkou část celkového počtu studentů. Nejde však jen o studenty programu Sokrates a Erasmus. Univerzita nabízí bohatou nabídku bakalářských a magisterských studijních programů v anglickém jazyce. Leuven je také atraktivní pro studenty doktorantských programů – a to nejen z Evropy.

V Leuven jsem studovala na „Faculty of Arts“, ale předměty jsem volila i z jiných kateder, převážně z katedry filozofie. Ze studia samotného a nabídky předmětů kateder jsem byla od počátku nadšená, neboť bylo rozhodně z čeho vybírat. Studium filosofie v Leuven mohu jen doporučit. Katedra se tradičně zaměřuje na studium fenomenologie, což je ovlivněno zvláště archivem Edmunda Husserla, který se zde nachází. Tím se však její zaměření nevyčerpává. Nabídku předmětů je možné předem najít na stránkách univerzity. Další velkou výhodou byla výborně zásobená filosofická knihovna, která je umístěna přímo na katedře. Studium sociologie bylo poněkud obtížnější, protože studijní program na fakultě sociologie je v Leuven pouze ve vlámsčině. Přesto se dalo vybrat mnoho předmětů z nabídek jiných programů, které se sociologie týkaly. Velkou výhodou byla opět výborně vybavená knihovna fakulty sociálních studií, kde bylo možné najít téměř cokoli v anglickém jazyce.

Malou nepříjemností byla jiná organizace studia a jiný typ zkoušení a evaluace. V Belgii mají studenti mnohem méně svobody než u nás. Mám tím na mysli hlavně zkouškové období, které je rozděleno do studijní části – kdy není možno dělat žádné zkoušky – a zkouškovou část, která trvá maximálně čtrnáct dní. V této době je student nucen dělat všechny předepsané zkoušky. Studenti si nemohou naplánovat zkouškové období, všechny termíny jsou jim přiděleny. Zkoušku je možné dělat pouze jednou. Další možnost je až na konci letního zkouškového období. Tento systém však nepřináší kvalitnější, ale pouze více stresující systém studia. Výsledkem je, že jste nuceni dělat během jednoho týdne třeba pět zkoušek. Mnoho studentů, ale i profesorů tento leuvenský systém kritizuje.

Je pravda, že studium v cizím jazyce a jiný systém studia přináší někdy menší potíže, ale celkově jsem strávila v Belgii úžasný rok, který mi přinesl mnoho nových zkušeností a zážitků. Tento rok mi dal také mnoho energie a inspirace pro další studium na domácí univerzitě. Studium v Leuven mohu jenom doporučit a pokud by někdo projevil zájem o více informací, ať navštíví internetové stránky univerzity (www.kuleuven.ac.be).

Klára Vomastková

Dva semestry v Grazu

I když se při studiu sociologie a angličtiny mohou dva semestry na univerzitě v Rakousku zdát jako slepá odbočka, není to zdaleka pravda. Zčásti i shodou náhod, které doceňuji teprve dnes, jsem strávila rok v zemi, která je nám zároveň hodně podobná a zároveň se velmi lišíme. Nechci se pokoušet o diletantské vykreslování místního koloritu nebo zobecňování rakouské národní povahy. Chtěla bych se jen podělit o některé své postřehy týkající se právě studia. (Jsem si však vědoma, že je to můj úhel pohledu, který je pohledem zvenčí. Nechci také tvrdit, že to vše, vždy a každý přesně takto dělá. Zároveň si uvědomuji, že i u nás existují pozitivní i negativní výjimky.)

Hned zpočátku mě mile překvapilo, že vztahy vyučujících a studentů byly skoro ve všech případech mnohem užší než u nás. Přestože hierarchie byla jasně patrná, z chování vyučujících bylo cítit spíše přátelství a ochota pomoci. A nezdálo se – alespoň z mého pohledu – že by studenti této vstřícnosti nějak zneužívali. Naopak, většina z nich přistupovala ke studiu značně zodpovědně. Podle mého názoru za tento přístup mohou mimo jiné dvě zásadní skutečnosti. Jednak fakt, že studenti kromě běžných studijních výloh platí školné (i když semestrální poplatek je zhruba výši měsíčního nájmu lepšího studentského podnájmu), takže je v jejich vlastním zájmu ve škole neprodlévat zbytečně dlouho. Za druhé je to požadavky, které jsou na studenty průběžně kladeny a které na mě osobně působily velmi motivačně.

Většina seminářů je totiž zaměřena velmi interakčně, takže jde i o neustálou prezentaci vlastní osoby. Zmíněný úzký vztah vyučujících a studentů neznamená nějaké „mazlení“, ale spíše ochotu sdílet. Sdílí se jak při diskusích nad zadanými texty (zajímavou dynamičnost dodá také např. krátkodobé dělení do menších skupinek nebo krátkodobá týmová práce), tak při referátech, které jsou neodmyslitelnou součástí všech seminářů a jednou ze složek závěrečného hodnocení. Obojí sice u nás není neznámé, ale mám pocit, že vinou jak studentů, tak vyučujících se vždy nepodaří vytěžit z hodin tolik, kolik by bylo možné. Zdálo se mi, že rakouští vyučující více podporovali diskusi a upozorňovali na problémy k řešení. Někteří s oblibou hráli i „d'áblova advokáta“. Velmi cenné pak byly silné zpětné vazby. To platilo i pro veškeré písemné práce (čítající většinou kolem 15 stran a vlastně nahrazující ústní zkoušku). Vše bylo vždy zhodnoceno a případně byly navrženy způsoby, jak to zlepšit po obsahové i formální stránce.

Prezentaci a sebezprezentaci jako takové je vůbec věnován široký prostor. Zpočátku mě až zarazelo, jak suverénní a profesionální někteří studenti byli. Ukázalo se, že prostě jen zvládli některé techniky a tréninkem stačili nabít dovednosti a jisté sebevědomí, které

například nám bohužel zatím většinou chybí. Opět se ukazuje stará známá pravda: jen myšlenky nestačí, musíme je také umět prodat.

Psala jsem zejména o positivech, ale tím nechci zdaleka tvrdit, že Rakousko má ideální školství a že v Čechách děláme všechno špatně (jistě ne vše a už vůbec ne všichni). Ve srovnání se studenty z jiných zemí si totiž vůbec nestojíme špatně, jak při podobných celoevropských programech vyjde najevo. Něčím bychom se ale možná mohli nechat inspirovat. Musím se přiznat, že některé požadavky zpočátku trochu „bolely“, ale člověk někdy zvládne více, než si zpočátku myslí. Nakonec jsem za všechny výzvy jediné vděčná.

Lenka Holubcová

Jak se studovalo... ve Francii

Všude je chleba o dvou kůrkách, kdo chce kam, pomozme mu tam, nic není takové, jak se na první pohled zdá a co tě nezabije, to tě posílí. Tato a další lidová moudra se mi mnohokrát od mého odjezdu do Nancy vybavila. Byla to každopádně zajímavá zkušenost, která zapadá do (mně velice sympatické) životní filozofie: Raději litovat toho, co člověk udělal, než toho, že něco neudělal.

Splnil se mi jeden z mých snů, povedlo se mi získat stipendium Socrates - Erasmus na francouzskou univerzitu. Cesta byla poněkud složitější, jelikož ani katedra sociologie, ani žurnalistiky, jejichž studentkou jsem byla, nemají navázány žádné vztahy s univerzitami v zahraničí (na úrovni studentských stáží). Nakonec jsem se ocitla na Université Nancy2 díky katedře historie.

Po příjezdu (a tradičních „úvodních“ zmatcích) jsem začala hledat předměty, které by mě zajímaly. Byl mi dokonce (jako každému zahraničnímu studentovi) přidělen učitel, který mi měl s výběrem předmětů pomáhat. Ten bohužel týden po mém příjezdu odjel na deset dní někam do Rumunska. Takže jsem běhala po univerzitě a snažila se získat rozvrhy a sylaby předmětů na jednotlivých katedrách (nutno poznamenat, že v devadesáti procentech bylo mé snažení korunováno nulovým úspěchem) a sháněla jsem profesory (kteří, vzhledem k tomu, že bylo zrovna zkouškové období, byli ještě méně dosažitelnější než ony informace o kurzech). Moje „překvapivě dobrá“ francouzština, jak mé jazykové znalosti hodnotily sekretářky jednotlivých oddělení, mi nebyla nic platná.

I když jsem měla čerstvě po sociologických státnicích, zavítala jsem i na tamější katedru sociologie. Kupodivu, tam jsem našla samotného šéfa, který mi dokonce věnoval brožurku se sylaby a rozvrhy jednotlivých předmětů. I vybrala jsem si.

Následující pondělí začal semestr a já jsem se vydala na předměty, které jsem měla zájem navštěvovat. Ale předmět jsem buď vůbec nenašla (v dané učebně se vyučovalo něco jiného nebo vůbec nic) nebo se z přednášky stal seminář, či se z přednášky pro třetí ročník vyklubal jakýsi „úvod“ pro prváky... Možná jsem měla smůlu, ale po celou dobu svého pobytu jsem měla neodbytný pocit, že všudypřítomná byrokracie obrovitých rozměrů není schopná zvládnout, ani zakrýt všudypřítomný zmatek.

Nakonec jsem rezignovala na všechny přednášky. Sedět v aule s dalšími dvěma stovkami lidí, kteří se chovají, jako by měli přestávku, učitele skoro nevidět a neslyšet (a to mají na stole mikrofon) - tím pádem nerozumět se mi prostě nechtělo. Semináře byly fajn. Na jednom z nich (Hudba jako moderní nástroj komunikace) jsme rozebírali úlohu hudby k filmu (a později ve filmu), to, jak sloužila hudba v propagaci Hitlerově nacistickém

Německu, zhlédli jsme dokument o ženách, kterým členství v orchestru koncentračního tábora pomohlo přežít válku... Součástí kurzu byly i studentské prezentace. Mohli jsme se tak dozvědět něco o hudbě africké, finské, hip-hop, čínské opeře, moravském folklóru...

Seminář „Procvičování komunikace,“ který se konal jen třikrát, ale celý den (mimořádně třikrát byl přeložen termín, pak změněna učebna a nakonec i profesor), byl hodně praktický. Opravdu jsme se cvičili v (nejen verbální) komunikaci a bylo to přínosné.

Byla jsem na francouzské univerzitě jen jeden semestr, navíc zrovna v době, kdy celou zemí doslova otřásala reforma vysokého školství. Určitě mi tak spousta věcí zůstala utajena, na druhou stranu jsem ale mohla zaznamenat určité rozdíly v porovnání s univerzitou u nás. (Nehodlám nikoho přesvědčovat o tom, že jeden či druhý systém je lepší.) Ve výuce se hodně používala audiovizuální technika (a nejednalo se pouze o předměty typu „film dvacátého století“). Zkouškové období trvalo dva týdny. Zkoušky jsou vypisovány centrálně, na jeden předmět je jeden termín a je velmi obtížné získat termín jiný (pokud např. prokazatelně nemáte dvě zkoušky ve stejnou dobu). Jsou písemné, formou „Napište esej na téma...“ a trvají dvě až čtyři hodiny. Velice důležitá je úprava. Všichni studenti mají (i na přednáškách, nejen u zkoušky!!!) své pravítko, barevné tužky a hlavně – bělicí pastu na opravy. (Oni se opravdu UČÍ, jak psát nadpis, jakou barvou podtrhnout název kapitoly, jak psát poznámky... do svého sešitu!!!) Veškeré práce, které se odevzdávají během roku, jsou ručně psané.

Během dvouhodinové obědové pauzy nevyřídíte nikde nic. Prostě zavřeno. Tečka. Na všechno musíte mít tisíc papírů a formulářů, abyste pak zjistili, že musíte jít někam jinam, k někomu jinému, který tam ale tento týden není a nikdo ho nezastupuje... Ale to už by byla trochu jiná pohádka.

Tereza Vrbová

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA - ANDRAGOGICA 2006

Editor: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D.
Výkonný redaktor: prof. PhDr. Ladislav Daniel, Ph.D.
Odpovědná redaktorka: Mgr. Jana Kreiselová
Technická redaktorka: RNDr. Anna Petříková

Tato publikace neprošla ve vydavatelství jazykovou korekturou
Za jazykovou a věcnou správnost odpovídají autoři jednotlivých studií

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2006

1. vydání

ISBN 80-244-1377-9